

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

Redakcja naukowa
ROMAN CZAJA

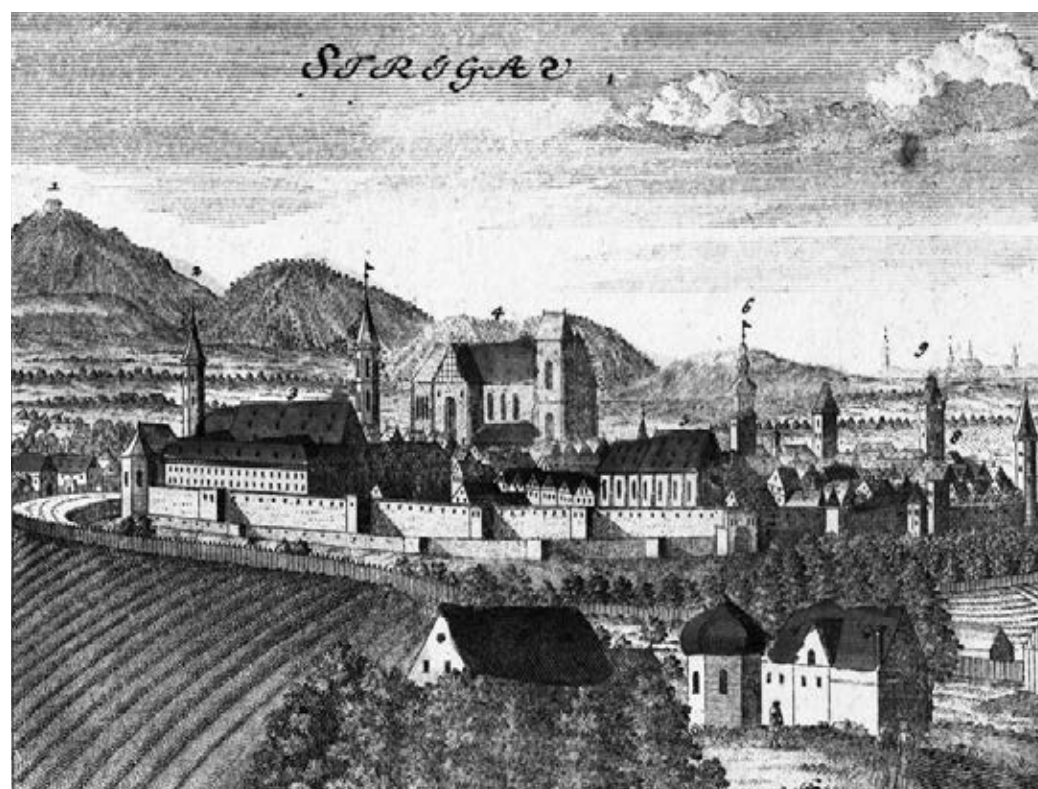
TOM IV ŚLĄSK

Redakcja naukowa
MARTA MŁYNARSKA-KALETYNOWA

ZESZYT 6 STRZEGOM

Redakcja naukowa
RAFAŁ EYSYMONTT

Opracowali
DAGMARA ADAMSKA, RAFAŁ EYSYMONTT,
RADOSŁAW GLIŃSKI, KRZYSZTOF JAWORSKI,
MARTA MŁYNARSKA-KALETYNOWA,
MARCIN SIEHANKIEWICZ, LESZEK ZIĄTKOWSKI

Wybór i opracowanie kartografii historycznej: Rafał Eysymontt
Opracowanie redakcyjne: Krzysztof Uściński
Opracowanie typograficzne: Marcin Siehankiewicz
Tłumaczenie na język angielski: Jacek Słupski
Prace kartograficzne: Jarosław Połamarczuk, Marcin Siehankiewicz
Prace techniczne: Lidia Nowacka
Koordynacja prac wydawniczych: Jadwiga Dunaj

Recenzenci: Bogusław Krasnowolski, Zdzisław Noga

Wydawca: Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza
50-118 Wrocław, ul. Więzienna 6

Praca naukowa finansowana w ramach programu
Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyzszego pod nazwą
„Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2014-2017
Projekt nr 11H 13 0215 82

Publikacja przygotowana we współpracy z Archiwum Państwowym we Wrocławiu

ISBN 978-83-63760-57-1
© Autorzy, Redaktorzy i Wydawca 2015
Wydrukowano w Drukarni Księży Werbistów,
ul. Klasztorna 4, Górna Grupa, PL 86-134 Dragacz

WROCLAW 2015

THE HISTORICAL ATLAS OF POLISH TOWNS

Academic editing
ROMAN CZAJA

VOLUME IV SILESIA

Academic editing
MARTA MŁYNARSKA-KALETYNOWA

BOOK 6

STRZEGOM

Academic editing
RAFAŁ EYSYMONTT

Prepared by
DAGMARA ADAMSKA, RAFAŁ EYSYMONTT,
RADOSŁAW GLIŃSKI, KRZYSZTOF JAWORSKI,
MARTA MŁYNARSKA-KALETYNOWA,
MARCIN SIEHANKIEWICZ, LESZEK ZIĄTKOWSKI

Compilation and elaboration of historical cartography: Rafał Eysymontt
Editing: Krzysztof Uściński
Typographic editing: Marcin Siehankiewicz
Translation into English: Jacek Słupski
Cartographic works: Jarosław Połamarczuk, Marcin Siehankiewicz
Technical works: Lidia Nowacka
Coordination of publishing works: Jadwiga Dunaj

Reviewers: Bogusław Krasnowolski, Zdzisław Noga

Publisher: Institute of Archeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences,
Department of Research on Culture of Late Antiquity and Early Middle Ages
50-118 Wrocław, ul. Więzienna 6

Scientific work funded by the Ministry of Science and Higher Education
as a part of a "National Program of Development of Humanities"
project for the years 2014-2017
Project number 11H 13 0215 82

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Publication prepared in cooperation with the State Archive in Wrocław

ISBN 978-83-63760-57-1

© Authors, Editors and Publisher 2015

Printed in: Drukarni Księży Werbistów,
ul. Klasztorna 4, Górna Grupa, PL 86-134 Dragacz

WROCLAW 2015

WPROWADZENIE

Atlas Strzegomia jest szóstym zeszytem zaingurowanej w 1998 r. śląskiej serii *Atlasu Historycznego Miast Polskich*, publikowanego od 1993 r. pod redakcją prof. Antoniego Czacharowskiego z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, a obecnie pod redakcją prof. Romana Czaji z tegoż uniwersytetu.

Jest to inicjatywa realizowana pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast (Commission Internationale pour l' Histoire des Villes). Głównym celem publikacji atlasów historycznych miast, wytyczonym przez to gremium naukowe, jest stworzenie zasobów źródłowych do badań porównawczych nad urbanizacją Europy i przemianami przestrzennymi jej miast.

Autorzy *Atlasu* starali się możliwie najpełniej, zgodnie z aktualnym stanem wiedzy, przedstawić dzieje i przemiany tego średniej wielkości miasta (obecnie około 18 000 mieszkańców), położonego na gęsto zasiedlonym już od średniowiecza Pogórzu Sudeckim. W pobliżu Strzegomia odkryto ślady osadnictwa od czasów prehistorycznych, m.in. pozostałości dwóch grodzisk wczesnośredniowiecznych: na Bazaltowej Górze (Strzegom) i na Górze Zwycięstwa (Graniczna). Gród strzegomski po raz pierwszy jest poświadczony w bulli papieskiej dla biskupstwa wrocławskiego z 1155 r. Dwukrotna lokacja miasta – pierwsza, podjęta około 1242 r. z inicjatywy księżnej Anny, wdowy po Henryku II Pobożnym, oraz druga, przeprowadzona w 1265 lub 1266 r. przez jej syna Henryka III, księcia wrocławskiego – poprzedzona była funkcjonowaniem wczesnomiejskiej osady (Stary Strzegom) z kościołem pw. św. Piotra (później pw. św. Jadwigi). Należała ona dowodnie od 2. połowy XII po 30. lata XIII w. do klucza dóbr możnowładczo-rycerskiej rodziny Imbramowiców. Ich dziełem było sprowadzenie do Strzegomia na przełomie XII i XIII w. zakonu joannitów. W 2. połowie XIII w. strzegomscy joannici przyczynili się do budowy murów obronnych miasta lokacyjnego, a jednocześnie objęli patronat nad kościołem parafialnym nowego miasta – pw. św. św. Piotra i Pawła. Przebudowany w XIV w., monumentalny gmach – jeden z największych na Śląsku kamiennych gotyckich kościołów farnych – stał się symbolem miasta. Zasadniczy etap powstawania tej budowli przypadł na czas funkcjonowania w mieście poświadczonego w 1312 r. zamku Piastów z linii świdnicko-jaworskiej.

O gospodarczym znaczeniu Strzegomia świadczą rozwinięte na jego terenie różne gałęzie rzemiosł, w tym tradycyjna od pierwszej lokacji wytwórczość tkacka i sukiennicza. Nieliczne źródła pisane poświadczają obecność w mieście ludności żydowskiej. Skalę i znaczenie średniowiecznego miasta potwierdzają także, nie zachowane niestety, gotyckie domy podcieniowe. Mniej widoczne są ślady zabudowy z okresu nowożytnego (np. niezachowany, wzniesiony w 1742 r. ewangelicki dom modlitwy).

Zasadniczym, nowym czynnikiem rozwoju gospodarczego Strzegomia stały się kamieniołomy na wyniesieniach skalnych w pobliżu miasta, założone w 1826 r. przez Friedricha Samuela Bartscha. Eksploatacja cennego surowca stanowi do dziś o pozycji ekonomicznej Strzegomia. Ożywienie w rozwoju miasta w 2. połowie XIX w. łączyło się m.in. z rozbiorką średniowiecznych fortyfikacji, powstaniem na ich miejscu promenady, otwarciem w 1856 r. linii kolejowej, a także z poszerzeniem przestrzeni miejskiej poprzez przyłączenie pobliskiego osiedla Grabina.

Atlas historyczny miasta Strzegomia przygotowany został przez zespół badaczy z Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu oraz z Uniwersytetu Wrocławskiego, zgodnie z zasadami Międzynarodowej Komisji Historii Miast. Jego autorzy mieli na celu ukazanie na przestrzeni wieków poszczególnych etapów rozwoju tego ośrodka miejskiego – poważnie zniszczonego pod koniec II wojny światowej i wypełnionego w dużej części zabudową powojenną. Temu celowi ma służyć zamieszczona w *Atlasie* część tekstowa, jak i zestaw najważniejszych dla rozpoznania kształtu przestrzeni miejskiej planów i widoków, pozyskanych ze zbiorów archiwalnych i bibliotecznych w kraju i za granicą. Najnowszy stan badań nad przemianami przestrzeni miejskiej Strzegomia prezentują też zamieszczone w *Atlasie* plany rekonstrukcyjne.

Intencją autorów jest, aby opublikowany materiał źródłowy stał się bodźcem do dalszych dociekań badawczych o lokalnym i ponadlokalnym znaczeniu, aby *Atlas Strzegomia* stał się jednym z ważniejszych fundamentów edukacji regionalnej jego mieszkańców.

Marta Młynarska-Kaletynowa
Rafał Eysymontt

INTRODUCTION

The Atlas of Strzegom is the sixth volume of the 1998-launched Silesian series of 'A Historical Atlas of Polish Towns and Cities', whose publication started in 1993 under the editorial leadership of Prof. Antoni Czacharowski from the Mikołaj Kopernik University of Toruń, and is now edited by Prof. Roman Czaja from the same university.

The undertaking was begun on the initiative and under the auspices of the International Commission for the History of Towns and Cities (Commission Internationale pour l'Histoire des Villes). The main objective of the publication of historical atlases of towns and cities set out by this scientific body is to create source resources for comparative studies into the urbanisation of Europe and the spatial transformations of its town and cities.

The Atlas's authors have taken great care to present, in accordance with the present-day state of knowledge, the complete history and the spatial transformations of this middle-sized town (currently having 18,000 inhabitants), located in an area of the Sudeten Foothills that has been densely populated since the Middle Ages. Signs of settlement spanning the prehistoric times and the Early Middle Ages, including remains of two early medieval gords: one on Bazaltowa Mountain (Strzegom) and another one on Zwycięstwa (Graniczna) Mountain, have been discovered. For the first time, the burg at Strzegom was mentioned in an 1155 papal bull for the bishopric at Wrocław. The chartering of the town on two occasions – the first one around 1242, at the discretion of Duchess Anna, the widow of Henry II the Pious, and the other one between the 2nd half of 1265 and 1266 by her son Henry III, Duke of Wrocław – was preceded by the existence of an early urban settlement (Stary Strzegom), with a church of St Peter (later rededicated to St Hedwig). As documented, in the 2nd half of the 12th c. (and until the 1230s) it belonged to the estate of the noble-and-knight Imbranowic family. The family brought the Knights Hospitallers to Strzegom at the turn of the 13th c. In the 2nd half of the 13th c., the Hospitallers of Strzegom contributed to the erection of the defensive walls of the charter town, and took its parish church of SS Peter and Paul under their protection. A monumental structure, remodelled in the 14th c., one of the biggest Gothic stone parish churches in Silesia, it has become one of the town's symbols. The principal stage of its creation occurred when, as documented in 1312, the town was home to a castle of the Piasts from the line of dukes of Świdnica-and-Jawor.

Strzegom's economic importance is attested to by various well-developed crafts, including weaving and cloth making, which the town was famous for from the time of its first charter. Scarce written sources mention the presence of a Jewish community in town. The scale and significance of the town in the Middle Ages are also confirmed by Gothic arcaded houses, which, however, have not survived. The modern period has left some less conspicuous building structures at Strzegom, including a non-extant Evangelical house of prayer erected in 1742.

A major new factor that contributed to Strzegom's economic development was a quarry on the rock hills near the town, established in 1826 by Friedrich Samuel Bartsch. The extraction of the valuable stone material is still of considerable significance to Strzegom's economy. The town's revival in the 2nd half of the 19th c. was connected, among other things, with the demolition of its medieval fortifications, the building of a promenade on the site, the opening of a railway line in 1856, and the expansion of the urban space by incorporating the nearby Grabina estate into the town.

'A Historical Atlas of the Town of Strzegom' has been prepared by a team of scholars from the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences in Wrocław and from Wrocław University, in accordance with the rules of the International Commission for the History of Towns and Cities. Its authors set out to show the stages of the development of the urban centre at Strzegom – a town that was severely damaged towards the end of WWII and whose buildings come largely from the post-war period. This goal is served by the text included in the Atlas, as well as a collection of most important maps and views from various archives and libraries both at home and abroad. The current state of research into the transformations of Strzegom's urban space is also reflected in the reconstruction plans included in the *Atlas*.

The authors would like the published source material to become a stimulus for further local and supralocal investigations so that the publication might be one of the principal foundations for the regional education of the town's inhabitants.

Marta Młynarska-Kaletynowa
Rafał Eysymontt

Rafał Eysymontt

POŁOŻENIE STRZEGOMIA

Strzegom leży na północno-zachodnim skraju Przedgórze Sudeckiego, w środkowym biegu Strzegomki (dawna nazwa Czarna Pełcznica), lewego dopływu Bystrzycy (dawniej: Leśnej), która wraz z jej odnogą Młynówką opływa od południa miasto, wyznaczając zachodni kraniec Równiny Świdnickiej. Miasto leży u stóp rozciągających się ku północnemu zachodowi Wzgórz Strzegomskich: Krzyżowej Góry (353 m n.p.m.), Góry św. Jerzego (354 m n.p.m.;) oraz Szerokiej (*Breiteberg*). Na stokach tej ostatniej, na wysokości około 215–240 m n.p.m. powstał lokacyjny ośrodek miejski. Około 2,5 km na północny wschód od Strzegomia wznosi się Góra Zwycięstwa (*Streitberg*, nazwę tę po 1945 r. przetłumaczono na „Swarna”). U podnóża otaczających miasto wzniesień wypływają ku północy i północnemu zachodowi liczne ciek wodne, a między górami Szeroką i Zwycięstwa bierze początek Wierzbiak, struga, która na wysokości Legnicy wpada do Kaczawy. Rzeczka ta przepływa przez pas bagnistych łąk o szerokości około 500 m, wśród których rozmieszczone są stawy na odcinku od wsi Wieśnica, położonej u stóp Góry Krzyżowej rozciągającej się prawie do podnóża Góry Zwycięstwa. Miasto rozwijało się więc na obszarze między Strzegomką a pasmem wyniesień ciągnącym się ku dolinie rzeki w kierunku południowo-wschodnim, .

Na Szerokiej i Górze Zwycięstwa funkcjonowały wczesnośredniowieczne grodziska, których ślady zostały zatarte wraz ze splantowaniem wierzchołków przez funkcjonujące tam kamieniołomy granitu i bazaltu. Wzgórze Strzegomskie zbudowane są z cennych skał granitowych i bazaltowych, które były wykorzystywane od wieków, a są wydobywane na przemysłową skalę przynajmniej od XVIII w. W okolicy Strzegomia występują także złoża skalne, jak np. „strzegomit”. Wiadomo, że około połowy XVI w. aż po wiek XVIII na Górze św. Jerzego i na północnym stoku Góry Szerokiej wydobywano glinę o działaniu leczniczym, a w XVII w. nieopodal Strzegomia wylukiwano z piasków rzecznych złoto.

Kamieniołomy granitu znajdują się na Górze Zwycięstwa, także bliżej centrum, na północ od obecnej ul. Niepodległości (*Pilgramshain Strasse*) i drogi prowadzącej do podmiejskiej wsi Żółkiewka, położonej na północny zachód od miasta. Natomiast złoża bazaltu usytuowane są w obrębie dawnej Góry Szerokiej, kilkaset metrów od obecnej ul. T. Kościuszki (*Jauer Strasse*). W miarę wyczerpywania się surowca skalnego miejsca wydobywania przenoszono dalej na północny zachód od miasta, w pobliżu wsi Żółkiewka. W paśmie wzgórz leżących na północny wschód od Strzegomia, nieopodal wsi Jaroszków, eksploatowane są także ility, kaolin granitowy oraz glinki, których używa się do wyrobu materiałów ogniotrwałych.

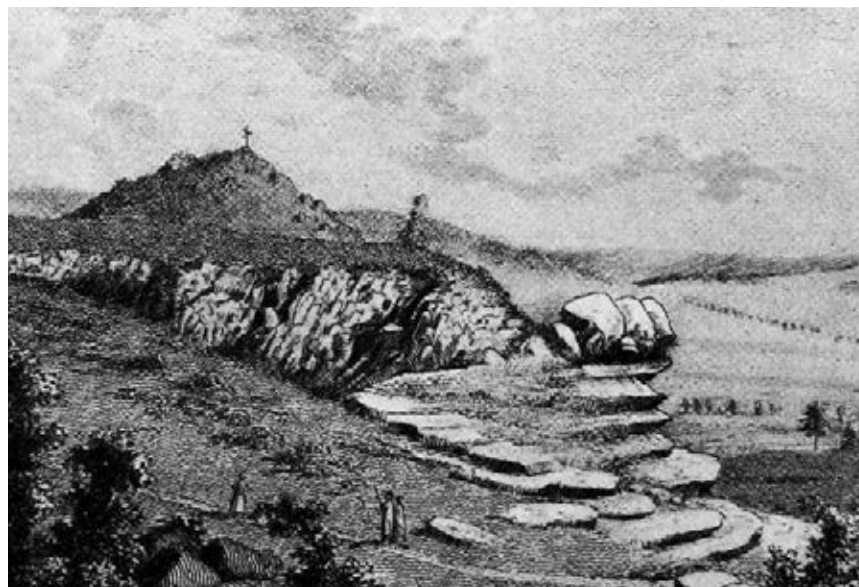
W zapleczu rolnym Strzegomia po obu stronach rzeki Strzegomki przeważają gleby mieszane, gliniaste i piaszki naglinowe, wśród których występują także utwory pyłowe podobne do lessu, stanowiące żyzne ziemie pszenno-buraczane. Najniższe tereny leżą w dolinie Strzegomki i są przeciętne jej prawymi dopływami: Pełcznicą (*Polsnitz*) i Czarnuchą, oraz lewymi dopływami: Rogaczem i Młynówką, która pierwotnie biegła przy południowym ciągu murów miejskich.

W dolinie Strzegomki od wczesnego średniowiecza rozwijało się gęste osadnictwo. Rozciągająca się na południowy wschód od Strzegomia Równina Świdnicka była również gęsto zasiedlona i dobrze zagospodarowana. Intensywna kolonizacja, zwłaszcza w XIII w., przyczyniła się do znacznego wylesienia zaplecza Strzegomia. Obszar ten, ze względu na charakter gleb, pierwotnie pokrywały raczej łatwe do karczunku lasy parkowe, a nie zwarte kompleksy puszczy. Dziś lasy o charakterze mieszanym pozostały jedynie na szczytach Wzgórz Strzegomskich.

Krzysztof Jaworski

STRZEGOM I OKOLICE WE WCZESNYM ŚREDNIOWIECZU

U schyłku starożytności, w okresie wędrówek ludów (od ok. 375 do ok. 500 r. n.e.), w rejonie Strzegomia znajdowało się niewielkie skupisko osadnicze, a jego centrum lokalizowane jest około 8 km na wschód od dzisiejszego miasta, w najbliższym sąsiedztwie późniejszej średniowiecznej wsi Rusko. Odkryto tam dotychczas kilka śladów osadniczych, związanych ze schyłkową fazą kultury przeworskiej; pojawiła się ona na Śląsku pod koniec III w. p.n.e. (w podokresie przedrzymskim okresu lateńskiego), następnie rozwijała się w okresie wpływów rzymskich (początek I w. n.e. – koniec IV w.) i zanikła w okresie wędrówek ludów. Obszar Śląska w pierwszych stuleciach naszej ery zdominowany został, jak twierdzi większość uczonych, przez plemiona germańskie, które prawdopodobnie zasymilowały pozostałości populacji celtyckich z okresu lateńskiego. Natomiast całkowita zmiana struktury etnicznej na ziemiach polskich nastąpiła na początku wczesnego średniowiecza (od VI w. po połowę XIII w.), kiedy to w stosunkowo krótkim czasie niemal całe dorzecze Odry i Wisły zostało zasiedlone przez Słowian.

1. Bazaltowa Góra. Południowa część szczytu z przedstawionymi ścianami kamieniołomu. Grafika z 1806 r.

W okolicach Strzegomia nie odkryto dotąd stanowisk archeologicznych datowanych na początki wczesnego średniowiecza. Wydaje się, że po okresie wędrówek ludów teren ten przez dwa–trzy stulecia, czyli w VI–VIII w., stanowił pustkę osadniczą. Najbliższe stanowiska datowane na wczesne fazy wczesnego średniowiecza znajdują się dopiero w Chwałkowie koło Sobótki i w Wądrożu Wielkim koło Legnicy, oddalone od Strzegomia o blisko 20 km na południowy-wschód (Chwałków) i północ (Wądroże Wielkie).

Rejon Strzegomia został zasiedlony przez ludność słowiańską prawdopodobnie dopiero w IX w. W najbliższym sąsiedztwie miasta odkryto dotąd 4 stanowiska archeologiczne, datowane na okres plemienny wczesnego średniowiecza, czyli na czas poprzedzający włączenie Śląska do państwa wczesnopiastowskiego. Są to: grodziska na Bazaltowej Górze koło Strzegomia i na Górze Zwycięstwa koło wsi Graniczna oraz dwie osady otwarte, w Jaroszowie (stan. 12) i w Kostrzy (stan. 6). Z okolic miasta znanych jest; ponadto kilka innych stanowisk datowanych ogólnie na wczesne średniowiecze (osady w Granicznej, Rogoźnicy, Stanowicach i Strzegomiu), które po przeprowadzeniu szczegółowych badań wykopaliskowych być może poszerzą listę znalezisk ze starszej fazy wczesnego średniowiecza.

GRODZISKO NA GÓRZE ZWYCIĘSTWA W GRANICZNEJ

Największym i być może najstarszym spośród obiektów obronnych znajdujących się w bliższym (Strzegom – Bazaltowa Góra, Graniczna) i nieco dalszym sąsiedztwie Strzegomia (Nowy Jaworów, Dobromierz, Bolkowice) był, niemal całkowicie już dziś zniszczony przez intensywną eksploatację kamieniołomu granitu, gród w pobliżu wsi Graniczna Górna. Ubyło nie tylko przeszło 80% jego pierwotnej powierzchni, ale nawet zachowany do naszych czasów niewielki fragment obiektu (ok. 1 ha): przeciętany był licznymi sondażami geologicznymi i wykopami z czasów II wojny światowej. Prawdopodobnie jedyne nienaruszone nawarstwienia grodowe zalegać mogą pod XIX-wieczną brukowaną drogą jezdnią, prowadzącą na wierzchołek Góry Zwycięstwa. Gród usytuowany był w zachodniej części wydłużonego spiętrzenia szczytowego granitowej Góry Zwycięstwa (349 m n.p.m.) – samotnego szczytu o wysokości względnej przekraczającej nieco 100 m. Sąsiaduje on od północnego wschodu bezpośrednio z Bazaltową Górą (340 m n.p.m.) zwaną też Górą Szeroką, na której prawdopodobnie na początku X w. powstał kolejny wczesnośredniowieczny gród. Gród w Granicznej, o powierzchni około 5 ha, był założeniem obronnym na planie owalnym o wymiarach 400x100 m. Jego wnętrze podzielono na trzy części poprzez rozpięcie pomiędzy dłuższymi odcinkami głównego wału obwodowego dwóch równoległych biegnących wałów poprzecznych: na gród środkowy oraz dwa boczne nazwane podgrodziami – wschodnim i zachodnim.

Obiekt we wsi Graniczna, usytuowany na Górze Zwycięstwa, początkowo datowany był na wiek X–XI¹. Po przeprowadzeniu w latach 60. XX w. weryfikacyjnych badań wykopaliskowych określono jego chronologię na wiek IX–X². Autorzy tych badań uważali gród za rodzime założenie obronne plemienia Słężan³, chociaż w ceramice znajdowanej na grodzisku oraz w elementach kamiennych konstrukcji obronnych grodu dostrzegali też południowe, morawskie cechy kulturowe.

Wał wschodniego podgrodzia, stanowiący jednocześnie fragment obwodu warownego całego założenia grodowego, miał wysokość i szerokość nie przekraczające 2 m, zaś podstawowym budulcem była ziemia i kamień⁴.

Znacznie więcej wiadomo o konstrukcji wału oddzielającego gród środkowy od podgrodzia wschodniego. Ustalono, że ten wewnętrzny wał był konstrukcją bardziej masywną. Jego pierwotna szerokość i wysokość sięgały około 3,5 m. Zbudowany z kamieni, ziemi i gliny, licowany był od strony wschodniego podgrodzia granitowymi blokami. Jerzy Lodowski sądził, że można liczyć się z dwiema fazami wału rozdzielającego gród środkowy i wschodnie podgrodzie. Starsza konstrukcja obronna została wzniesiona z drewna. Po jej spaleniu na ruinie starszych umocnień wzniesiono kamienno-ziemny wał fazy młodszej. Po obydwu stronach wału biegły rowy o szerokości kilku metrów, sięgające w głąb do litej skały, które miały charakter suchych fos.

W przekroju badanego odcinka wału, rozdzielającego gród środkowy i wschodnie podgrodzie, Józef Kaźmierczyk⁶ wyróżnił centralnie położone jądro, tzw. trzon wału. Zbudowane było ono z dużych nieregularnych bloków granitowych, miało dwa przylegające z obu stron do niego ciągi wolnej przestrzeni, powstałe po zbutwiełej drewnianej obustronnej obudowie, i wreszcie dwie kamienne oblicówki. Łączna szerokość tak zrekonstruowanego wału wynosiła około 4,5 m.

Według badacza drewniana obudowa jądra wału wyprowadzona została około 2,5 m ponad poziom majdanu. Do kamiennego jądra przyłożone były poziomo leżące jedna na drugiej belki, które od strony zewnętrznej oparte były na regularnie rozstawionych, pionowo wbitych słupach. Wewnętrzna i zewnętrzną ścianę obudowy spinały poziome belki, usytuowane na dwóch poziomach – bezpośrednio nad kamiennym jądrem oraz tuż poniżej poziomu użytkowego (korony) wału. W rekonstrukcji J. Kaźmierczyka te poprzeczne belki wiązane były z poprzecznymi słupami obudowy jądra. Powstały w ten sposób na kamiennej podstawie sąsiadujące ze sobą drewniane skrzynie, które wypełniono zwietrzeliną skalną i ziemią. W tę strukturę zostały wkopane belki tworzące palisadę⁶. Ostatnim etapem wznoszenia wału było dostawienie do dolnych partii drewnianych obudów ławy i kamiennego przymurza. Ten ostatni element zbudowany został z płaskich kamieni, o przeciętnych wymiarach około 40x60 cm.

Zabudowa wewnętrzna grodziska na Górze Zwycięstwa nie została zbyt dobrze rozpoznana. Podczas badań prowadzonych po II wojnie światowej udało się jednak odkryć ślady kilku budynków w obrębie majdanu.

WCESNOŚREDNIOWIECZNY ZESPÓŁ OSADNICZY NA GÓRZE BAZALTOWEJ

Walory strategiczne Góry Bazaltowej (340 m n.p.m.), nazywanej też Górą Szeroką, oddalonej o około 1,5 km na północ od centrum dzisiejszego Strzegomia, zostały wykorzystane po raz pierwszy już w pradziejach, gdy w okresie halsztackim epoki brązu założono na szczycie osiedle obronne ludności kultury łużyckiej. Opuszczone grodzisko, zniszczone najprawdopodobniej przez najazd Scytów na przełomie VI i V w. p.n.e., pozostało w ruinie aż do okresu wczesnośredniowiecznego, kiedy założono w tym miejscu kolejny obiekt o funkcji militarnej – gród słowiański.

O pierwotnej formie grodziska na Bazaltowej Górze dowiadujemy się z opracowań żyjącego w XVIII w. strzegomskiego geologa Tripkego. Pozostawił on jeden z pierwszych opisów szczytu i znajdujących się na nim reliktyw grodziska. Według jego pomiarów powierzchnia szczytowa Bazaltowej Góry liczyła około 0,7 ha, natomiast areal grodziska 0,625 ha, czyli obiekt ten wypełniał niemal całą przestrzeń możliwą do zabudowy. W ciągu dwóch stuleci eksploatacji złoża bazaltu grodzisko było nieustannie niszczone, stąd po II wojnie światowej dostępna do badań archeologicznych jego część wynosiła już tylko 0,12 ha, zaś w 1965 r. grodzisko na Bazaltowej Górze przestało istnieć.

2. Bazaltowa Góra. Grafika z 1806 r.

Chronologia grodu na Bazaltowej Górze już od dłuższego czasu wiązana była z młodszymi fazami wczesnego średniowiecza. Gród strzegomski wymieniany jest w spisie grodów w bulli papieża Hadriana IV z 1155 r.⁷ dla biskupstwa wrocławskiego. Z tym obiektem wiąże się też osobę odnotowanego w dokumentach z lat 1292 i 1299 kasztelana strzegomskiego Apeczka de *Silicz*⁸. Na stosunkowo późną chronologię grodu na Bazaltowej Górze wskazywały też znajdowane tam podczas ratowniczych badań archeologicznych przedmioty metalowe, których wiele pochodziło z młodszych faz wczesnego i początków późnego średniowiecza. Były wśród nich m.in. monety z XII–XIV w. Dlatego też gród na szczycie Bazaltowej Góry przez długi czas postrzegany był niemal wyłącznie jako powstały dopiero po włączeniu około 990 r. południowej części Śląska w granice państwa wczesnopiastowskiego. Stanowił on miał element ważnego ciągu grodów, określanych jako kasztelańskie, położonych wzdłuż północnej krawędzi Sudetów, niemal u stóp tego masywu górskiego. Okręg, którego głównym ośrodkiem był gród strzegomski, sąsiadował miał od północnego zachodu z terytorium grodowym Gramolin, identyfikowanym dziś z położoną w pobliżu Świdnicy miejscowością Grodziszczce, od zachodu zaś z okręgiem związanym z grodem w Świnach koło dzisiejszego Bolkowa.

W latach 70. minionego stulecia dokonano istotnych korekt w badaniach nad chronologią grodziska na Bazaltowej Górze. Prowadzone przez J. Kaźmierczyka studia nad kamiennymi elementami wałów wczesnośredniowiecznych grodów śląskich nie mogły ominąć stanowiska na Bazaltowej Górze, które spośród wczesnych warowni zawierających w swoich

3. Opracowany w okresie międzywojennym model grodu na Bazaltowej Górze na podstawie badań G. Bersu

konstrukcjach obronnych kamienne oblicówki najwcześniej trafiło do literatury archeologicznej, i to od razu w formie książkowego opracowania monograficznego autorstwa wrocławskiego archeologa Gerharda Bersu⁹. Uczestnicząc w dwóch ostatnich sezonach badań ratowniczych na tym stanowisku (1964–1965) oraz analizując opublikowaną dokumentację z badań niemieckich, J. Kaźmierczyk wyróżnił w tamtejszych wczesnośredniowiecznych konstrukcjach obronnych dwie fazy budowlane, z których stratygraficznie starsza miała przypadać na IX–X w., a młodszą identyfikował z potwierdzonym źródłami historycznymi grodem kasztelańskim z XI–XIII w.¹⁰ Badacz ten zwrócił również uwagę na obecność w nawarstwieńcach kulturowych grodziska ceramiki pochodzącej z IX i X w., która odpowiadała by wczesniejszej fazie użytkowania grodu na Bazaltowej Górze¹¹.

Charakter znajdowanych na Bazaltowej Górze zabytków, wśród których występowała nie tylko ceramika ze starszych i młodszych faz wczesnego średniowiecza, ale także rozmaite metalowe wyznaczniki chronologiczne (m.in. monety z XII–XIV w.), wskazuje na stosunkowo długi czas użytkowania tego obiektu, od IX po XIV w. Poświadczona źródłami historycznymi siedziba strzegomskiego pana grodowego powstała zatem w miejscu starszego, przedpaństwowego założenia obronnego, którego początków szukać można w IX w.

Gród strzegomski broniony był wałem otaczającym cały szczyt. Ruina wału miała maksymalnie 1,5 m wysokości. Była ona związana nie tylko z obwarowaniami pradziejowego grodziska kultury łużyckiej, lecz również z młodszym grodem, wzniesionym w okresie wczesnego średniowiecza, dokładnie w tym samym miejscu.

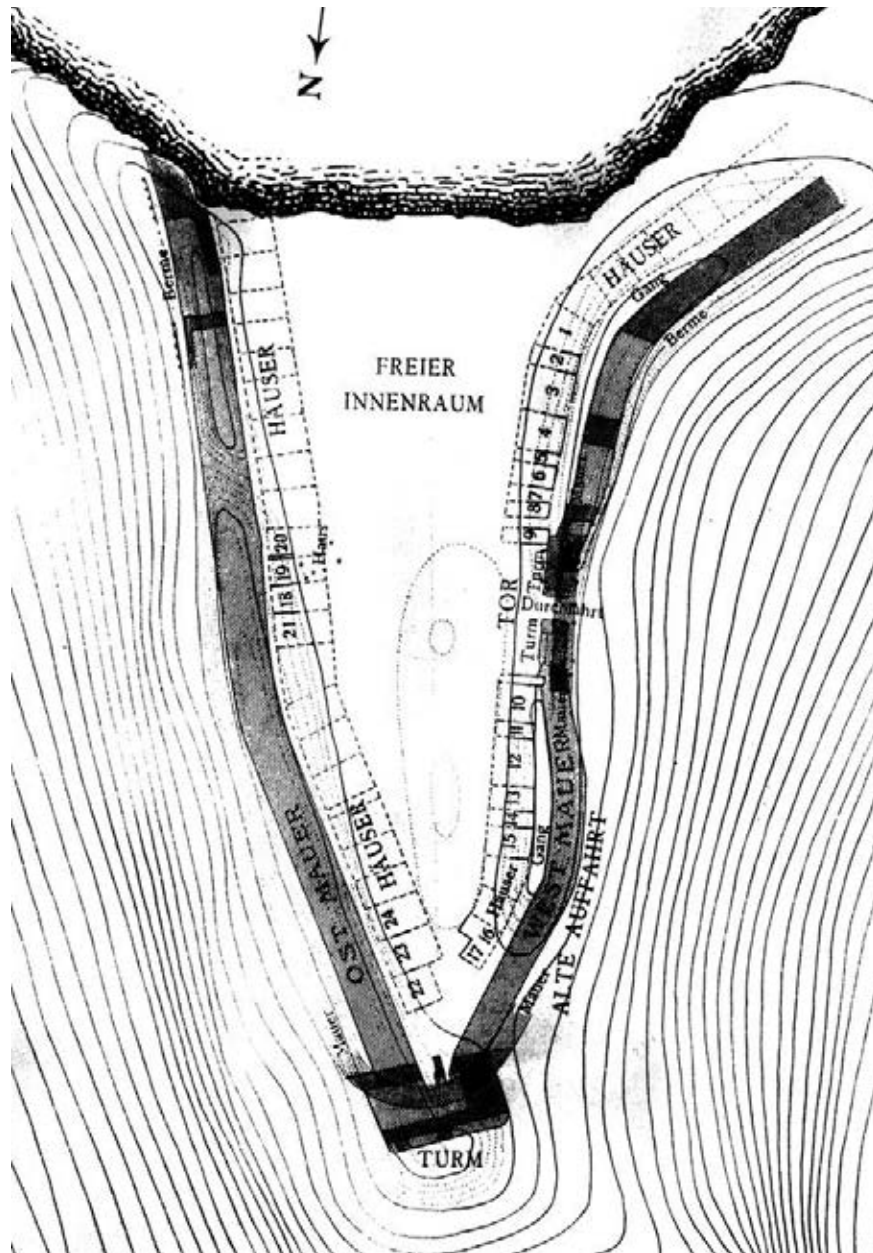
Grodzisko wczesnośredniowieczne na Bazaltowej Górze założono na planie zbliżonym do rombu. Podobnie jak starszy gród w Granicznej, warownia strzegomska broniona była przez wały wzmocnione od strony zewnętrznej i wewnętrznej oblicówkami kamiennymi. Środkowe, wewnętrzne partie do 4,5 m szerokości wałów wznoszono w konstrukcji skrzyniowej. Technika ta polegała na budowaniu drewnianych skrzyń, wypełnianych rumoszem skalnym, żwirem i ziemią.

Starszy wał odkryty na Bazaltowej Górze posadowiony został na szerokiej do 4,5 m podwalinie, ułożonej z dużych kamiennych bloków. W miejscach, gdzie teren grodu opada, podwalina wyższa, osiąga nawet wysokość 1 m. Po zbudowaniu kamiennej platformy zaczęto wznosić na niej ciąg przylegających do siebie drewnianych skrzyń. Skrzynie z okrągłych belek, powiązanych ze sobą na luźny zrąb, na tzw. obłap, wypełniano gliną i kamieniami. W ich górnej części wmontowane zostały pionowe słupy, tworzące przedpiersie w formie palisady¹². Według J. Kaźmierczyka ostatnim etapem budowy tego wału było dostawienie do drewnianej ramy zewnętrznego kamiennego muru oporowego. Zabiegu dokonać miano już w jakiś czas po wzniesieniu wału. Ta warstwa kamieni miała nie tyle podnieść walory obronne konstrukcji wału, ile przede wszystkim zabezpieczyć wał przed osunięciem się w dół zbocza. Za umocnienia młodszej fazy, wzniesione w XI w., badacz ten uznał wał w konstrukcji przekładkowej, licowany od strony zewnętrznej kamienną ścianą.

Grubość wału grodziska na Bazaltowej Górze J. Kaźmierczyk szacował na 2,2–4,5 m. Widoczne podczas badań relikty wału miały do 1,5 m wysokości. Pierwotnie umocnienia mogły wznosić się nawet na 2–3,5 m. Największą wysokość wał osiągnął w tych miejscach, w których kamienna podwalina wypełniała nierówności terenowe. Dostawiona do niego od wewnętrznej strony konstrukcja zabezpieczająca (płyty kamienne, warstwa ziemi, drewniana rama i zewnętrzny mur oporowy) mogła być gruba nawet na 1,6 m.

Z opracowań G. Bersu i J. Kaźmierczyka nie wynika, czy w taki sposób wzniesiony wał opasywał cały gród. Obecność takich umocnień potwierdzona jest na pewno w północnej części grodziska, czyli tej, która jako ostatnia uległa zniszczeniu.

Konstrukcja bramy grodowej ze Strzegomia – Bazaltowej Góry, badana jeszcze w okresie międzywojennym, nie została nigdy w pełni opublikowana. Przedstawiono jedynie jej graficzną rekonstrukcję oraz szkicowy plan bramy i sąsiadujących z nią odcinków wału. Wnętrze bramy nie zostało jednak przebadane, nie ma także podstaw do określenia dokładniejszej chronologii tego fragmentu fortyfikacji grodowych.

4. Bazaltowa Góra. Plan sytuacyjny relikwów grodziska z zaznaczonymi wykopami archeologicznymi oraz interpretacją poszczególnych elementów dawnej infrastruktury

Wzdłuż wału od strony wewnętrznej biegła ulica o szerokości 2 m, przy której zlokalizowano kilka domostw. Odkrywane na grodzisku budynki, zarówno mieszkalne, jak i gospodarcze, wznoszono w konstrukcji zrębowej. Niektóre obiekty miały również piwnice, wykute w skalnym podłożu. Centralna część grodu – majdan – pozostawała pusta. Jedynym, odkrytym w tym miejscu obiektem, była wykuta w skale duża cysterna na wodę.

Na Bazaltowej Górze znajdowało się również, nie wiadomo jednak, czy wewnątrz, czy też na zewnątrz założenia obronne, rządowe cmentarzysko szkieletowe¹³. Chronologia cmentarzyska nie została bliżej określona. Krzysztof Wachowski datuje je ogólnie na „okres wczesnośredniowieczny”¹⁴. Być może funkcjonowało ono dopiero w młodszej fazie istnienia tamtejszego grodu, w XI–XIII w.

W najbliższym sąsiedztwie Strzegomia odkryto relikty dwóch osad otwartych, datowanych na młodsze fazy wczesnego średniowiecza (koniec X – połowa XIII w.), które zamieszkałe były w okresie funkcjonowania wczesnopaństwa („kaszelańskiego”) grodu na Bazaltowej Górze. Stanowiska takie znajdują się na gruntach Jaroszowa (stan. 13, 18) i Stanowic (stan. 18). Na obiektach tych nie prowadzono dotąd badań wykopaliskowych (materiały z osad pozyskano podczas archeologicznych prospekcyj powierzchniowych), stąd też charakter tych osiedli jest praktycznie nieznany. Jak wskazują źródła pisane i charakter nazewniczy pobliskich osad, osadnictwo wiejskie na zapleczu Strzegomia w młodszych fazach wczesnośredniowiecznych było dość gęste. Być może w młodszej fazie wczesnego średniowiecza funkcjonowało jeszcze kilka odkrytych przez archeologów osad, wspomnianych już wcześniej, których chronologię określano ogólnie na wczesne średniowiecze (Graniczna, Jaroszów, Rogoźnica i Strzegom).

Marta Młynarska-Kaletynowa

STRZEGOM WCZESNOŚREDNIOWIECZNY I LOKACYJNY

STRZEGOM WCZESNOŚREDNIOWIECZNY

Strzegom znany jest w źródłach pisanych od około połowy XII w. Najwcześniejsza i jednocześnie najważniejsza wzmianka zawarta jest w bulli Hadriana IV z 1155 r.¹⁵, poświęcającej dochody i majątności biskupstwa wrocławskiego. W dokumencie tym Strzegom występuje wśród innych śląskich grodów wyznaczających zasięg diecezji jako *gradice Ztrigom* i wymieniony jest między zaginionym od dawna Gramolinem (identyfikowanym

z Grodziszczem pod Świdnicą) a grodem Świny, odległym od Strzegomia o ponad 7 km w kierunku zachodnim. Dość zgodnie przypuszcza się w literaturze przedmiotu, że zamieszczona na początku dokumentu papieskiego lista tych grodów pochodzi z wcześniejszego, być może XI-wiecznego przekazu¹⁶. Wymienione w bulli grody odnosić można by więc do próby odnowy systemu terytorialnej administracji grodowej, podjętej około połowy XI w. przez Kazimierza Odnowiciela i kontynuowanej przez jego następców – Bolesława Szczodrego, Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego.

Gród strzegomski usytuowany był, jak wykazały badania archeologiczne¹⁷, na Górze Bazaltowej, inaczej Szerokiej, dziś mocno zniszczonej eksploatacją granitu. Jego położenie na skalistym wyniesieniu pokazuje przede wszystkim strażnicze i obronne funkcje warowni. Dostęp do grodu i z nim związanego osadnictwa otwartego utrudniał od północy ciągnący się między górami Szeroką i Krzyżową a Górą Zwycięstwa pas bagnistych łąk, zasilanych wodami przepływającego tam Wierzbiana i łączących się z nim strug. Mimo że oddalony był o ponad 2 km od rzeki okalającej Strzegom od południa, panując nad okolicą, chronił strzegomski zespół osadniczy wraz z przeprawą na Czarnej Pelcznicy (Strzegomce) i strzegł dróg, które krzyżowały się w tym ośrodku. Jeden szlak biegł z południowego wschodu, od strony Czech, przechodził koło zapisanego w bulli z 1155 r. Gramolina, a po jego upadku już w XIII w. kierował się przez Świdnicę i dalej, forsując Czarnej Pelcznicę na wysokości Strzegomia, szedł stamtąd wododziałem między zlewnią Kaczawy i Wierzbiana a zlewniami Bystrzycy i Cichej Wody¹⁸ na północ, do Legnicy. Drugi trakt idący z zachodu biegł Pogórzem Sudeckim, przeprawiał się przez rzekę Bóbr koło Wlenia – grodu wymienionego także we wspomnianym dokumencie papieskim – dalej przechodził koło warowni w Świnach, biegł trasą na Strzegom wzdłuż lewego brzegu Czarnej Pelcznicy i kierując się na północny wschód, docierał do Wrocławia. Strzegom pełnił więc w XI–XII w. ważną rolę tranzytową i strategiczną. Można by też przyjąć, że nazwa Strzegomia, która z pewnością jest znacznie starsza od pierwszych jej zapisów źródłowych, wiązała się z charakterem obronnym tego miejsca. Pochodzi ona od imienia Strzegom, jak np. Strzeżymir, Strzeżysław, jej brzmienie stanowi formę imiesłowu w czasie teraźniejszym utworzonym od czasownika *strzec*, w staro-cerkiewno-słowiańskim *strěštī*¹⁹.

TERYTORIUM GRODOWE

Zaplecze Strzegomia, jak mówią nam przede wszystkim źródła pisane, było we wczesnym średniowieczu dość gęsto, choć nierównomiernie zasiedlone natomiast o ówczesnym zasięgu terytorium grodowego nie ma pewnych wiadomości. Pośrednich danych dostarcza nam zachowane do dziś nazewnictwo niektórych okolicznych wsi – ich brzmienie wskazuje, że mogły one być niegdyś związane z tamtejszym grodem. Osiek, położony około 15 km na wschód od omawianego ośrodka, nosi miano o charakterze obronnym. Więcej osad, rozrzuconych od 8 do 17 km na północ i północny wschód od Strzegomia, ma nazwy o charakterze służebnym: Konary, Piekary, Łagiewniki, Sokolniki. Być może do strzegomskiego terytorium należały też Kostomłoty²⁰, oddalone w tym kierunku o około 21 km.

Inna grupa nazewnicza osad ma charakter etniczny i najwyraźniej stanowi ślad osadnictwa jenieckiego w pobliżu Strzegomia. Są to: usytuowane w odległości około 9 km na północny wschód Rusko i o niecałe 4 km oddalona Morawa oraz leżące około 5 km na południowy wschód od dawnego grodu strzegomskiego Czechy²¹.

Odtwarzając w przybliżeniu grodowe terytorium strzegomskie, można by z pewną ostrożnością wykorzystać również informacje zawarte w spisie dziesięcin biskupstwa wrocławskiego, a dotyczące skupiska wsi, oznaczonego jako *districtus circa Strigonom*²². Na północy zasięg występowania osad płacących dziesięcinę biskupowi *circa Strigonom* pokrywa się z obszarem, który wyznaczały dawne osady służebne. Oprócz bowiem *villa Gottschalci* (Goczałków), *villa Damiani* (Damianów) i Dupnica (Dupnitz obecnie Dębica) należały do nich wspomniane Piekary i Łagiewniki, a na północnym wschodzie Osiek. Na zachodzie wsie płacące dziesięcinę biskupstwu wrocławskiemu *circa Strigonom* rozrzucone były między Nysą Szaloną a Czarnej Pelcznicą w promieniu od 3 do 8 km od omawianego ośrodka; należały doń: *Rostock* (Roztoka), *Petri villa* (Piechów), *Burn* (Bronów), *Hugsdorf* (Jurgowa), *Guntheri villa* (Godzieszków), *Ysakdorf* (Żelazów, *Eisdorf*). W kierunku południowo-zachodnim, między Czarnej Pelcznicą i Pelcznicą, w odległości od 5 do ponad 10 km od Strzegomia znajdowały się cztery wsie: *Solniz* (Siodlkowice), *Meynhardsdorf* (Jaskulin), *Olsena* (Olszany), *Frólchs Dorf* (Cieszów). Natomiast w odległości około 6 km na wschód od Strzegomia, w zakolu Czarnej Pelcznicy (Strzegomki), na lewym brzegu, leżą wymienione w spisie dziesięcinym tylko dwie wsie: *villa Nicolai* (Mikoszowa) i *Priolsdorf* (Przyłęgów).

Trzeba zaznaczyć, że w wykazie dziesięcin *circa Strigonom* znajdują się osady w większości o nazwach typowo kolonizacyjnych, jak np. *villa Guntheri*, *Hugsdorf* – wieś Guntera, wieś Hugona. Powstały one więc w skutek prowadzonych w XIII w. akcji osadniczych na zapleczu Strzegomia. Rozrzucone w nieco dalszej odległości od grodu strzegomskiego, najliczniej występowały na zachód i na południowy zachód od omawianego ośrodka, na zalesionym, niejednokrotnie górzystym (pofałdowanym) terenie, nie przekraczając rzek: na południu Pelcznicy i Czarnej Pelcznicy (Strzegomki), a na zachodzie Nysy Szalonej. *Liber fundationis episcopatus Vratislaviensis* w swym spisie nie zawiera tych wsi o starszej metryce, wraz ze Strzegomiem, których dziesięciny zostały już wcześniej, około połowy

XII w., darowane przez biskupa Waltera²³ i jego następców instytucjom kościelnym: przede wszystkim klasztorowi Kanoników Regularnych NPMarii na Ślęży i na Piasku we Wrocławiu, oraz na rzecz strzegomskiego kościoła św. Piotra, także dziesięcin z pobliskich wsi dla strzegomskich joannitów, poświadczonych przez biskupów wrocławskich: Cypriana w 1203 r.²⁴ i Tomasza I w 1255 r.²⁵ Osady te leżą w okolicy Strzegomia, a są to: zaginione *Rssna* lub *Rensuo*²⁶ i być może Lubieszów²⁷; na południu Międzyrzecz²⁸, wspomniane Czechy²⁹, Stanowice³⁰, nieco dalej Ciernie³¹ i *Iavoravo* (Stary Jaworów)³²; na północy Morawa³³, Lusina³⁴, Dupnica (Dębica)³⁵, Jeryszów (Jarosów)³⁶; na wschodzie wspomniane Rusko³⁷, Drobniszów³⁸, Piotrowice³⁹, Pastuchów⁴⁰ i dalej w tym kierunku, odległe 10 do 18 km od strzegomskiego grodu: Osiek⁴¹, *Cortreza* (Zastruże)⁴², Tarnawa⁴³, Pożarzyno⁴⁴, Domanica⁴⁵, Żarów⁴⁶.

Te wyrywkowe, w większości pośrednie wiadomości pozwalają na jedynie hipotetyczne odtworzenie terytorium podległego grodowi strzegomskiemu w XI/XII, XIII i początkach XIV w. Należało do niego przede wszystkim gęsto zasiedlone najbliższe zaplecze, w promieniu około 8 km. Na zachodzie teren grodowy Strzegomia oddzielały od grodu w Świnach kompleksy leśne, ciągnące się w odległości około 10 km od omawianego ośrodka, wzdłuż prawego brzegu płynącej południkowo na tym odcinku Nysy Szalonej. Na północ, granicząc z kasztelanią legnicką, strzegomskie terytorium sięgało na odległość 15, miejscami ponad 20 km. Podobnie na północnym wschodzie, gdzie sąsiadowało ono, jak wydaje się, z obszarem podległym grodowi wrocławskiemu. Natomiast na południu i południowym zachodzie osadnictwo związane z grodem strzegomskim skupiało się na obu brzegach Czarnej Pełcznicy i jej prawego dopływu, Pełcznicy, nie wkraczając zbyt daleko na prawy brzeg, i dalej w kierunku południowym, ku zalesionym terenom pogórza. Wzdłuż północno-wschodniego odcinka płynącej z południowego zachodu Czarnej Pełcznicy rozwijało się wczesne osadnictwo, dochodząc aż do rzeki Bystrzycy, do około 20 km od Strzegomia. Terytorium strzegomskie w tej części od wschodu graniczyło początkowo zapewne z obszarem grodowym wymienionego w bulli z 1155 r. Gramolina⁴⁷. Później, w pierwszej połowie XIII w., obszar ten, między Bystrzycą a masywem Ślęży, ponownie należał do kasztelanii niemczańskiej⁴⁸. Taki mniej więcej zasięg miał również w XV w. dystrykt strzegomski, który na tym odcinku stykał się z dystryktem świdnickim⁴⁹.

Strzegom był jednym z tych grodów prowincji wrocławskiej, które na jej południowej rubieży u stóp Sudetów tworzyły łańcuch obronny od strony Czech. Odstęp między poszczególnymi ośrodkami wahał się od 30 do 40 km, natomiast około 16 km w linii prostej dzieliło Strzegom od grodu w Świnach⁵⁰. Stąd też terytorium strzegomskie najdalej sięgało w kierunku północnym i północno-wschodnim, a ku południowi powiększać mogło swój zasięg dopiero w miarę postępującej w XIII w. kolonizacji zalesionego pogórza.

Poza grodem nie znamy bliżej śladów osadnictwa strzegomskiego z tego czasu. Na południowy wschód od góry grodowej lokalizowane jest tylko cmentarzisko wczesnośredniowieczne⁵¹. Możemy się domyślać, że od tej strony u stóp skalistego wyniesienia, na którym wznosił się gród, znajdowało się otwarte podgrodzie. Natomiast dane toponomastyczne – utralona na XVIII- i XIX-wiecznych planach miasta nazwa „Stary Strzegom” – pozwalają na odczytanie śladów rozległej, położonej na południowy wschód od grodu wczesnomiejskiej osady przedlokacyjnej. Stary Strzegom⁵² swym zasięgiem obejmował rozciągający się wzdłuż krawędzi doliny Czarnej Pełcznicy (Strzegomki) teren o długości około 900 m i szerokości około 200 m, przez który przepływał ciek wodny zwany później Młynówką. Na nowożytnych planach uwagę zwraca rozwidlenie obszaru zwanego Starym Strzegomem, obejmujące dwoma wąskimi ramionami wschodnie obrzeża miasta lokacyjnego. W tej części arealu miejskiego znajdował się obszar należący do komandorii joannitów wraz z kościołem św. Piotra i Pawła oraz, wyżej ku północy, zaplecze wschodniej pierzei Rynku. Na tej podstawie można przypuszczać, że dawna osada strzegomska miała początkowo większy zasięg w kierunku zachodnim. Na zachodnim jej obrzeżu powstała fundacja joannicka, a później pewna partia tego arealu została włączona w obręb lokacyjnej przestrzeni miejskiej. To dawne osiedle strzegomskie nazwano „starym”, gdy na początku 40. lat XIII w. w jego bliskim sąsiedztwie, od zachodniej strony, powstało miasto na prawie niemieckim. Od tego momentu osiedle to straciło swe dotychczasowe znaczenie i spadło do roli przedmieścia.

Wczesna osada usytuowana była przy przeprawie rzecznej, w miejscu zetknięcia się połączeń komunikacyjnych, które prowadziły do ważnych ośrodków prowincji śląskiej. Jeden ze szlaków wiódł z zachodu i od Strzegomia biegł lewym brzegiem Czarnej Pełcznicy (Strzegomki) na północny wschód, do Wrocławia, drugi zaś prowadził z północnego zachodu, od strony Legnicy, w Strzegomiu pokonywał rzekę i prowadził na południowy wschód w kierunku ośrodków grodowych: zaginionego Gramolina, zwanego w dokumentach XIII-wiecznych *Grodec* (*Grodnic*), następnie Niemczy i skręcał na południe, przez Bardo, do czeskiej Pragi.

Przedlokacyjna osada strzegomska była w tej części Śląska dogodnym punktem postoju i zaopatrzenia dla ruchu tranzytowego o dalekim zasięgu. Czynny był tam najpewniej targ – miejsce wymiany i usług – który służył nie tylko kupcom i wędrowcom na dalekiej drodze, ale także był niezbędny mieszkańcom całej aglomeracji strzegomskiej wraz z grodem i ludności gęsto zasiedlonego zaplecza. Sięgając do przykładów innych, lepiej poznanych ośrodków grodowych tego czasu, np. niedalekiej Niemczy⁵³

czy chociażby wielkopolskiego Kalisza⁵⁴, gdzie w pewnym oddaleniu od grodu znajdowały się miejsca wymiany i osada przedlokacyjna wraz z kościołem, można przypuszczać, że podobnie było w XII-wiecznym Strzegomiu. Późny przekaz (1631 r.) dotyczący zatargu o prawo patronatu nad kościołem parafialnym w Strzegomiu między joannitami a władzami miasta, mówi wyraźnie: chodziło o starszy kościół pw. św. Piotra, który wówczas leżał poza murami miejskimi. Stąd też część badaczy świątynię tę identyfikuje z kościołem św. Jadwigi w Starym Strzegomiu, który otrzymał to *patrocinium* w XV w.⁵⁵ Zachowana do dziś ceglana późnogotycka budowla być może wzniesiona została na miejscu wcześniejszej świątyni świętopiotrowej, choć wyrywkowe badania archeologiczne nie doprowadziły dotychczas do odkrycia jej śladów. Za taką lokalizacją dawnego kościoła w strzegomskiej osadzie przedlokacyjnej przemawiałoby przede wszystkim jego położenie na skraju doliny Czarnej Pełcznicy (Strzegomki), na lewym brzegu jej odnogi, zwanej później Młynówką, w miejscu dogodnego przejścia przez oba ciek płynące w szerokiej dolinie, przez którą biegł wspomniany szlak drożny z Legnicy ku południowo-wschodnim regionom Śląska i do Czech.

O strzegomskiej świątyni św. Piotra dowiadujemy się ze słów dokumentu datowanego na lata 1201–1203, którym komes Imbram Gniewomirów darował ją wraz z prawem patronatu rodzinnej fundacji osadzonych w Strzegomiu joannitów⁵⁶. Nadanie to potwierdził w 1203 r. Cyprian biskup wrocławski; składało się nań: *ecclesia beati Petri in Strzegom cum suis pertinentiis et cum villa, que dicitur Lussina*, a także dotychczasowe uposażenie tej świątyni w postaci dziesięcin z samego Strzegomia oraz sześciu okolicznych wsi: Stanowic, Czech, Cierni *ex utraque parte aque*, Lusiny, zaginionych dziś Lubieszowa (*Lubessov*) i *Rssna*. Przy czym te ostatnie, jak mówi dokument, przekazał znacznie wcześniej biskup Walter z okazji konsekracji kościoła świętopiotrowego⁵⁷. Miało to miejsce raczej pod koniec sprawowania posługi pasterskiej w diecezji wrocławskiej przez przybyśza z walońskiego Malonne, przed 1169 r., ponieważ wcześniej dochody ze Strzegomia i Lusiny znalazły się wśród dziesięcin darowanych przez tego biskupa między kwietniem 1149 a 8 kwietnia 1150 r. kościołom NPMarii na Ślęży i na Piasku we Wrocławiu⁵⁸.

Dane dotyczące kościoła św. Piotra i jego uposażenia rzucają światło na XII-wieczne dzieje Strzegomia – mówią o istnieniu tam majątności możnowładczo-rycerskiej i o dokonanej przez jej właścicieli pobożnej fundacji. Obie posiadłości rozwijały się, co trzeba podkreślić, obok książęcego grodu i osadnictwa podgrodowego. Podobnie złożony obraz stosunków własnościowych uchwytany jest w wielu ówczesnych polskich ośrodkach grodowo-miejskich różnej wielkości i znaczenia, a wielość majątności, także instytucji o różnorodnym charakterze społecznym, gospodarczym i kulturowym, nieraz na rozległym obszarze, świadczyć może o stopniu rozwoju i zagospodarowania tych wczesnych aglomeracji⁵⁹. W rękach panów ze Strzegomia (tak zapisany został na dokumencie książęcym z 1228 r. komes Imbram *de Stregun*)⁶⁰, w literaturze zwanych Strzegomiami, oprócz fundowanego na początku drugiej połowy XII w. kościoła św. Piotra pozostawało najpewniej osiedle z nim związane, zwane później Starym Strzegomem. Na jego terenie lub w bliskim sąsiedztwie, jak należałoby przypuszczać, znajdował się dwór – siedziba pańska Strzegomiów.

Ich majątności poznajemy tylko częściowo, przede wszystkim poprzez darowizny czynione na rzecz joannitów. Poza terenami i nieruchomościami w samym Strzegomiu własnością tej rodziny była położona o około 7 km na północ od Strzegomia wieś Lusina, będąca od początku XIII w. częścią uposażenia kościoła św. Piotra. Ponadto wieś Pasieczna, zwana później Siedlcem, leżąca nad Pełcznicą, o około 5 km na południowy wschód od omawianego ośrodka, która w ręce zakonu przeszła w roku 1239 r.⁶¹ Do panów ze Strzegomia należała zapewne usytuowana również nad Pełcznicą, na obu jej brzegach, w odległości ponad 10 km od Strzegomia, wieś Ciernie. Mówi o tym co prawda falsyfikat z 2. poł. XIII w., ale wiadomość o własności tej osady nie była bezpośrednim powodem fałszerstwa i może być uznana za wiarygodną. Henryk Brodaty w dokumencie rzekomo z 30 VIII 1228, rozszerzając uposażenie i prawa kościoła niedaleko Pełcznicy, nadmienia, że komes Imbram *...pro remedio suorum peccaminum et antecessorum suorum ecclesie in Polniz contulit duos liberos mansos in Cirna hereditate sua, que nostre ville Polniz est contigua...*⁶².

Z inicjatywy tej rodziny, być może ojca Imbrama, komesa Gniewomira Ilikowica, powstała w Strzegomiu, zapewne już w ostatnich dziesięcioleciach XII w., komandoria joannitów⁶³. W tym samym czasie, gdy diecezją wrocławską zarządzał biskup Żyroław, założona została placówka joannicka w Tyńcu nad Ślężą, uważana za jedną z pierwszych komandorii tego rycerskiego zakonu na Śląsku⁶⁴. Joannici strzegomscy, na początku otrzymali szmat ziemi na swą siedzibę; był on położony, o czym już wspomniano, na zachodnim obrzeżu osiedla przedlokacyjnego. Natomiast kościół św. Piotra, wraz z wsią Lusina i dziesięcinami z innych jeszcze okolicznych wsi, przeszły najpewniej na własność tego zakonu dopiero na początku XIII wieku⁶⁵. Imbram dokonał tego nadania, co warto podkreślić, za wiedzą zarówno biskupa wrocławskiego Cypriana⁶⁶, jak i papieża Innocentego III, który kilka lat po oficjalnej fundacji, w 1205 r., zatwierdził joannitom, również za przyzwoleniem władcy tej ziemi, Henryka I⁶⁷, prawo patronatu nad kościołem świętopiotrowym⁶⁸. O zgodzie panującego na darowiznę świątyni strzegomskiej wspominają zarówno dyplom biskupa Cypriana, jak i bulla papieska, a także dokument komesa Imbrama, na którym jako pierwszy świadek zapisany został Henryk Brodaty⁶⁹. Osobny akt książęcy

z 1203 r., wystawiony w tej sprawie, mówi o darczyńcy: *nobilis meus comes Hemrammus tunc castellanus de Rechen*⁷⁰. W kilku późniejszych dokumentach, nie związanych z fundacją strzegomską, komes Imbram nie był już określany kasztelanem Ryczyzna. Natomiast na księżęcym akcie z 1214 r.⁷¹, przekazującym kanonikom regularnym na Piasku teren pod budowę szpitala Świętego Ducha we Wrocławiu, pojawia się on na pierwszym miejscu listy świadków, jako *procurator ipsius negotii*, przed kasztelanem wrocławskim i innymi urzędnikami księżęcymi. W 1228 r.⁷² występuje na dokumencie Henryka Brodatego wśród poświadczających nadanie na rzecz klasztoru henrykowskiego, tuż po biskupach wrocławskim i poznańskim, pierwszy w grupie *comites nostri*, jako Imbram ze Strzegomia. Natomiast po raz ostatni wymienia go dyplom wydany przed 14 grudnia 1230⁷³, w którym Wawrzyniec biskup lubuski, zatwierdzając darowiznę dóbr dokonaną przez Stojgniewa kasztelana raciborskiego dla klasztoru lubiąskiego, świadczy w tej sprawie *cum comite Immeramo*. Przytoczone dane źródłowe o komesie Imbranie z lat 1201–1203 do 1230 wskazują na jego ówczesną wysoką pozycję społeczną i znaczące miejsce w kręgu dostojników związanych z Henrykiem Brodatym i jego dworem.

Dziewięć lat później poznajemy Pawła, syna nieżyjącego już wówczas komesa Imbrama. Wydał on w 1239 roku dwa bez daty dziennej dokumenty, dotyczące nadania joannitom strzegomskim wsi Pasieczna wraz z użytkami wodnymi i leśnymi⁷⁴.

Jeden z dyplomów, pisany mało wprawna ręką, z licznymi błędami, sporządzony zapewne przez odbiorcę, został wystawiony w dniu poświęcenia kościoła w Strzegomiu⁷⁵. Na ogół uważa się, że chodziło tu o świątynię zakonną joannitów pod wezwaniem św. św. Piotra i Pawła, pełniącą dowodnie od początków XIV w. jednocześnie funkcję kościoła parafialnego miasta lokacyjnego. Wystawca dyplomu w narracji nawiązał do zasług swego ojca, położonych za zgodą swej matki dla fundacji joannickiej, a obecne nadanie potwierdził przywieszeniem osobistej pieczęci. W rzeczywistości jednak, podobnie jak na drugim dokumencie, posłużył się *signum* komesa Imbrama⁷⁶. Darowiznę wsi Pasieczna poświadczyło ponad 20 osób, według słów dyplomu byli to przyjaciele Pawła Imbramowica, którzy tak licznie zjechali do Strzegomia z okazji jego zaślubin. Syn komesa Imbrama najpewniej żenił się wtedy powtórnie, skoro wśród gości weselnych zapisanych na dokumencie z 1239 r. jako pierwszy wystąpił Krystyn⁷⁷ *gener meus*, raczej szwagier niż zięć, bo wówczas pan młody mógł mieć dobrze ponad 30 lat.

Na liście świadków znaleźli się przedstawiciele znamienitych rodzin możnowładczo-rycerskich. Byli tam Wierzbnowie: Andrzej syn Stefana, który według relacji Jana Długosza wraz z ojcem, kasztelanem niemczańskim, poległ dwa lata później w bitwie pod Legnicą⁷⁸; Tomka z Wierzbnej, niedalekiej siedziby rodzinnej⁷⁹; z tego rodu zapewne wywodził się także zapisany na dokumencie z 1239 r. Krystyn syn Mikołaja⁸⁰; Budziwoj, należący do rodziny Pogorzeliów z Michałowa⁸¹. Natomiast Dobiesz z Domanic, komes zwany *Vanda*, którego rodzima posiadłość leżała niedaleko Strzegomia, był zięciem Ilika, krewnego Pawła Imbramowica. W 1247 r. piastował urząd podsędka wrocławskiego i świadczył na dokumentach Bolesława Rogatki (w tym na akcie ugody milickiej z 26 kwietnia 1249) oraz Henryka III⁸²; Ociesław Siekierka pochodził z Osetna nad Baryczą koło Góry, w późniejszych latach był przede wszystkim związany z Konradem I, księciem głogowskim, pełnił funkcje kasztelana bytomskiego (1251–1253), sędziego głogowskiego (1271–1273), a w 1279 r. wystąpił jako kasztelan sądowski w dzielnicy wrocławskiej⁸³. Spośród gości na zaślubinach pana ze Strzegomia na dokumencie z 1239 r. świadczyło także dwóch ówczesnie czynnych urzędników księżęcych: pierwszy z nich, Mikołaj sędzia, piastował najpewniej tę funkcję we Wrocławiu, później był identyczny być może z kasztelanem bolesławieckim, występującym wśród świadków na dokumentach Bolesława Rogatki z lat 1243–1245⁸⁴. Drugi to Chwalisław podkomorzy, znany także pod podwójnym imieniem Gawel-Chwalisław jako podkomorzy księżnej Jadwigi w latach 1231–1239⁸⁵. Na końcu listy gości Pawła Imbramowica zapisani są trzej duchowni: znany także z innych źródeł *Polonus*, proboszcz z pobliskiej wsi Rusko⁸⁶, Jakub pleban *de Colcim*, zapewne z położonego niedaleko Świdnicy Kielczyzna⁸⁷, oraz Konrad wikary⁸⁸. Natomiast o pochodzeniu niektórych świadków wymienionych w tym dokumencie nic bliższego nie wiadomo, byli to: Grzegorz z bratem, Jan syn Fabiana Zdzisławica, Szudec Wojborowic, Wojśław Bogdankowic, Jan Błażka z braćmi. Można by domyślać się, że pozostawali oni w służbie pana ze Strzegomia i jego dworu, bowiem o takiej grupie ludzi związanych z Pawłem Imbramowicem mówi jego drugi wystawiony w 1239 r. dokument. Akt ten, poświadczający poszerzone o darowiznę młyna nadanie wspomnianej wsi Pasieczna joannitom, zawiera ponadto oficjalne przyzwolenie matki Pawła, Dobroszyny lub Dobrochny (Dobrosyfn), na tę darowiznę; został on wystawiony w jej obecności a także, co wyraźnie zaznaczono, *in presentis... militum meorum*, a więc wobec rycerzy, którzy wówczas byli w służbie Pawła Imbramowica⁸⁹.

Nieliczne dane o Pawle ze Strzegomia, zawarte w obu dokumentach z 1239 r. wskazują, że syn komesa Imbrama, w przeciwieństwie do swego ojca, będąc już w dojrzałym wieku nie pełnił żadnych funkcji publicznych. Najwyraźniej nie był bliżej związany z panującym od roku Henrykiem II, który już wcześniej dał się poznać swym poddanym uczestnicząc u boku Henryka Brodatego, jako jego następcą, w sprawowaniu rządów i często wymieniany był w dokumentach wystawianych przez władcę⁹⁰. Paweł nie używał, co trzeba podkreślić, tytułu komesa, również nie posługiwał się własną pieczęcią, dwa własne dokumenty uwierzytelnił *sigillum* ojca – komesa

Imbrama, zaznaczając przy tym: *...ipsam sigilli mei appensione decrevi communitre...* Na akcie wystawionym z datą 19 sierpnia 1239, sfabrykowanym później przez joannitów, przywieszona była również pieczęć jego ojca, która mogła być jednak podrobiona jednocześnie z dokumentem⁹¹.

Z treści cytowanych dokumentów wynika natomiast, że Paweł Imbramowic w pełni korzystał z pozycji majątkowej i splendoru społecznego osiągniętego przez swych przodków, a przede wszystkim przez dziada Gniewomira i ojca Imbrama. Wspierając rodzinną fundację, patronował poświęceniu nowej świątyni joannitów, nie powołując się przy tym, jak czynił to jego ojciec, na autorytet księcia. Widzimy go w otoczeniu osobistej drużyny rycerskiej, a z okazji uroczystości swych zaślubin w kręgu przyjaciół, pochodzących z najznamienitszych rodzin rycerstwa śląskiego.

Na tych wiadomościach urywają się ślady działalności Pawła Imbramowica i jego rodziny. Przyczyny tego są zgoła zagadkowe, losy pana na Strzegomiu mogły się potoczyć dwojako – albo z jakiegoś powodu popadł w niełaskę, i rodzinną posiadłość Strzegomiów została skonfiskowana przez panującego albo, co jest bardziej prawdopodobne, dwa lata po swoim ożenku, podobnie jak jeden z jego gości weselnych, poległ w bitwie z Tatarami pod Legnicą, nie pozostawiając dziedzica. Wskutek nagłej śmierci Pawła Imbramowica dzieje rodzinnej posiadłości Strzegomiów potoczyły się dramatycznie – majątność przeszła w ręce księżęce.

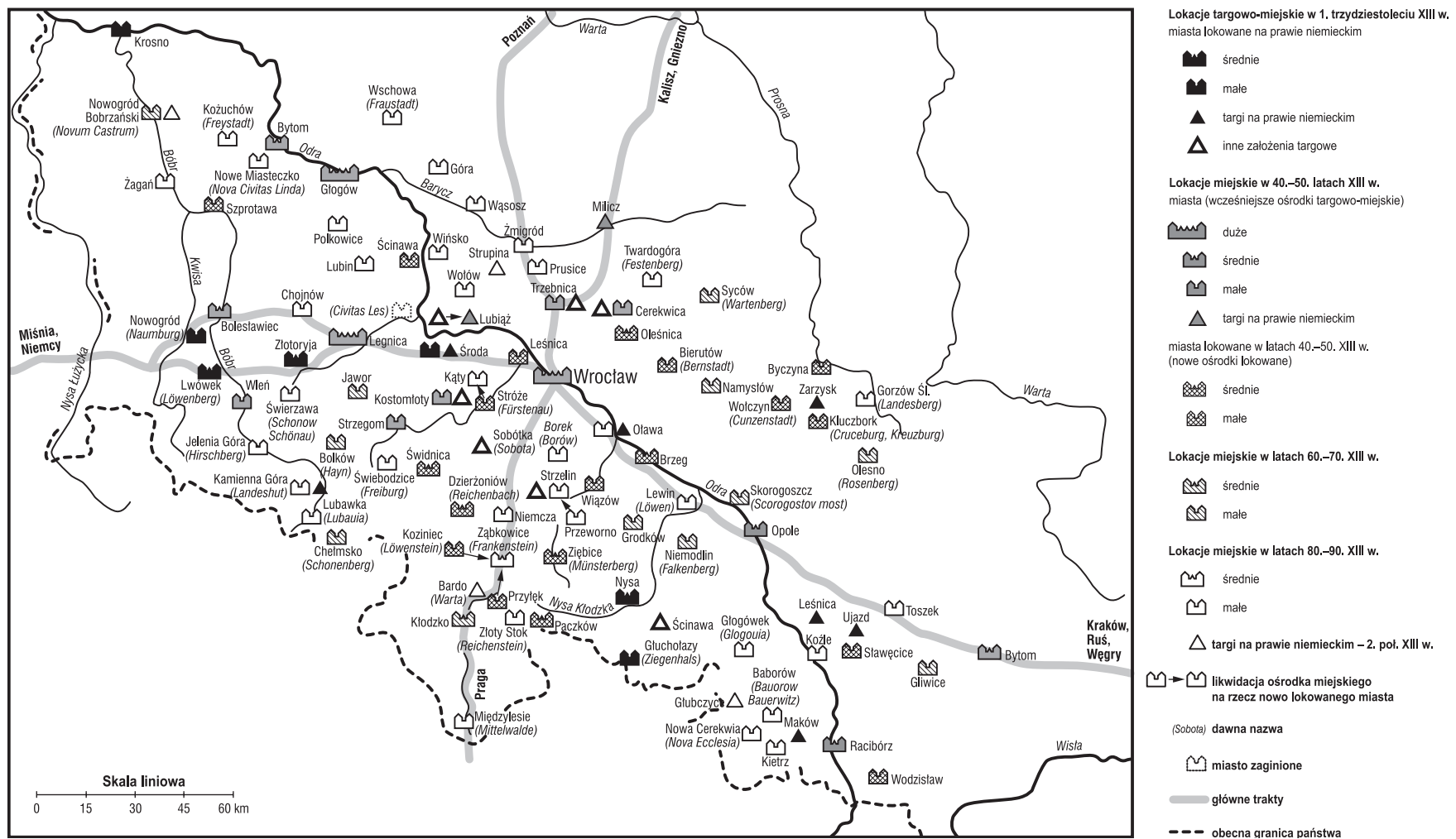
LOKACJA STRZEGOMIA

W następnym roku po najeździe Tatarów i śmierci księcia Henryka II 9 kwietnia 1241 roku w bitwie pod Legnicą jego małżonka Anna czeska wydała dokument dotyczący lokacji Strzegomia na prawie niemieckim. Dyplom ten, bez daty dziennej, mówi o przekazaniu przez księżnę miejscowym joannitom ziemi położonej koło spichrza zakonników. Stanowić miała ona rekompensatę za zabrany im teren tej samej wielkości pod nowo lokowane miasto. Wśród świadków zapisanych na tym akcie znaleźli się nie tylko dostojnicy z otoczenia monarchini: rektor Pantinus kanonik wrocławski, podkomorzy Themo, oraz rycerze Hunemirus, komes Mikołaj, Marcin i Tomasz *calvus*, ale także Peregryn *advocatus dictae civitatis*⁹².

Nie znamy okoliczności realizacji tego przedsięwzięcia lokacyjnego, ani warunków prawnych i ekonomicznych inwestycji. Można tylko przypuszczać, że miała ona skromniejszy program przestrzenny niż późniejsze miasto z przełomu XIII i XIV w., którego zasięg czytelny jest na nowożytnych, XVIII- i XIX-wiecznych planach. Śladem pierwszego założenia miejskiego, zorganizowanego z inicjatywy księżnej Anny, może być południowa część średniowiecznej przestrzeni miejskiej, zwana później Dolnym Miastem. Obejmowało ono zachodni skraj osady zwanej już w 1305 r. Starym Strzegomiem⁹³, a jego większa część rozciągała się w kierunku wschodnim, na zewnątrz murów miejskich. W obrębie Dolnego Miasta mieścił się klasztor Joannitów wraz z kościołem św. św. Piotra i Pawła. Natomiast we wschodniej jego partii wznosił się poświadczony dowodnie na początku XIV w., a dziś nie zachowany zamek księżęcy⁹⁴. Nie można wykluczyć takiej ewentualności, że warownia usytuowana tuż przy bramie miejskiej prowadzącej ku Staremu Strzegomiowi – a więc wiodącej w stronę parafialnego kościoła św. Piotra, dalej na trakt wrocławski oraz ku przeprawie przez rzekę – założona była już wcześniej, podczas lokacji miasta, i stanowiła siedzibę księżnej Anny.

Areał miasta powiększony został w kierunku północnym najpewniej dopiero pod koniec XIII w., tworząc z czasem tzw. Górne Miasto⁹⁵. Lokacyjny Strzegom kształtował się podczas tego stulecia przynajmniej w dwóch etapach nie tylko przestrzennie, ale także pod względem organizacyjno-prawnym. Świadczą o tym słowa dokumentu Bolka I księcia świdnickiego z 1297 r. Mianowicie władca ten, wysłuchawszy skarg strzegomskich tkaczy-sukienników – *textorum sive operarii pannorum* – na ich zagrożoną sytuację prawną w mieście, nakazał miejscowym mieszczanom, aby uszanowali przywileje, jakie ta grupa wytwórców posiadała tam *a primeva locacione*⁹⁶.

Strzegom obok Wrocławia należał do tych nielicznych miast księstwa śląskiego, które były lokowane w najbliższym czasie po najeździe Tatarów. O nadaniu prawa niemieckiego Wrocławowi, podobnie jak w przypadku Strzegomia, dowiadujemy się pośrednio z treści dokumentu, który dotyczył księżęcej rekompensaty za straty, tym razem wyrządzone cysterkom trzebnickim, w związku z wytyczeniem areału nowo lokowanego miasta. Dyplom ten, opatrzony datą 10 marca 1242 r. był pierwszym aktem wystawionym samodzielnie przez Bolesława Łysego Rogatkę, najstarszego syna Henryka Pobożnego. W tym czasie jednak, jak się przyjmuje, regencję w państwie Henryków sprawowała równolegle jeszcze wdowa po bohaterze spod Legnicy i w związku z tym przede wszystkim jej należałoby przypisywać inicjatywę lokacyjną w stolicy księstwa⁹⁷. Z dużym prawdopodobieństwem można przypuszczać, że w obu przypadkach, zarówno Wrocławia jak i Strzegomia, nie wydano na piśmie przywileju nadania prawa niemieckiego, a umowa między zasadźcami i władczynią tej ziemi zawarta została ustnie⁹⁸. Zadośćuczynienia rzeczowe dokonywane w następnym roku po klęsce legnickiej, a we Wrocławiu już pod koniec pierwszego kwartału 1242 r., świadczą, że akcje zasadźcze zarówno w głównym ośrodku księstwa śląskiego, jak i w Strzegomiu przeprowadzono mniej więcej w tym samym czasie, z dużym pośpiechem i w rezultacie dość chaotycznie. Przykład Wrocławia pokazuje, około 20 lat później, w 1261 r., że władający miastem dwaj młodsi bracia Bolesława – Henryk III i Władysław – anulowali dotychczasowe przywileje, wydając nowe, porządkowali stosunki prawne

5. Lokacje miejskie w XIII stuleciu na Śląsku i w ziemi kłodzkiej (w obecnych granicach Polski). Oprac. M. Młynarska-Kaletynowa

w mieście, korygowali „nieprawości”, naprawiali zaniedbania wynikłe podczas poprzedniej lokacji⁹⁹.

Wyrządzone przez najazd Tatarów straty materialne wymagały nakładów finansowych, a także ludzi do budowy osiedli wiejskich i miejskich, ośrodków obronnych – grodów i zamków. Dla utrzymania niezależnej pozycji ekonomicznej i prestiżu politycznego wdowa po Henryku II i najstarszy jej syn, a nieco później jego młodszy bracia, musieli oprzeć się na miastach i popierać ich rozwój.

W Strzegomiu, jak wiadomo, pierwszym wójtem reprezentującym władzę książęcą, który najpewniej pełnił również funkcje zasadnicze, była osoba o imieniu *Paragryn*¹⁰⁰. Księżna Anna, pani tego miasta, miała swój udział w zagospodarowaniu nowej inwestycji. Ślady jej działalności nie tylko w samym Strzegomiu, ale i na najbliższym jego zapleczu, odnajdywane w późniejszych źródłach, wskazywałyby, jak twierdził Heinrich von Loesch¹⁰¹, że dobra strzegomskie stanowiły oprawę wdowią małżonki Henryka Pobożnego. Tylko za jej przyzwoleniem mogli być tam wówczas osadzeni, wzorem chociażby Wrocławia, na dogodnych warunkach tkacko-sukiennicy, swymi prawami ciesząc się przez następne dziesięciolecia¹⁰². Posiadłości i dochody pozostające w gestii książęcej odczytujemy przede wszystkim z nadań poczynionych na rzecz fundowanych przez nią w 1256 r. klarysek wrocławskich¹⁰³. Klasztor ten od czasu założenia posiadał w Strzegomiu jatkę, o którą toczył się spór między miejscowymi mieszczanami, Agatą i jej synami a klaryskami, zakończony w 1299 r. werdyktem na rzecz tych ostatnich¹⁰⁴. Władysław arcybiskup salzburski zatwierdzając w 1268 r. dobra wrocławskich sióstr św. Klary, wśród darowizn swej matki wymienił *in Stregun viginti lapides sepi – 20 kamieni łożu rocznie*¹⁰⁵. Później dyplom Henryka V, pana jaworskiego, w 1278 r. poświadcza posiadłości tego klasztoru w Strzegomiu i jego najbliższej okolicy: *...quod domus sancte Clare in Wratislavia omnes suas redditus, quos in districtu civitatis nostre Stregom habere noscitur, per quos ab omnibus nostris predecessibus beate memorie dotata seu privilegiata fuerat, sive sint in macellis in Stregom, sive in villis Thomaswalde et Dimidia villa, quos eosdem redditus a nobis habeant omni impedimenti obstaculo eminus profligato, donantes omnia sua ipsis, secundum quod ea conprobare poterunt a nostris predecessibus possedisse...*¹⁰⁶ Oprócz dochodów z jatek strzegomskich w tym dokumencie mowa jest o uposażeniu z dwóch wsi: położonej o około 5 km na południowy zachód od Strzegomia *Thomaswalde* (dziś Tomkowic) oraz leżącej nad Czarną Pełcznicą (Strzegomką) sąsiedniej *Dimidia villa*, wcześniej i obecnie zwanej Granica. Chodziło tu z pewnością przede wszystkim o potwierdzenie darowizny Tomasza biskupa wrocławskiego, który w 1262 r. przekazał klaryskom w tych dwóch wsiach ze swoich dziesięcin łącznie 40 małądratów zbóż rocznie¹⁰⁷. Osady te nie należały co prawda do klasztoru, nie ma ich bowiem w spisach majątkowych klarysek, ale ich powstanie można łączyć z akcją kolonizacyjną na tym terenie, prowadzoną najpewniej w latach czterdziestych przez księżną Annę. Wskazywałyby na to nazwy obu wsi – jednej założonej w wykarczowanym lesie przez niejakiego Tomasza, drugiej wyrosłej na granicy najbliższego zaplecza miasta, gdzie wcześniej dalej nie występowało osadnictwo związane z tym ośrodkiem¹⁰⁸.

O majątnościach wiejskich inicjatorki lokacji Strzegomia nie mamy bezpośrednich wiadomości; oprócz samodzielnie podejmowanych działań osadniczych księżna Anna z pewnością dysponowała dobrami w pobliżu miasta. Własność książęca na terytorium grodzowym Strzegomia od dawna przecież istniała, o czym już wspomniano. Interesującym przykładem jest

położona o ponad 5 km na północny wschód od Strzegomia, wśród osadnictwa o dawnej metryce, książęca wieś Jeryszów (Jaroszów)¹⁰⁹.

Henryk III, po uważnym przejrzeniu przywilejów swej matki, za zgodą braci Bolesława, Konrada i Władysława połączył je ze swoimi *privilegia in unum... generale* i wydał w Strzegomiu w 1266 r. dokument¹¹⁰, w którym Henrykowi wójtowi i sołtysowi z Jeryszowa (Jaroszowa), ze względu na jego prace i przysługi oddane matce, księżnej Annie, i jemu w kurii rzymskiej, nadał i zatwierdził różnorodną majątność i dochody¹¹¹.

Zakres nadań książęcych na rzecz Henryka z Jeryszowa i wielkość nabytych przez niego różną drogą majątności były co trzeba podkreślić, jak na wiejskiego sołtysa dość wyjątkowe. Istniały też wyjątkowe przyczyny wystawienia tak obszernego przywileju. Ze względu na status społeczny sołtysa Henryka można przypuszczać, że jego przysługi oddane rodzinie książęcej w kurii rzymskiej polegały na towarzyszeniu i obsłudze wysłanników księżnej Anny, także jej syna, w trakcie ich starań o akceptację założenia i zorganizowania domu sprowadzonych z Pragi do Wrocławia klarysek. O tym, że Henryk III, wyrażając wdzięczność rodzinie książęcej sołtysowi z Jeryszowa, przywiązywał szczególną wagę do utrwalenia treści zawartych w przywileju z 1266 r., pośrednio mówią osoby poświadczające ten dyplom. Były to przede wszystkim znamienite postaci z najbliższego otoczenia władcy¹¹². Natomiast obecność dalszych świadków, którzy pełnili funkcję wójtów: Arnolda z Reichenbachu (Dzierżoniowa), Henryka z Lebinsteynu (*Löwenstein*, dziś Koziniec koło Żąbkowic), a zwłaszcza Jana ze Strzegomia i niejakiego Marcina z niedalekiej wsi Ciernie, wiązałyby się z potrzebą uprawnoczenia przekazanych w dokumencie najważniejszych elementów umowy lokacyjnej między wystawcą a sołtysiem i wójtem wsi Jeryszów w jednej osobie.

Na jaki czas przypadałaby więc druga lokacja Strzegomia? Jak zapisani w dokumencie z 2 lipca 1299 r.¹¹³ świadkowie, Jan dziekan kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu i Jan przeor z Pilzna, stwierdzają, Henryk zmarł komtur joannitów strzegomskich wznosił mury obronne w Strzegomiu na polecenie i koszt Henryka III księcia wrocławskiego, stryja Bolka I księcia jaworsko-świdnickiego. Ponieważ Henryk III zmarł 3 grudnia 1266 r., niespełna półtora roku po śmierci swej matki¹¹⁴, inicjatorki pierwszej lokacji Strzegomia, akcja budowy umocnień miejskich miała miejsce najpewniej niedługo przed śmiercią księcia wrocławskiego. Przypomnijmy, że władca ten w tym samym czasie, w 1266 r., nadał w swoim i swej zmarłej matki imieniu przywilej dla Henryka sołtysa z niedalekiej od Strzegomia wsi Jeryszów (Jaroszów), a jednym z licznych świadków tego dokumentu jest Jan wójt strzegomski¹¹⁵. Można by przypuszczać, że równoczesne finansowanie przez Henryka III budowy obwarowań miejskich w Strzegomiu mogło łączyć się z ponowną lokacją miasta, która wówczas swym zasięgiem objęła większą przestrzeń niż poprzednia. Dlatego nie bez powodu powołani w dokumencie z 1299 r. świadkowie zastrzegli należącą do joannitów strzegomskich własność ziemi i obszaru rozciągającego się „od cmentarza do ogrodu klasztorowego”.

Dagmara Adamska

OKRĘG (WEICHBILD) STRZEGOMSKI I PROCESY OSADNICZE WOKÓŁ STRZEGOMIA OD POŁOWY XIII DO KOŃCA XV W. (KOMENTARZ DO PLANSZY NR 6)

Z racji żyznych gleb, częściowo z dobrze magazynującą wodę pokrywającą lessową, obszar Strzegomskiego był i jest wybitnie rolniczy, poprzecinany licznymi dolinami rzek, sprzyjający osadnictwu. Znaczący wpływ na organizację terenu miało także jego ułożenie pomiędzy dwoma ważnymi centrami: w Strzegomiu i w Środzie Śląskiej. O funkcjonowaniu gęstej sieci osadniczej już w 1. ćwierci XIII w. świadczyć może dokument wrocławskiego biskupa Wawrzyńca, określający granice trzech parafii pod patronatem lubiąskich cystersów. Parafia w Ujeździe już w 1217 r. obejmowała kilkanaście osad na omawianym terenie (w tym Jarostów, Karnice, Łagiewniki Średzkie, Sokolniki, Pichorowice czy Wrocisławice). Obszar ten stosunkowo szybko poddany został także oddziaływaniu nowych wzorów prawnych, również z udziałem kolonistów. Dokumentem z 1218 r. wrocławski biskup Wawrzyniec zatwierdził dziesięcinę cysterskiemu opactwu w Lubiążu, m.in. z 12 łanów ze wsi *Tyslina* (obecnie Ciechów), przeznaczone dla kościoła w Ujeździe, co było konsekwencją wspomnianego wytyczania granic owej parafii. Nomenklatura „wieś *Tyslina*” wskazuje więc na przeprowadzaną w najbliższej przeszłości akcję osadniczą w dobrach biskupich. W końcu XIV w. wieś objęta była już bez wątpienia prawem niemieckim, co znalazło odbicie w transformacji nazwy na niemiecki *Titzelsdorf*¹¹⁶.

Już w 1239 r. z inicjatywy Pawła Imbramowica na nowe prawo przeniesiona została wieś zwana *Lussina* (obecnie Lusina)¹¹⁷. Być może w 1245 r. zorganizowana na prawie niemieckim była biskupia wieś Olszany (*Olsane*), w pół wieku później dowodnie rozmiarowa aż na 60 frankońskich (dużych) łanów¹¹⁸.

Lokacja na prawie niemieckim miasta Strzegomia (1242 r.) jako centrum funkcjonującej już zwartej sieci osadniczej, wytworzyła nową sytuację prawną i organizacyjną. Do miejskich dóbr przypisano kilka sąsiednich osad. Stary Strzegom, bez wątpliwości o genezie wczesnomiejskiej osady, stanowił po lokacji miasta uposażenie dziedzicznego wójta. Prawo prezenty proboszcza tamtejszego kościoła, wówczas już pw. św. Jadwigi, przynależało strzegomskim rajcom miejskim jeszcze w okresie nowożytnym, co zresztą stało się przedmiotem wieloletniego sporu z joannitami¹¹⁹. W 1305 r. księżna Beatrycze wraz z synem uposażyli zamkową kaplicę w dochody z ogrodów w Starym Strzegomiu¹²⁰. Jeszcze w późnym średniowieczu osiedle zachowało charakter rolniczy, choć jego mieszkańcy objęci byli prawem miejskim¹²¹. Na korzyść wójta ograniczone były także dochody sołtysa z Grabiny. Dowodnie w 1372 r. przekazywał on na rzecz Strzegomia pozyskane kary sądowe¹²². W 1500 r. część osady była już w posiadaniu rady miasta, a w 80 lat później rajcy wykupili całą wieś¹²³. Niewątpliwie miała ona słowiańską metrykę (1255 r. jako *Grabina*), w formie ziemczonej ujawnia się w źródłach pisanych dopiero w 2. połowie XIV stulecia; w połowie wieku XV funkcjonowała tam kuźnia kowala Mikołaja Weychnera¹²⁴. Wolne łany oraz alodium posiadał też strzegomski *advocatus* we „wsi Mikołaja” (obecnie Mikoszowa)¹²⁵.

Od połowy XIII stulecia zaktywizowano akcję kolonizacyjną, związaną pośrednio z wyodrębnianiem się połączonych księstw świdnickiego i jaworskiego, obejmujących rozległe tereny sięgające po Środę Śląską. Początki formowania nowego władztwa sięgają bowiem już podziału dziedziny Bolesława Rogatki między spadkobierców. Najstarszemu synowi, Henrykowi V Grubemu, przypadła wówczas ziemia ze sołectwem Legnicą, Bolko I i najmłodszy Bernard zw. Zwinnym otrzymali ziemię jaworską z wydzieloną w 1281 r. dla Bernarda dzielnicą lwówecką. Po śmierci brata w 1286 r. Bolko I przejął Lwówek, skupiając w swoich rękach tereny południowe i zachodnie dzielnicy legnickiej ze Strzegomiem¹²⁶. Po 1301 r., po okresie regencji wdowy po Bolku I i wspólnych rządów jego synów, dokonano kolejnego podziału ojcowizny między księżęta: Bernarda II, Bolka zw. ziębickim i Henryka I jaworskiego. To Bernard otrzymał środkową część terytorium, czyli księstwo świdnickie, obejmujące miasto i okręg wokół Strzegomia¹²⁷.

Po śmierci księcia Bernarda II (1326 r.) władzę nad terytorium przejął jego najstarszy syn – Bolko II zw. Małym. Już w 1338 r. owianował on swoją żonę Agnieszkę Habsburżankę całym dystryktem strzegomskim wraz z zamkiem oraz folwarkiem w Maniowie koło Świdnicy. Zapewniono jej również dożywotnie posiadanie miasta Strzegomia z zastrzeżeniem, iż w razie, gdyby wdowa chciała ponownie zawrzeć związek małżeński, prawo pierwokupu do miasta i okręgu za pokaźną sumę 12 000 grzywien otrzymać winien brat księcia Bolka – Henryk¹²⁸. Treść dokumentu przypomina, iż zapis ten uczyniono na kształt posagu wdowiego Kunegundy Łokietkówny – matki księcia Bolka. Jako pani Strzegomia miała ona prawo tak tytułować się w latach 1326–1330¹²⁹, choć jeszcze w 1331 r. używała tej tytułatury, kończąc wieloletni spór ze strzelińskimi klaryskami¹³⁰. W dniu 3 lipca 1331 r. księżna Kunegunda ostatecznie zrzekła się na rzecz zakonnic spornych czynszów, zabezpieczonych przez jej syna Bernarda na krajowym wójtostwie w Strzegomiu¹³¹.

Wyodrębnienie strzegomskiego okręgu i miasta z władztwa Piastów funkcjonowało do śmierci księcia Bolka II. Po 1368 r. Agnieszka jako wdowa przejęła w dożywotnie posiadanie całe połączone księstwo świdnicko-ja-

worskie. Jednak jeszcze w 1369 r. władczyni używała pieczęci popiersowej z herbem księstwa oraz napisem w otoku: *S[igillum] Agnetis ducissa Stregonia*¹³². Status oprawy księżnej zabezpieczono bowiem także w akcie sukcesyjnym Bolka II dla Karola IV. Przewidywał on, w wypadku wygaśnięcia męskiej linii świdnicko-jaworskiej, zapis na rzecz Luksemburgów, z zastrzeżeniem jednak dożywocia Agnieszki w połączonym księstwie i z jednoczesnym prawem do swobodnego dysponowania przez nią wspomnianym posagiem¹³³.

Procesy osadnicze wokół Strzegomia ukierunkowane były w XIII w. na wschód i północny wschód. Prawdopodobnie najpierw na prawo niemieckie przeniesiono osady już istniejące: Rusko, o XII-wiecznej metryce, już w 1248 r. zarządzane było przez sołtysa Konrada i rozmiarzone na 30 łanach czynszowych i 2 sołeckich¹³⁴. W 1259 r. przeprowadzono lokację osady Jaroszków (Jeryszów), w połowie XII w. poświadczoną w dobrach

6. Strzegom. Szkiecy widok miasta od zachodu, przed 1709 r.

wrocławskiego klasztoru NMPanny na Piasku¹³⁵.

Niewątpliwie część miejscowości założona została wówczas na surowym korzeniu. W 1268 r. na zlecenie Sobiesława, syna Brebimila, Bertold zw. Polono z Sędziszowej lokował¹³⁶ *Bertholdesdorph* (obecnie Gościśław) na prawie niemieckim. Zasadzca otrzymał 9 wolnych łanów, 1/3 z kar sądowych oraz sołtys przywilej sądowniczy w dziedziczne posiadanie. Budowa kościoła we wsi (wspomniany od 1360 r.) wiązała się z uposażeniem go w 1 wolny łan. Od lokatora osada otrzymała nazwę „wieś Bertolda”¹³⁷.

Zakładając, iż inicjatywa księcia Bolka I odnosi się rzeczywiście do osiedla *Buchwaldt* (obecnie Bukówek), nadał on w 1282 r. zasadzcy pod karczunek swój bukowy las pod Środą Śląską, celem organizacji wsi. Uposażono lokatora – Jana z Pichorowic – w prawo do wzniesienia młyna, karczmy, w wolne łany i sołectwo z 4 łanami. Przewidziano także fundację wyposażonego w 2 łany kościoła¹³⁸. Trudno określić czas i powodzenie tej akcji kolonizacyjnej, gdyż jeszcze w 1312 r. rósł tam (?) bukowy las. Niewątpliwie jednak w 1324 r. wieś była już zorganizowana, a średzki wójt dysponował 7 wolnymi łanami. W 1340 r. wzmiankowano tamtejsze sołtysie dobra zwane *Czacinszinder*¹³⁹ oraz siedzibę ze zwodzonym mostem¹⁴⁰. W 1335 r. być może w tej wsi wzmiankowano kościół. Przy takim założeniu jest on tożsamy ze stojącą w 1522 r. świątynią, położoną na bagienym podłożu, którą z racji warunków środowiskowych biskup nakazał przenieść na wzniesienie zwane świętym polem.

Wydaje się więc, że zasadniczy zrąb siatki osadniczej wokół Strzegomia wykrystalizował się już w wieku XIII. Przyrost informacji o wsiach w 1. połowie XIV w. (zwłaszcza w świetle spisu dochodów biskupstwa wrocławskiego z około 1300–1305 r.) nie świadczy raczej o przełomie osadniczym w Strzegomskim, ale o charakterze zachowanych źródeł, które niejednokrotnie wówczas dopiero ujawniają nazwy osad. Na prawie niemieckim funkcjonował najpewniej już Osiek (ok. 1300 – kościół; 1315 – sołtys). Być może miało to jednak miejsce już około 1276 r., kiedy w źródłach pojawił się tamtejszy mierniczy Konrad¹⁴¹. „Wieś Gotszalka” (obecnie Goczałków) rozmiarzona była ok. 1300 r. aż na 49 łanów, choć dowodnie istniała już przynajmniej 8 lat wcześniej¹⁴². Rogoźnica, przypuszczalnie o XII-wiecznej metryce, ok. 1300 r. posiadała 30 łanów, a od 1291 r. kościół, którego proboszczem był książęcy kapelan¹⁴³.

Przełom XIII i XIV w. rysuje się więc na tym obszarze jako okres przyspieszenia organizacji osadnictwa na prawie niemieckim oraz budowy sieci kościołów parafialnych. Pierwszy raz około 1300 r. wystąpiła w źródłach wieś Kwietniki (*Blumenaw*), ze wzmiankowanym 35 lat później kościołem¹⁴⁴. Znane z tego samego spisu Damianowo (jako „wieś Damiana”) świątynię dowodnie posiadało już w roku 1318¹⁴⁵. Sołectwo znajdowało się w górnej części osady, obok dworu. Wolny wygon funkcjonował zaś na pobliskim chmielowym wzniesieniu zwanym *Hopfenberg*¹⁴⁶. W 1334 r. wzmiankowany jest Udanin („wieś Gobharda”) wraz z tamtejszą świątynią, w świetle ustaleń historiografii o metryce sięgającej 2. połowy XIII wieku¹⁴⁷. W 1318 r. istniała wieś Kostrza (*Heslech*), którą być może pozyskał rycerz Tyczko bezpośrednio od księcia. Kościół wzmiankowany jest w tej osadzie dopiero w latach 70. wieku XIV, ale z prawem patronatu miejscowej rodziny zwanej Häslichtami, potomków Tyczkona¹⁴⁸. Od ok. 1300 r. funkcjonowała dowodnie Jugowa (*Hugisdorf*), ze świątynią wymienianą od roku 1335¹⁴⁹. W tym samym roku, wraz z pierwszą informacją o wsi Łażany, dowiadujemy się o stojącym w niej kościele, pozostającym, podobnie jak cała osada, w dobrach rodziny Seidlitzów (bez wątpliwości od 1349 r.)¹⁵⁰. Na przełomie XIII i XIV w. rozpoczęła się też organizacja Różany, skoro ok. 1300 r. rozmiarzona była na 33 łany, a w 60 lat później stał we wsi kościół¹⁵¹. Humorystyczna nazwa wsi – „Skórzane Spodnie” – pierwotnie doprecyzowana była jeszcze imieniem ich posiadacza – niejakiego Konrada – być może zasadzcy

7. Strzegom. Plan potyczki pod Strzegomem, 1745 r.

osady (*Cunczledirhosen*). W 1315 r. istniał już Mieczków, w 20 lat później z kościołem¹⁵², ale dopiero z 1402 r. pochodzi informacja o zwyczajowym uposażeniu sołectwa w tej wsi. Przy okazji sprzedaży części osady, zw. *Meczka*w, wrocławski mieszczanin Erazm Peczeler świdnickim mieszczanom Janowi Pfortnerowi, Jerzemu Schwenkninfegilowi i Teodorykowi Doringowi (1/2 część) oraz wrocławskiemu mieszczaninowi Piotrowi ze Strzelina (1/4 część) przekazał także sądownictwo wyższe i niższe (odpowiednio 1/2 i 1/4), prawo do sołectwa z przywilejami sądowymi, prawem do wyszynku, pieczenia chleba, uboju, krojenia sukna, wyrobu butów oraz lenna kościelnego¹⁵³.

Osady o nazwach typowych dla świeżej akcji kolonizacyjnej: „wieś Szymona” (obecnie Szymanów), „wieś Witkonia” (obecnie Witków), „wieś Michała” (obecnie Michałów), „wieś Preilinga” (obecnie Przyłęgów) czy „wieś Guntera” (obecnie Godzieszówek), założone zostały zapewne także w końcu wieku XIII lub na początku kolejnego stulecia. Pierwszy raz ukazująca się w źródłach pisanych w 1318 r. Żółkiewka także posiadała kolonizacyjną metrykę – „Las Peregryna”, czyli obcego (*Pilgramshain*)¹⁵⁴. Jej wschodnia część jeszcze w XIX w. określana była przez mieszkańców jako „Wieś Ludwika”. Nie rozstrzygnąwszy, kto zasługiwał tam na miano „przybysza”, możemy zasugerować prawdopodobny ślad po jednoczesnej, przynajmniej początkowo, akcji zasadźczej dwóch organizatorów.

Pojedyncze informacje o wielkości gruntów wiejskich wskazują, że były to w większości osady dużych rozmiarów (26–60 łanów), ze sporym więc prawdopodobieństwem można sugerować ich kolonizacyjną metrykę. W sytuacji przenoszenia starych wsi na prawo niemieckie i rozmierzania na analogiczną skalę gruntów (por. Olszany) mamy więc do czynienia z głębokimi przemianami strukturalnymi dawnego osadnictwa. Wyjątkiem, w świetle źródeł, wydaje się „wieś Piotra” (ob. Piechów, część Roztoki), rozmierzona tylko na 8 łanach, które dzierżyła zresztą sąsiednia, karczunkowa wieś *Rodtstock* (obecnie Roztoka) oraz 5-łanowa osada o nazwie „źródło” (obecnie Bronów), okupowana przez proboszcza z Serwinowa (dawniej Święca)¹⁵⁵. Grupa omawianych wyżej osad (w tym Bronów, Roztoka, Serwinów a także Jaskulin) to jednak niewątpliwie przejaw przemysłanej i jednoczesnej kolonizacji, związanej z zasiedlaniem podgórskich już terenów wokół Dobromierza. Osadnictwo na zapleczu Strzegomia oraz to obejmujące pas między miastem a Środą Śląską miało w większości starszą metrykę, uzupełnianą inicjatywą zasadźczą z przełomu XIII i XIV w.

Ślady przeprowadzania akcji kolonizacyjnej oraz głębokich przemian strukturalnych dawnego osadnictwa widać jeszcze w nowożytnej kartografii. Część „starych” wsi miała wówczas kształt dużych owalnic (Czechy, Piekary, Rusko). Część, położona wzdłuż szlaków wodnych lub drogowych, posiadała cechy świadczące o karczunku przeprowadzonym w lesie (wsie łań leśnych): Olszany, Jugowa, Ciernie, Szymanów¹⁵⁶. Osada Granica (*Halbendorf*) jeszcze w XVIII w. miała czytelne wydłużone pasma gruntów, ułożone prostopadle do rzędu zabudowy i rozmierzone tylko z jednej strony drogi. Przeciwny brzeg Granicy stanowiła nie nadająca się pod uprawę dolina Strzegomki.

Już do połowy wieku XIV nastąpiło ostateczne ukształtowanie gęstej sieci osadniczej i budowy organizacji parafialnej. Po 1350 r. i na początku XV w. pojawiły się jedynie pojedyncze osady: Dziwigórz, Lasek czy rycerska Zawadka (*Rokenregil* – zapewne nazwa nawiązująca do blokady drzewi, miała związek ze stojącym tam zamkiem rodziny Schaff¹⁵⁷). Zagospodarowanie ziemi wiązało się z prowadzonym na szeroką skalę karczunkiem, który do późnego średniowiecza pozostawił jedynie niewielkie płyty lasów¹⁵⁸. Wzmiankowane one były w późnym średniowieczu pod Chelmem (*Hummelbusch*) oraz przy Czechach (*Rohland*), koło Lusiny i pod Ruskiem. Las, zwany potocznie *Rauskerwald* / *Rawschenwald*, w okręgu strzegomskim przynależał do lenna zamkowego w Książu (wraz z Mikoszową i podświdnickim Pastuchowem)¹⁵⁹. W 1326 r. księżna Kunegunda Łokietkówna przekazała krzeszowskiemu cystersom w intencji swoich przodków oraz syna Bernarda 5 grzywien czynszu z terenu zwanego *Rusk* wraz z tamtejszym drewnem¹⁶⁰. Porośnięty drzewami był także teren wokół Borowa – tzw. *Seifredisdorferwald* – i wraz z płynącym tam potokiem był w XV w. w posiadaniu rodziny Schweinichenów¹⁶¹. Sam Borów, złożony pierwotnie z dwóch wsi (*Boraw* i *Seifrisdorf*) w układzie łań leśnych, posiadał także późną (2. połowa XIV w.) metrykę.

Historiografia wskazuje nawet na zauważalną granicę i dynamikę procesów kolonizacyjnych związanych z karczowaniem lasów. Zakłada się,

że teren Strzegomskiego był silnie zalesiony i poddany karczunkowi wraz z postępowaniem słowiańskiego osadnictwa. W końcu wieku XIII i w 1. połowie XIV stulecia lasy istnieć miały jeszcze między Wzgórzami Strzegomskimi a Sudetami i sięgały na wschód aż do wsi Grabina, Rogoźnica (mała) oraz Graniczna. Osady funkcjonujące na zachód od owej linii w większości posiadać mają więc kolonizacyjną metrykę, a ich układ gruntów cechować miały pasma wydłużonych łań, wygospodarowanych w wyniku karczunku na surowym korzeniu (w tym wspomniane osady: Kostrza, Żółkiewka czy Borów)¹⁶².

W późnym średniowieczu nastąpiły jednocześnie wyraźne zmiany gospodarcze. W ostatniej ćwierci XIV w. zaczęto wokół Strzegomia zakładać folwarki (np. Celów, Damianowo, Jaryszów, Kostrza, Kwietniki, Rogoźnica). Były to przedsięwzięcia niewielkie (3–5 łańowe, w przeciwieństwie do starszych i większych, np. w Mrowinach), niejednokrotnie związane z młynem lub gospodarką rybną. W 1401 r. ujawnia się w źródłach *Holme* – allodium z młynem, zagrodnikami, a nawet jednym kmieciem. Akcja wyodrębniania folwarków była odzwierciedleniem skupowania i (lub) przejmowania dóbr chłopskich w okolicach Strzegomia przez rodziny rycerskie (imigrantów związanych z dworem książęcym). Organizacja tutejszej gospodarki folwarczej nie wydaje się być więc efektem adaptacji nieużytków czy nowych procesów karczunkowych, ale raczej skutkiem zagospodarowania ukształtowanego już krajobrazu kulturowego. Niektóre nowe folwarki uzyskiwały nazwy z przymikiem „do” stosownie do ich położenia (np. folwark *czum Hezelecht* albo *czum Teyche*¹⁶³). Ze wsi Rogoźnica już w 1. ćwierci XIV stulecia wyodrębniono folwark zwany „małą Rogoźnicą”¹⁶⁴.

Stabilizacja osadnicza terenu korzystnego środowiskowo charakteryzuje się także brakiem zjawiska zanikania osad. Za zaginione uznać można jedynie zagadkowe *Jonsdorf bey Peleskewiz* – znane z serii dokumentów z lat 1387–1406, w których występuje posiadacz Kasper, oraz z jednostkowego aktu z 1375 r. o 5-łanowym folwarku Hensila Bartuscha¹⁶⁵. Prawdopodobnie niewielka osada została wchłonięta przez sąsiednie Pielaszkowice i trudno uznać ją za trwale opuszczoną. Niemożliwe jest natomiast określenie położenia i statusu efemerycznej i niewątpliwie karłowatej wioski (*dorfchen*) o wymownej nazwie „Chuda Kromka Chleba” (*Scheybelendorf* / *Scheywe-lichtendorf*), poznanej jedynie z dwóch dokumentów z lat 1399 i 1406¹⁶⁶. Niezidentyfikowane pozostać musi również podstrzegomskie *Wozscheyn* (spis z ok. 1300 r.)¹⁶⁷. W tym samym spisie uposażenia biskupstwa wrocławskiego występuje pod Strzegomem wzniesienie zwane *Gernow*. Część historiografii sugeruje, iż jest ono tożsame z wymienioną w 1316 r. górą *Serner*. Ślad po lokalizacji tejsze przynoszą dokumenty odnotowujące od początku XV w. las zwany *Seruerwald* / *Sanderwald*, położony między Lusina a Targoszynem¹⁶⁸. W 1401 r. pierwotnie książęcy *Sermewald* został sprze-

8. Strzegom. Szkie panoramy miasta od południa, lata 30. XVIII w.

dany przez Benesza Dohnau rycerzom z rodziny Waldau i Sachenkirch¹⁶⁹.

Prawdopodobnie konsekwencją wczesnych i intensywnych procesów osadniczych wokół Strzegomia, być może funkcjonowania okręgu grodowego oraz granic parafii wytyczonych w 1. ćwierci wieku XIII, był nieregularny kształt granic dystryktu strzegomskiego¹⁷⁰. Obejmował on bowiem nie tylko obszary podmiejskie w promieniu kilkunastu kilometrów, ale także wysunięty w kierunku północno-wschodnim cypel, sięgający po wsie podśredzkie¹⁷¹. Niewielki Weichbild strzegomski sąsiadował z rozległym dystryktem świdnickim i jaworskim oraz bolkowskim, lwóweckim i kąckim, a także efemerycznym okręgiem wójta miejskiego w Świebodzicach. Rezultatem ewolucji zasięgu okręgu było jego stopniowe zmniejszanie, którego stan w wieku XVIII odnotowała kartografia. Charakterystyczna dla tego rejonu była także niestabilność granic niewątpliwie gęsto zaludnionego dystryktu, nieukształtowanych jeszcze w wieku XV. Śladem po zmianach przynależności poszczególnych wsi do okręgów niższego i wyższego sądownictwa, może być dokument z 1302 r. Na skutek sporu między krajowym wójtem Strzegomia a miejskim wójtem Kątów Wrocławskich księżna Beatrycze poleciła rozdzielić ostatecznie zasięg jurysdykcji urzędników. Granica przebiegać miała między wsią Kamionną a Piławą (*nota bene* obie położone opodal Kątów, z niepotwierdzoną przynależnością do dystryktu strzegomskiego), z zastrzeżeniem dochodów z tamtejszego lasu w wododziale (Bystrzycy i Strzegomki?) dla joannitów¹⁷². W późnym średniowieczu okręg strzegomski maksymalnie obejmował ponad 70 wsi, z czego 30% zmieniło przynależność administracyjną (zob. plansza 6). Niezrozumiała jest zwłaszcza sytuacja, w której w 1399 r. wieś Ciernie jednocześnie podlegała Weichbildowi *Sweydnicz und Stregin*¹⁷³.

nazwa współczesna / nazwa niemiecka	nazwa średniowieczna (wybór)	najstarsza informacja o wsi	dystrykt strzegomski	dystrykt świdnicki	dystrykt bolkowski	dystrykt jaworski	dystrykt świebodziński	dystrykt lwówecki	dystrykt kącki
?	Gerhardisdorf	1394	X						
?	Scheybelerdorf / Scheywelichtendorf	1399	X						
? (ob. część Pielaszkowic?)	Jonsdorf	1387	X						
Bartoszków / Barzdorf	Parcziansdorf / Parisiansdorf / Parchansdorf	1311	X						
Bogdanów / Neuhof	Newehof / Nova curia	1175	X						
Borów / Bohrauseifersdorf	Boraw	1391	X	X	X				
Borów / Bohrauseifersdorf	Seifredisdorf / Seifrisdorf	1376	X	X	X				
Bronów / Börnchen	Burn	ok. 1300	X						
Bukówek / Buchwald	Buchwaldt / Buchwalde / Buchwald	1282	X						
Celów / Preilsdorf	Prielingsdorf / Breilingsdorf	1373	X		X				
Chelm / Hulm	Holme	1401	X						
Ciechów / Dietzdorf	villa Tyslini / Tyczilsdorf / Tytzlini villa	1218	X						
Ciermie (ob. część Świebodzic) / Zirlau	Time / Cyrna / Czirle / Czirla / Cirle	1203	X	X			X		
Cieszów / Fröhlichsdorf	Wrolichsdorf / Frolichsdorf	ok. 1300	X		X				
Czechy / Tschechen	Cehi / Tschechen / Tschechin	1203	X	X					
Damianowo / Damsdorf	Damiani villa / Damiansdorf / Dameansdorf	ok. 1300	X			X			
Dębice / Dambritsch	Dambici / Damrichs / Dambroschen / Damerschen	1217	X						
Dębnica (ob. część Gościslawa) / Taubnitz	Dupnicza / Dupnitz	1246	X						
Drogomilowice / Dromsdorf	Długomilowici / Drogmansdorf	1217	X						
Dzierzków / Dätzdorf	Tirczoonis villa / Detschsdorf	ok. 1300	X		X				
Dziwigórz / Diebisdorf	Dybisdorf	1394	X						
Goczalków / Gutschdorf	villa Gotskalci / Gothselkesdorf / Gotschalsdorf	1292	X						
Godziszówek / Günthersdorf	Guntheri villa / Gunthersdorf	ok. 1300	X						
Gościslaw / Bertholdsdorf	Beroldisdorf / Bertholdesdorph	1268	X						
Grabina (ob. część Strzegomia) / Gräben	Grabina / Grewyn / Grobin / Grebin	1255	X						
Granica / Halbedorf	Dimidia villa / Halbedorf / Halbedorf	1262	X		X				
Graniczna / Streit	Stritvorwerck / Streitisorwerck / Stritisvorwerck	1300	X						
Jaroszów / Järischau	Iarasszow / Jaruschaw	1149–1150	X	X					
Jaskulin / Möhnersdorf	Meynhartshsdorf	ok. 1300	X	X	X				
Jugowa / Hausdorf	Hugsdorf / Husdorf / Hugisdorf	ok. 1300	X		X				
Karnice / Körnitz	Kernicz / Kornicz	1217	X						
Kobylica (ob. część Myślinowa) / Keulendorf	Kewlendorf / Culendorf	ok. 1300	X			X			
Konary / Kuhnern	Kuner / Cunir / Kunir	1305	X						
Kostrza / Häslicht	Heslech / Hezelecht / Heselecht	1318	X						
Kwietniki / Blumenau	Blumenaw / Blumenow	ok. 1300	X		X	X			
Lasek / Förstichen	Vorstchehin / Forstenchin	1353	X						
Lusina / Lüssen	Luszina / Lossen / Lussin	1149–1150	X						
Łągowice / Średzkie / Lohnig	Langevnic / Lageniwitz / Lawnik	1217	X						
Łazany / Laasan	Laszano / Lasan / Lasanum / Lazen / Laasan	1335	X	X					
Michałów / Michelsdorf	Michaelis villa / Michelsdorf	ok. 1300	X	X					
Mieczków / Metschkau	Mexscow / Meckow / Meczcow / Metschkaw	1315	X						
Mietków / Mettkau	Metchow / Mettichaw	1326	X						X
Międzyrzecze / Haidau	Heyda sive Medireche / Heida / Heyda / Merica	1255	X						
Mikoszowa / Niklasdorf	villa Nicolai / Niclosdorf / Nicklausdorf	ok. 1300	X	X					
Modęcín / Ullersdorf	Ulrichsdorf		X						
Morawa / Muhrau	Moraw / Morow	1266	X						
Mrowiny / Konradswaldau	Conradiswalde / Cunradswalde	1297	X	X					
Niedaszów / Herzogswalde	Herczogswalde / Herzogwalde / Herczogenwalde	1291?, 1324	X			X			
Olszany / Ölse	Olsane / Oelsen / Olsen	1245	X						
Osiek / Ossig	Osech / Ossek	1198–1201	X						
Pichorowice / Peicherwitz	Parchouici / Peycherwicz / Peicherwicz	1217	X						
Piechów ob. część Rostoki) / Weiden Petersdorf	Petri villa / Petirwicz	ok. 1300	X		X				
Piekary / Beckern	Peccari / Beckern / Beckirn / Peczker	1253	X						
Pielaszkowice / Pläswitz	Pelascuitz / Pleskewicz / Peleschkowicz	1267	X	X					
Postolice / Poselwitz	Postelicz	1217	X						
Przyłęgów / Preilsdorf	Priolsdorf / Prielzdorf / Pryelsdorf	ok. 1300	X						
Rogoźnica / Gross Rosen	Rssna / Rogosen / Rogasin / Grosen Rogosen	1203	X						
Rogoźnica / Klein Rosen	Weningen Ragosen / Wenig Rosen	1327	X						
Rostoka / Rohnstock	Rostock / Rodestock / Rodstock	ok. 1300	X		X				
Różana / Lederhose	Czunczledirhosin / Lederhosen / Lederhose	ok. 1300	X						
Rusko / Rauske	Ruseke / Rusk / Ruske	1149–1150	X						
Serwinów (ob. część Dobromierza) / Schweinz	Swentz / Swencz	1289	X						
Siodlkowice / Schollwitz	Solnitz / Scholewicz	ok. 1300	X	X	X				
Skarżyce / Grunau	Grunaw / Grunow		X	X					
Sokolniki / Zuckelnick	Czockiling / Ockilnik / Zocklenick	1217	X						
Stanowice / Stanowitz	Ztanouischa / Stanewicz / Stanowicz	1203	X						
Stawiska / Teychau	Teyche / Teiche	1392	X						
Szymanów / Simsdorf	Symonis villa / Semansdorf	1335	X	X	X				
Tomkowice / Thomaswaldau	Domaswalde / Thomaswald / Thomaswaldaw	1259	X						
Udanin / Gäbersdorf	Gobherdi villa / Gebharczdorf / Gebehardsdorf	1334	X						
Ujazd Gn., Dln. / Mois Ober, Nieder	Uyasd / Mogis / Moyes / MogesGrossen/Ober und Nieder	1201?, 1217	X					X	
Wieśnica / Fehebeutel	Fegebewtil / Fegebutel / Vegebewtil / Vegbutel	1319	X	X					
Witków / Wickendorf	Witkonis villa / Witchendorf / Witchinsdorf	ok. 1300	X	X					
Wrocławawice / Obsendorf	Wratzlauici / Opeczendorf / Apeczendorf	1217	X						
Zastróże / Sasterhausen	Costrcza / Sastirhusen / Ostefanzang (?)	1246	X						
Zawadka / Riegel	Rotkeregil / Rokinregil ^a	1366	X						
Żelazów / Eisdorf	Izerovizi / Eysigesdorf / Ysackzdorf	1217 ^b	X						
Żółkiewka / Pilgramshain	Pilgershayn / Pilgramshain	1318	X						

^a Historiografia podzielona jest między zwolenników łączenia tej nazwy (znanej z aktu z 1335 r.) z Zastróżem i ze Szczepanowem koło Świdnicy.

^b Trudno rozróżnić w dokumentach położone w relatywnie niewielkiej odległości wsie Jarosłów i Żelazów, obie kryjące się pod tymi samymi nazwami.

Tabela 1. Wsie okręgu strzegomskiego i zmiany przynależności administracyjnej do końca XV w. Oprac. D. Adamska.

Leszek Ziątkowski

UWARUNKOWANIA HISTORYCZNE W OKRESIE ŚREDNIOWIECZNYM

MIASTO LOKACYJNE – PODSTAWY EKONOMIKI

Jedną z najistotniejszych zmian wywołanych przyjęciem prawa niemieckiego było wydzielenie i ścisłe odgraniczenie przestrzeni miejskiej i wiejskiej oraz nadanie im określonych uprawnień produkcyjnych i handlowych. Towarzyszył temu proces przemian sądowniczych, podporządkowujących mieszkańców miasta odrębnym strukturom orzekającym. Głównym celem samorządowych władz miejskich było przejęcie kontroli nad tym sądownictwem, gdyż dopiero wówczas można było mówić o pełnej samorządności. Reglamentacja produkcji ułatwiała jej kontrolę, ale także, co wydaje się w początkowej fazie tworzenia nowych stosunków produkcji równie ważkie, wymuszała wprowadzenie gospodarki towarowo-pieniężnej. Korzyści były wielorakie: producenci zwiększali produkcję na rynek, gdyż w ich rękach pozostawały wszelkie nadwyżki pozostałe po uiszczeniu z góry określonej wysokości czynszu-podatku. Władca zyskiwał dochody w pieniądzu, którymi łatwiej mógł gospodarować. Zwiększała się specjalizacja produkcji, a tym samym rosła jej ilość i jakość. Towarzyszyło temu powstawanie różnych instytucji i organów władzy miejskiej, które bez większych zmian przetrwały nie tylko okres średniowiecza, ale i okres wczesnonowożytny¹⁷⁴.

MIASTO LOKACYJNE – ADMINISTRACYJNE RAMY FUNKCJONOWANIA

Miasto cieszyło się samorządem wewnętrznym, aczkolwiek dochodzenie do tego stanu trwało ponad sto lat. Na czele miasta stała rada, która corocznie wybierała ze swego grona burmistrza. Początkowo podlegali strzegomianie dziedzicznemu wójtowi miejskiemu. Pierwszym znanym z imienia był niejaki Peregryn, którym być może był tzw. zasadzca, czyli organizator całej akcji lokacyjnej. Do przeprowadzenia takiego przedsięwzięcia niezbędne były dość znaczne środki pieniężne – trzeba było pozyskać mierniczych, prawników itd. Wójt stał na czele sądu miejskiego i był przedstawicielem władzy książęcej. Posiadał znaczne uposażenie, składające się z nieruchomości, czynszów, koncesji produkcyjnych, wreszcie 1/3 wpływów sądowych. Szczególnie to ostatnie uprawnienie było znaczące, gdyż pamiętać należy, że nie chodzi jedynie o opłaty wynikające z nakładanych kar, ale również z wszelkiego rodzaju orzeczeń w sądownictwie niespornym – czegoś w rodzaju dzisiejszego notariatu i adwokatury. Mieszczanom strzegomskim udało się ostatecznie wykupić uprawnienia wójtowskie i przenieść je na własnego burmistrza dopiero w 1397 r., a proces ten trwał ponad 30 lat. Już bowiem w 1364 r. odkupiono niektóre uprawnienia od Katarzyny, wdowy po zmarłym w 1347 r. wójcie Mikołaju.

Każdorazowy wybór nowego burmistrza wymagał zatwierdzenia przez księcia a później, po wymarciu miejscowej dynastii, przez starostę księstwa (księżętami świdnickimi byli królowie Czech, którzy najczęściej rezydowali w Pradze bądź Wiedniu – na miejscu reprezentowani przez starostów – *Landeshauptmann*).

Wpływ zewnętrzny na wybór rajców miejskich spowodował wyłonienie się wąskiego grona bogatych rodzin, określanych mianem patrycjatu. Budziło to przez dziesięciolecia niezadowolenie tych rzemieślników, którzy nie byli dopuszczani do władzy i prowadziło do częstych konfliktów. Ostatecznie w latach 1359–1390 dopuszczono grupę rzemieślników do rady miejskiej. Na początku 1526 r. doszło do zaburzeń w mieście. Przeciwko radzie miejskiej wystąpiła „gmina”. Niewykluczone, że podłoże owego buntu w 1526 r. było podobne, jak w 1532 r., kiedy to wystąpiono przeciw nazbyt swobodnemu traktowaniu przez burmistrza i rajców miejskich dochodów. Do owych czasów bowiem wynagrodzenie dla członków rady miejskiej nie było sprecyzowane. Teoretycznie pełnili oni swoje urzędy bezpłatnie, pobierając jedynie „deputaty” z zarządzanych przez siebie miejskich folwarków, młynów, z handlu solą, piwem czy gospodarki leśnej. Ponieważ wysokość tych „deputatów” nie została sprecyzowana, dochodziło do poważnych nadużyć. Zamieszki zakończyły się interwencją starosty księstwa Hansa Seidlitz, który na Wielkanoc 1526 r. wymógł zmianę składu rady.

Istnienie takiego sposobu kreowania elit władzy w średniowieczu i pierwszej połowie XVI w. prowadziło do powstania i pogłębiania przepaści pomiędzy elitarną grupką rządzących a szerokimi kręgami mieszczan. Strzegom pod tym względem nie był wyjątkiem. Podobne konflikty miały miejsce w wielu miastach śląskich, łącznie ze stołecznym Wrocławiem.

Widomym znakiem samorządności i podmiotowości prawnej miasta były herb i pieczęć miejska. Najstarsza zachowana pochodzi z 1309 r., a ostateczne ukształtowanie się herbu miejskiego nastąpiło w początkach XV w. W 1546 r., w momencie, gdy wybuchła wojna szmalkaldzka w Niemczech, cesarz Karol V zażądał wsparcia finansowego na wojsko. Miasta księstwa świdnicko-jaworskiego wzbrały się przed przyznaniem tej pomocy, tłumacząc, że pragną pozostać neutralne. Ponieważ Karol V był nie tylko cesarzem, ale również królem Czech i panem dziedzicznym księstwa, opozycyjna postawa miast wywołała jego gniew i nakaz stawienia się dwóch członków rady miejskiej przed sądem dworskim w Pradze. Oskarżonym

miastom nakazano, pomimo że teoretycznie cieszyły się samorządem, złożenie z urzędu burmistrzów, którzy sprawowali tę funkcję w 1546 r., a ponadto wypłacenie dużej sumy pieniężnej (54 000 talarów) jako odszkodowanie dla władcy. Przy okazji ograniczono uprawnienia sądownicze. Cofnięto przywilej zwracania się do najwyższego sądu apelacyjnego miast w Magdeburgu. Obecnie sprawy apelacyjne rozpatrywać miały sądy królewskie.

Jeśli chodzi o funkcjonowanie władz miejskich – skuteczność i zakres ich działania – to niestety źródła, jakimi dysponuje współczesny historyk, są niezwykle skromne. Wiadomo przykładowo, że miasto zdobyło godności, takie jak sądownictwa dworskie czy landwójtostwo w swoim okręgu, czyli jurysdykcję nad szerszym terenem, także pozamiejskim.

Rafał Eysymontt

STRZEGOM ŚREDNIOWIECZNY I NOWOŻYTNY

KSZTAŁT LOKOWANEGO MIASTA

Druga lokacja Strzegomia, która najpewniej przeprowadzona została już po śmierci w 1265 r. księżnej Anny, nie spowodowała jednocześnie powstania regularnego rozplanowania miasta, otoczonego obwarowaniami, w jego widocznej do dziś ortogonalnej (prostokątnej) siatce urbanistycznej. Z układu tego wyraźnie wyróżnia się krzywizna obecnej ulicy Świdnickiej, i być może jest ona fragmentem dawnego szlaku komunikacyjnego, prowadzącego ze Strzegomia w kierunku południowym. Jej odmiennosc w stosunku do pozostałych ulic miasta polega również na usytuowaniu jej wylotu w środku pierzei rynkowej, podczas gdy inne arterie wychodzą z naroży Rynku. Parcele narożne w tej pierzei Rynku sięgały pierwotnie (przed rozebraniem podcieni) w głąb placu targowego, co powodowało, że w odróżnieniu od innych pierzei, tworzących linię prostą, południowa tworzyła linię łamaną.

Prowadząca od południa po łuku obecna ulica Świdnicka i nieregularność zewnętrznego zarysu miasta od strony południowo-wschodniej jest być może śladem wcześniejszego, kilkunastoletniego jego rozwoju przestrzennego. Zewnętrzny zarys lokowanego miasta na północy i północnym wschodzie zbliżony był do linii prostej, od południa natomiast był zaokrąglony, a na zachodzie poprowadzony po łuku. Rynek usytuowany jest wyraźnie poza geometrycznym środkiem założenia, co potwierdzałoby przypuszczenie o jego dwufazowym rozwoju. Nieregularność zauważyć można również w południowej części obecnej ulicy Kościelnej (*Kirche Strasse*). Być może właściciele działek przy wymienionych wyżej ulicach posiadali jakieś gwarancje prawne w stosunku do swoich realności. Z tego powodu nie można było podczas lokacji miasta dowolnie ich przesiedlać i zmieniać gabaryty wcześniej zasiedlonych parcel. Władysław Dziewulski, porównując przywilej piwowski z XVIII w. dla mieszczan strzegomskich, uważa, że w nowo lokowanym mieście wyznaczono około 200 działek¹⁷⁵.

Centralną część miasta stanowi prostokątny Rynek o wymiarach: 150 x 105 m. Należy on do większych rynków wśród dolnośląskich miast lokacyjnych. Prócz czterech ulic wychodzących z jego narożników, piąta (obecnie ulica Świdnicka) wychodzi ze środka południowej pierzei. Wjazd na plac od południa nie ma kontynuacji w ulicach prowadzących do bram po drugiej, północnej jego stronie. Charakterystyczną cechą jego zabudowy jest wspomniane wysunięcie w stronę placu rynkowego południowej pierzei (patrz plan z 1937 r. oraz wyniki badań archeologicznych na obecnej ulicy Bohaterów Getta – *Weber Gasse*). To powodowało zasłonięcie światła bocznych wjazdów na rynek, podobnie jak w wielu lokacyjnych miastach czeskich, a także we francuskich bastidach – miastach-twierdzach lokowanych w XIII w. przez Kapetyngów i Plantagenetów z ich *les cornières*, zwężeniami broniącymi wjazdu na główny plac większych oddziałów wroga. Ta cecha układu przestrzennego centralnego placu miasta lokacyjnego uległa zmianie dopiero podczas XIX- i XX-wiecznych przebudów.

Wokół Rynku powstały bloki zabudowy zagospodarowane pierwotnie jedynie w swojej części frontowej. Wyraźne przesunięcie Rynku od geometrycznego założenia centrum spowodowało, że zostały regularnie ukształtowane bloki położone na południe i zachód (w tym wypadku trzyfrontowe – posiadające zabudowę skierowaną elewacjami w stronę trzech ulic) – między obecnymi ulicami Bohaterów Getta i Świdnicką (*Schweidnitzer Strasse*) i Kościelną (*Kirch Strasse*), a także na wschód od rynku między obecną ulicą Henryka Dąbrowskiego (*Günther Strasse*) i św. Anny (*Wittig Strasse*). Natomiast bloki położone na zachód i północ od Rynku zostały zabudowane tylko jednym rzędem budynków.

Większa, południowo-wschodnia część miasta związana została z zamkiem; lenno zamkowe według C.F.W. Richtera, dawnego kronikarza miasta, obejmować miało teren między obecną ulicą Szkolną (*Burglehn Strasse*), plebanią kościoła św.św. Piotra i Pawła, a biegnącą od południowo-wschodniego narożnika Rynku na wschód obecną ulicą Henryka Dąbrowskiego. Kaplica zamkowa, poświęcona w dokumencie z 1305 r., miała znajdować się na terenie obecnego budynku przy ulicy Szkolnej 5¹⁷⁶. Dokumenty wydane przez książąt świdnicko-jaworskich Henryka V i Bolka I w tym mieście świadczyłyby o istnieniu w Strzegomiu siedziby książęcej.

Obszar w części południowo-zachodniej miasta zajmowała komandoria joannitów, która powstała przed lokacją Strzegomia, w ostatnich dziesięcioleciach XII w., jak wiadomo z dokumentu z 2 sierpnia 1299¹⁷⁷. Komtur joannitów strzegomskich Henryk z polecenia księcia wrocławskiego Henryka III i z funduszy tego władcy, najpewniej wkrótce przed jego śmiercią w grudniu 1266 r., wznosił miejskie mury obronne. Najwidoczniej południowo-zachodni odcinek tych umocnień przebiegał w pobliżu klasztoru Joannitów i należące do zakonu tereny „między cmentarzem a ich sadem”, a także wolne dojście do klasztornych zabudowań, zostały zagrożone. Stąd w 1272 r. Henryk IV książę wrocławski wydał przywilej¹⁷⁸, w którym m.in. zatwierdził joannitom własność wspomnianych gruntów, a także zastrzegł, aby zakonnicy mogli mieć swobodny dostęp do swej siedziby. Postanowienia te potwierdzili biskupi wrocławscy: kilka miesięcy później Tomasz II, a w 1299 r. Jan Romka¹⁷⁹.

Teren położony przy północnej granicy miasta (tzw. Górne Miasto) był jeszcze przez dłuższy czas nie zagospodarowany, dzięki czemu księżna Beatrycze, żona Bolka I, w 1307 r. założyła tam mogła klasztor Benedyktynek pod wezwaniem Panny Marii, Świętego Krzyża i św. Andrzeja Apostoła¹⁸⁰.

Podział miasta na „dolne” i „górne” pochodził już z okresu późniejszego. „Dolne Miasto” zajmowało obszar na południe od Rynku, zaś „Miasto Górne” usytuowane było na północ od południowej pierzei rynkowej. Ta sytuacja, jak w przypadku innych miast śląskich, np. Legnicy, może świadczyć o związkach dwóch części miasta z dwoma świątyniami: wcześniejsze „Dolne Miasto” z kościołem św. Piotra i Pawła, nad którym patronat sprawowali joannici¹⁸¹, oraz późniejsze „Górne Miasto” z klasztornymi kościołami Benedyktynek i karmelitów.

Zasięg obszaru miejskiego wytyczonego wraz z drugą lokacją przetrwał do 1873 r., do czasu, gdy do miasta przyłączono Stary Strzegom – dawną osadę strzegomską, położoną przy obecnej ulicy Szarych Szeregów¹⁸². Obecność rzemieślników tkackich przebywających w Strzegomiu od pierwszej lokacji, (o czym mówi dokument z 1297 r.)¹⁸³, a także funkcjonowanie jatek, o których mówią nadania tych obiektów targowych na rzecz klasztoru Klarysek wrocławskich, wskazują, że począwszy od lat 40. XIII w., do końca tego stulecia, Strzegom zamieszkiwali rzemieślnicy różnych specjalności. Rozwijał się więc wówczas rynek produkcyjny, który jednocześnie ulegał dalszym przekształceniom prawno-administracyjnym. W 1266 r. występuje już drugi z kolei po Peregrynie wójt strzegomski – Jan¹⁸⁴. Czynną władzę wykonawczą w Strzegomiu pod koniec XIII w. reprezentował książęcy wójt dziedziczny, który w 1297 r. z polecenia Bolka księcia świdnickiego miał zadbać o przywrócenie rzemieślnikom tkackim nadanych im niegdyś, podczas pierwszej lokacji miasta, praw¹⁸⁵. W 1299 r. mowa jest o drodze prowadzącej z pobliskiej wsi Jeryszów do miasta Strzegomia – *versus Strigonium civitatem*¹⁸⁶. W ciągu średniowiecza Strzegom stał się ośrodkiem Weichbildu – zarządu okręgu sądowego i administracyjnego, w skład którego wchodziły m.in. okoliczne wsie – Stary Strzegom, Grabina i Międzyrzecze (*Haidau*). W 1364 r. miasto wykupiło część wójtostwa, a 33 lata później nabyło je w całości¹⁸⁷.

ZAMEK

Zespół zabudowań dworu książęcego położony był w południowo-wschodnim narożniku miasta lokacyjnego, na południowy wschód od ulicy Kościelnej. Według kronikarza C.F.W. Richtera lenno zamkowe obejmowało areal między murami miejskimi i obecną ulicą Szkolną, aż do plebanii kościoła św. Piotra i obecnej ulicy Henryka Dąbrowskiego¹⁸⁸. Na tym terenie znajdował się zamek wraz z kaplicą, poświadczony w dokumencie Bernarda księcia świdnickiego z 10 kwietnia 1312¹⁸⁹. Kaplicę pod wezwaniem Świętego Krzyża i NPMarii ufundowała w 1305 r. wraz z synem Bernardem księżna Beatrycze, wdowa po Bolku I Świdnickim i córka brandenburskiego margrabiego Ottona, na cześć swojego męża i dla zbawienia duszy swojej i swoich następców¹⁹⁰. Natomiast należące do fundatorki kaplicy zamkowej prawo patronatu przekazała ona klasztorowi Benedyktynek w Strzegomiu¹⁹¹. Jak uważa kronikarz miasta, kaplica znajdowała się na parceli *Burglehnstrasse* 9 (Szkolna 9). Księżna rezydowała w Strzegomiu aż do powtórnego ożenku w 1308 r. z Władysławem księciem kozielskim. Wówczas kaplicę darowano przybyłym do miasta rok wcześniej benedyktynkom. Do zabudowań gospodarczych zamku należała także słodownia, browar i spichrz (ul. Szkolna 6 i 7), a także mieszkanie furtiana zamku (ulica Szkolna 1). Miał się tu także znajdować plac turniejowy, usytuowany tam, gdzie niegdyś istniał (patrz widok z połowy XVIII w.) ganek łączący komendę joannitów z kościołem parafialnym. Do lenna zamkowego należała także zbrojownia w domu przy Rynku 34 (w końcu XIX w. nazywany domem „Pod Siedmioma Elektorami” lub „Schroniskiem Rycerskim”), gdzie do 1812 r. widnieć miały kamienne podobizny książąt. O przynależności do lenna zamkowego budynku przy *Wittigstrasse* 10 świadczyła też inskrypcja z 1618 r.: *Simon Kulhas Amtmann des Kon: Burglehns* – Szymon Kulhas, naczelnik królewskiego lenna zamkowego. Do własności panów zamku zaliczano też budynek Rynek 9, o czym świadczyć miał umieszczony na nim herb von Seydlitzów z 1748 r.

Nieistniejący już portal zamku nosił datę 1547 r., drugi – z herbem rodu von Czirn – datę 158..., a na *Burglehn Strasse* 4 (obecna ulica Szkolna) herb Hansa Seydliza i datę 1563 r. Natomiast na domu bramnym lenna zamkowego widniała data 1600 (*Kirch Gasse* 2, pod koniec XIX w.)¹⁹².

Źródła wspominają często obiekt zwany *Schleushof* – „Dwór Klucznika”, – zarząd dóbr książęcych i siedzibę, gdzie panujący zatrzymywał się

9. Strzegom. Ruiny zamku, przed 1888 r.

podczas podróży¹⁹³. W 1375 r. księżna Agnieszka oddała zamek rycerzowi Gungilowi z Łazan jako lenno. W 1430 r. Zygmunt Luksemburczyk, król czeski, odstąpił miastu teren Domu Klucznika tytułem odszkodowania za cztery domy mieszczkańskie przy ulicy Jaworskiej (Dywizji im. Tadeusza Kościuszki) oddane karmelitom, a odmówił odstąpienia swojego spichrza – *Kornhaus* – na miejscu którego mieszczkanie chcieli zbudować klasztor Karmelitów. Miało to być miejsce nieodpowiednie ze względu na bliskość kościoła parafialnego, a przede wszystkim władca potrzebował nadal spichlerza. Rejestr szosu z 1528 r. wymienia *Schleushof* – Dwór Klucznika przy ulicy Nowej – *Günther Strasse*, a przed ulicą Łacińską (obecnie Plac Kościelny). Stały tam również cztery domy mieszczkańskie, w 1829 r. były to nr 85, 86, 87, 88¹⁹⁴. W 1533 r. Sebald von Seydlitz, ówczesny posiadacz lenna grodzkiego, czyli zamku strzegomskiego, sprzedał miastu *Schleushof* z dwoma domami¹⁹⁵. Zmiany stanu własności w obrębie książęcej jurydyki były więc, jak z tego wynika, dość częste w XVI w. W 1534 r. miasto przekazało *Schleushof* dwóm przedsiębiorcom w celu założenia tam warzelni saletry¹⁹⁶. W latach 1551–1562 Dom Klucznika był w posiadaniu rodziny von Czirn z niedalekich Stanowic. Po wojnie 30-letniej zamek stał w ruinie, a w 1662 r. miasto przejęło niezabudowany już teren od rodziny von Czirn. Pięć lat później kronikarz E.I. Naso opisywał lenno zamkowe jako walące się domy¹⁹⁷. W 1770 r. zamek został przekazany mieszczaninowi Franzowi Hoffmannowi¹⁹⁸. Rysunek młodego F.B. Wernera z 1709 r. ukazuje jeszcze wysokie skrzydła zamkowe i wieżę nakrytą spiczastym hełmem. Natomiast na rysunku F.B. Wernera z połowy XVIII w. widać na południowy wschód od kościoła parafialnego tylko wieżę w narożniku obwarowań.

W wieku XVIII przekazano na pewien czas zamek tkaczom jedwabnym, do 1876 r. zachowały się jedynie resztki budowli, by ostatecznie paść pod kilofami w 1888 r. Na początku XX w., po zbudowaniu nowego betonowego wiaduktu kolejowego, ze starego zamku pozostały jedynie piwnice i wzgórek gruzu.

OBWAROWANIA MIASTA

W obrębie pierwszych fortyfikacji miasto posiadało pięć bram miejskich: Świdnicką, Jaworską, Wrocławską prowadzącą na północny-wschód do stolicy Śląska i Środy Śląskiej, oraz Grabińską i Nową. Dawną drogę, idącą obok dworu książęcego, początkowo zamknięto; później, kiedy potrzeby zmusiły do ponownego jej otwarcia, brama otrzymała nazwę „Bramy Nowej”, podobnie jak prowadząca do niej ulica – *Neugasse*, później *Günther Strasse*. Przez Bramę Grabińską droga prowadziła na południowy zachód do Bolkowa, Kamiennej Góry i dalej, przez przełęcz Lubawską, do Czech. Znajdowała się ona w pobliżu Bramy Świdnickiej, ponieważ ukształtowanie terenu nie pozwoliło na połączenie drogi do Bolkowa z drogą Świdnicką, prowadzącą dalej do Wrocławia i na południowy wschód, w okolice Ślęzy. Przez Bramę Jaworską wiódł na północ szlak do Jawora i Legnicy.

Odkryta w wyniku badań archeologicznych podwalina muru koło Bramy Jaworskiej miała szerokość 1,25 m i wykonana była z bazaltu łączonego gliną oraz, w niektórych partiach, zaprawą wapienną¹⁹⁹. W 1829 r. mowa jest o murach miejskich wysokich na 30 stóp i grubych na 8 stóp, z przedpiersiem wysokim na 6 stóp oraz z podwójną fosą, którą wówczas zaczęto częściowo wykorzystywać na ogrody²⁰⁰.

Według miejscowej kroniki w 1475 r. przed lico murów strzegomskich wysunięto niewielkie basteje²⁰¹. Jedną z nich, usytuowaną po zachodniej stronie miasta, oraz poczwórny system murów znajdujący się obok dawnego zamku, zostay opisane w 1889 r. przez Hansa Lutscha²⁰². Natomiast na planie miasta pochodzącego z około 1800 r. widoczne są zachowane szyje bramne wyprowadzone poza obręb fortyfikacji.

Po XV-wiecznej przebudowie w murach miejskich znajdowało się pięć bram, baszty oraz basteje. Najbardziej znane z nich to: basteja *Mehlbastei* – Młyńska, *Schnabelturm* – Wieża Dziobowa, młyn nad Strzegomką na południowy wschód od kościoła. W latach 1742–1745 Basteja Młyńska została przekształcona na magazyn, a w 1798 r. rozebrano ją, zaś materiał zużyto na budowę domu przy ul. Jaworskiej 16²⁰³. Do dziś zachowała się prostokątna basteja usytuowana bezpośrednio na południe od kościoła parafialnego; w okresie późniejszym była ona wykorzystywana do celów nieobronnych, o czym świadczą duże otwory okienne i drzwiowe. Basteje zachowały się również na południe od obecnej ulicy Bohaterów Getta. Urządzenia dostosowane do obrony za pomocą broni palnej znajdowały

10. Strzegom. Baszta Dziobowa, ok. 1864 r.

się również na zakończeniu dawnej *Wittigstrasse* (obecnie ulica św. Anny). Usytuowana tam wieża zwieńczona była dodatkowo krenelazem, taką formę miała również Nowa Brama na zakończeniu obecnej ulicy Henryka Dąbrowskiego (późniejszy ufortyfikowany kościół pw. św. Antoniego), i wieża przy bramie Grabińskiej na zakończeniu obecnej ulicy Bohaterów Getta. Na panoramie miasta F.B. Wernera z XVIII w. najwyższymi budynkami są: ośmioboczna baszta Bramy Jaworskiej i czworoboczna wieża Bramy Grabińskiej z wieńczącym ją krenelazem. W 1647 r. nakazano rozebrać zrujnowany zewnętrzny pas fortyfikacji²⁰⁴. Dwadzieścia lat później przystąpiono do odbudowy i wzmocnienia obwarowań, które uległy zniszczeniu w czasie wojny 30-letniej²⁰⁵. Około połowy XVIII w. sprzedano mieszczanom dziesięć zewnętrznych zwingerów: przy ulicy Szkolnej, obok *Hausmuhle*, przy bramie Jaworskiej, pod bramą Świdnicką, przy bastii Młynarskiej, przy Nowej Bramie, po lewej i prawej stronie, przy *Wittgenthor* oraz „zwinger” wodny przy bramie Świdnickiej²⁰⁶. W 1823 r. zdecydowano, aby bezużyteczne wieże murów rozebrać, a uzyskane środki przekazać na utrzymanie ratusza. Jako pierwsza została rozebrana, zapewne już w XVIII w., Brama Jaworska, następnie, na przełomie lat 1825/1826 wieża Bramy Świdnickiej za sprawą nacisków fabrykanta Bartscha, którego rodzina od 1783 r. posiadała przed tą bramą garbarnię (ulica Nowa Świdnicka nr 40). Wkrótce rozebrano też dwie kolejne baszty, między Bramą Jaworską a Grabińską²⁰⁷; ta ostatnia była wykorzystywana do roku 1847. W latach 1842–1843 rozebrano również najpiękniejszą wieżę – tzw. Wieżę Wittiga – z której przez pewien czas zachowały się dwa filary bramne²⁰⁸. Natomiast nie rozebrano Baszty Dziobowej (Ptasiej) przy obecnej ulicy Kamiennej (*Stock Gasse*), wzniesionej wkrótce po 1378 r.²⁰⁹ i być może podwyższonej w XV w. Była to budowla na planie czworobocznym, wyżej przechodzącym w ośmiobok, zwieńczona stożkowym hełmem. Od strony wewnętrznej zachowały się na niej resztki kamiennych konsol, na których wsparty był drewniany ganek obronny. Taką formę wież uważa się za typową dla zamków joannitów, tak mocno przecież związanych z miastem. Obok tej wieży w murach jeszcze w końcu XIX w. istniał późnogotycki portal²¹⁰.

Na południe od kościoła parafialnego, na obszarze zamkniętym murami miejskimi, widoczne są resztki kamiennych fortyfikacji wykorzystanych wtórnie jako podbudowa ścian nie zachowanych budynków komandorii joannitów. Mury te stanowiły niegdyś umocnienia ich siedziby, niezależne od pierścienia obwarowań miejskich.

ROZWÓJ GOSPODARCZY MIASTA W XIV WIEKU

Liczne przywileje handlowe i rzemieślnicze, przyznawane miastu przez władców, tworzyły szanse rozwoju gospodarczego w okresie średniowiecza. Miasto już w drugim dziesięcioleciu XIV w. zyskiwało znaczną pozycję

gospodarczą. Świadczyć może o tym wystawiony przez papieża Jana XXII dokument fundacyjny dla klasztoru Cystersów w Krzeszowie z 1318 r., w którym dochód dla tego klasztoru ze Strzegomia został określony na 50 grzywien, wobec 6 grzywien ze Lwówka, Bolesławca i Świdnicy, 4 z Dzierżonowa (*Reichenbach*) i 8 z Ząbkowic²¹¹. Podstawowy przywilej produkcyjny mieszczan dotyczył warzenia piwa, do czego służyły obszerne „nakryte kamiennymi sklepieniami piwnice. Prawo do warzenia piwa mieli jedynie właściciele domów. Potrzeby te wzrastały wraz z odbywającymi się uroczystościami rodzinnymi mieszczan, na przykład weselami²¹². W 1352 r. rada miejska otrzymała prawo produkcji wina, w którym wszyscy mieszkańcy i przybysze zostali zobowiązani do przekazywania rajcom 1/2 garnca, a dziedzicznemu wójtowi jednego garnca wyprodukowanego wina²¹³. O rozwoju rzemiosła świadczyły nadane w 1346 r. statuty cechu wytwórców przędzy²¹⁴, w 1349 r. – przywileje cechu kuśnierzy²¹⁵, w 1352 r. – prawa cechu rzeźników²¹⁶, a w 1365 r. – prawa połączonych cechów szewców, garbarzy i łaciarzy²¹⁷. Strzegom stanowił duży rynek zbytu dla surowców i produktów, o czym świadczy wzmianka z 1385 r. o wędrownych rzemieślnikach²¹⁸. Rozwój sukiennictwa sprawił, że w 1390 r., za zgodą księżnej Agnieszki oraz rajców Świdnicy, Jawora i Strzegomia, doszło do ugody między młynarzami trzech młynów miejskich a tkaczami i sukiennikami w sprawie wykorzystywania tych młynów do folowania sukna²¹⁹.

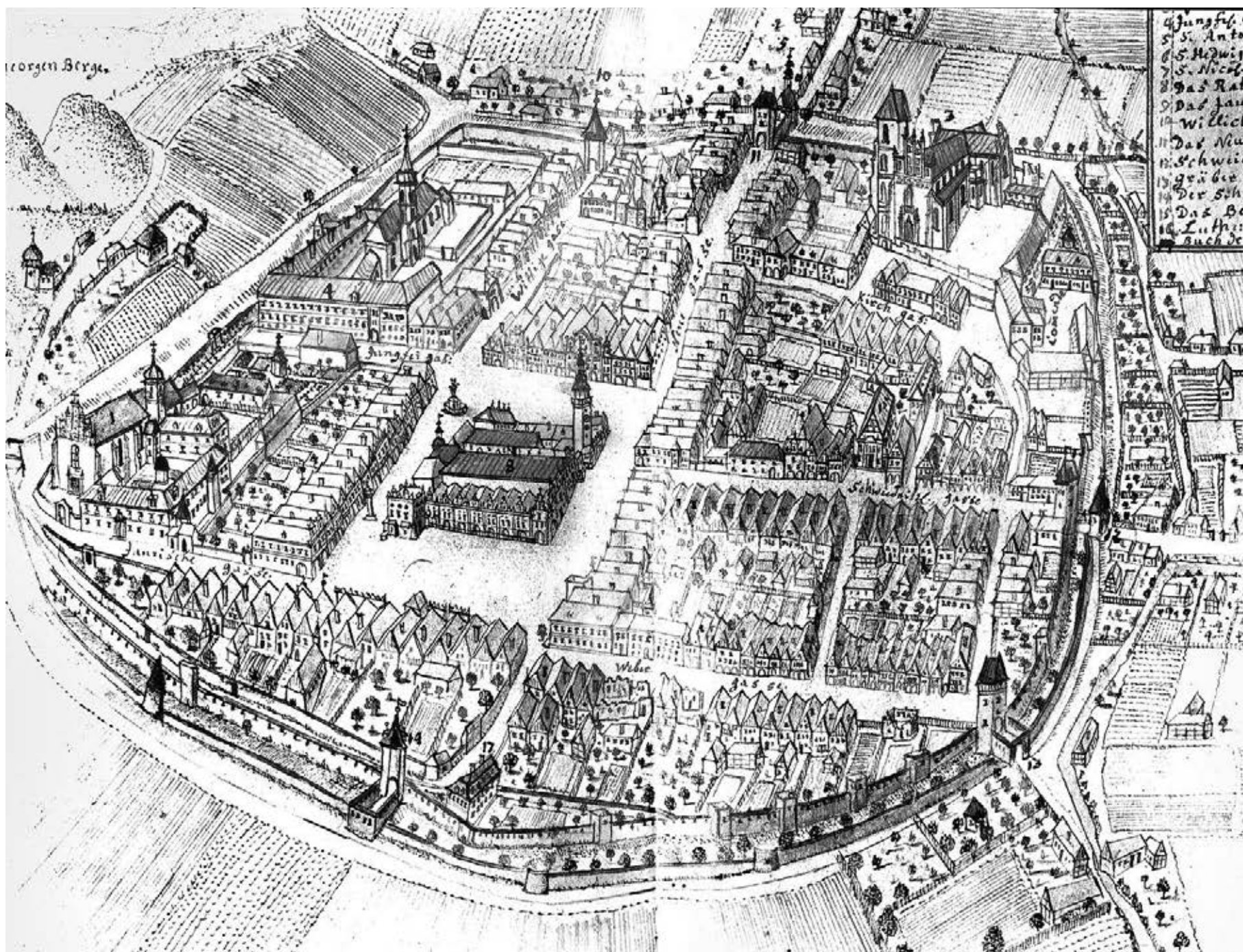
Rozwój rzemiosła przyczynił się również do prowadzenia typowej dla miasta średniowiecznego działalności charytatywnej. Piekarze mieli ze swoich dochodów zasilać nie tylko kościół parafialny, ale i szpital św. Mikołaja. Dochody mieszczan pochodziły częściowo z ogrodów podmiejskich, w których, według wzmianek z 1332 r., hodowano również winorośl. Ogrody te usytuowane były w pobliskich wsiach: Jaroszowie²²⁰ i Morawie. Część z nich należała w 1335 r. do strzegomskich Benedyktyn²²¹. Wśród zajęć mieszczan spotyka się również profesje związane z obsługą zamku, jak na przykład wspomniany w dokumencie z 1360 r. *Johannes cocus* – kucharz strzegomski²²².

Miejsca handlu ograniczone były tak jak w większości miast śląskich – do bloku śródrzynekowego. Od reguły tej były wyjątki, w 1345 r. Bolko II, książę świdnicko-jaworski, nadał miastu przywilej wolnego handlu solą²²³. Poza kramami sprzedawać można było także wyroby żelazne²²⁴ i niewielkie ilości chleba²²⁵. Rozwój handlu sprawił, że w mieście pojawił się wolny kapitał, a jednocześnie konieczność uzyskiwania przez mieszczan pożyczek na nowe inwestycje handlowe. Następnym był przywilej wydany 1 maja 1346 r. przez ww. władcę dla miast Świdnicy i Strzegomia w sprawie przyjmowania do prawa miejskiego Żydów przybyłych z Miśni²²⁶. W 1350 r. mowa jest o Żydzie Yczilu ze Strzegomia, któremu rada wrocławska dała z upoważnienia króla czeskiego Karola Luksemburskiego czteroletnie prawo prowadzenia interesów „na sposób żydowski”²²⁷. Również inni mieszczanie stawali się wierzycielami książęcych pożyczek. W 1349 r. mieszczanie strzegomscy przekazali 100 grzywien z dochodów książęcych ze Strzegomia na pokrycie długów władcy wobec mieszczan wrocławskich²²⁸. W zamian za to książę następnego roku obdarzył miasto odpłatnie, za 155 i pół grzywiny, przywilejami wójtostwa, mennicy, a w 1351 r. prawem bicia srebrnej monety²²⁹. Czysze po spłaceniu długów panującego miały do niego wrócić. Mieszczanie strzegomscy zyskiwali jednocześnie autorytet polityczny, o czym świadczy dokument z 1353 r., wydany przez burmistrza i rajców, uznający decyzje Bolka II, księcia świdnicko-jaworskiego, w sprawie przekazania dziedzictwa Annie królowej czeskiej²³⁰. W mieście znajdowały się łaźnie miejskie (1356 r.), a obok kościoła parafialnego istniała szkoła poświadczona w latach 1305 i 1358²³¹. Kościół parafialny św. św. Piotra i Pawła stał się celem pielgrzymek, o czym świadczą zapisy w dokumentach papieskich, wspominające o odpustach dla odwiedzających zarówno tę świątynię, jak i klasztorny kościół Benedyktyn²³².

BLOK ŚRÓDRYNKOWY²³³

W kompleksie budynków mieszczącym się na środku Rynku – w tzw. bloku śródrzynekowym – już wkrótce po lokacji miasta powstały miejsca sprzedaży ograniczonej prawem monopolu miejskiego²³⁴. Były to: ławy chlebowe, mięsne i szewskie. W 1292 r. książę Bolko I świdnicki, fundując klasztor Cystersów w Krzeszowie, darował opactwu kamienie łaju z dwóch jatek strzegomskich, a jak wynikałoby ze sporu w sprawie własności kramu mięsnego między rodziną mieszczan strzegomskich a klaryskami wrocławskimi w 1299 r., posiadały one tę jatkę od założenia klasztoru w roku 1256²³⁵.

Na placu targowym odbywał się także handel sukniem, o czym informuje dokument z roku 1297²³⁶. W 1303 r. pisze się po raz pierwszy o ograniczeniu handlu prowadzonego przez tkaczy do kamer w domu kupieckim²³⁷. Sukiennice i postrzygalnia poświadczono są w roku 1342²³⁸. W 1337 r. Bolko II wydał dokument, w którym mowa jest o prawie sprzedaży przez sukienników swych wyrobów na sztuki *sub leby* – pod podcieniami²³⁹. Stanowili oni w Strzegomiu grupę uprzywilejowaną pośród rzemieślników, z której najczęściej wybierano członków do rady miejskiej²⁴⁰. Nie wiadomo jednak, czy chodziło w tym wypadku o podcienia w bloku śródrzynekowym, czy o podcienia na jednej z ulic, na przykład dawnej ulicy Tkackiej (obecnie Bohaterów Getta). W 1336 r. poświadczona jest waga miejska²⁴¹, a w dwa lata później waga przędzalników wełny²⁴². W 1317 r. książę Bernard ograniczył liczbę jatek, ław chlebowych i szewskich do już istniejących²⁴³. W 1338 r. miasto otrzymało zezwolenie na założenie winiarni, 16 bogatych kramów i 8 bud śledziowych (lub kramów przekupniów)²⁴⁴. W 1352 r. książę Bolko II

11. Strzegom. Widok miasta z lotu ptaka, ok. połowy XVIII w.

na dał klasztorowi w Krzeszowie m.in. 6 ław mięsnych, z dochodem 1 grzywny srebra i 2 kamienie toju z 7 ław mięsnych, 1 ławę chlebową o dochodzie 1/2 grzywny, a w Starym Strzegomiu (*antiqua Stregonia*) dochód 4 grzywien srebra²⁴⁵. W 1387 r. wymienia się 22 ławy szewskie, a w 1400 r. 24 piekarskie. Parzysta liczba tych urządzeń daje nam możliwość ustalenia, że miały one, podobnie jak w innych miastach, swój porządek budowlany. W 1350 r. poświadczony jest czynsz z komór kupieckich²⁴⁶. Wymienione w 1358 r. kramy żelazne²⁴⁷ otrzymały potwierdzenie w 1363 r. przywilej dotyczący możliwości przebywania w nich ich użytkowników w dzień i w nocy. Kramy te musiały mieć postać małych domków. Do jatek usytuowanych w południowo-wschodniej części bloku w 1555 r. dostawiono domy pacholków miejskich i dom sikawek strażackich, co widać na nowożytnych rycinach. Pochodzące z XVI w. opisy bloku śródrinkowego dotyczyły najpewniej części zachodniej bloku, zwanej „smatruzem”. W 1555 r. do zespołu w północno-zachodnim narożniku bloku śródrinkowego dobudowano zwieńczony attyką (widoczną na rysunku F.B. Wernera z połowy XVIII w.) budynek wagi, a w 1612 r. odwach²⁴⁸. Z innych dokumentów wynika, że budynek smatruza usytuowany był na linii północ-południe w południowo-zachodniej części bloku. Od zachodu przylegały do niego kramy śledziowe, w formie wąskich, dwuosioowych budynków trzykondygnacyjnych z podcieniami w przyziemiu, które były zamurowane już przed 1837 r. W sześciu kramach śledziowych na drugiej kondygnacji mieściły się mieszkania. Smatruz, zbudowany w 1560 r., miał dwie kondygnacje. Pierwsza miałyby mieścić ławki kuśnierzy, szewców i piekarzy. Druga kondygnacja mieściła skład drewna i hodowle jedwabników. Budowla miała mieć 100 stóp długości i 39 szerokości, w 1779 r. nastąpiły przebudowy i remont smatruza, a rok później wymieniono na nim strzechę na dachówkę. Samo sklepione pomieszczenie smatruza – *Gewölbe* – miało 64 stopy długości i 20 szerokości, tak że początkowo mieściły się w nim również kramy śledziowe, które dopiero później uzyskały osobne budynki²⁴⁹.

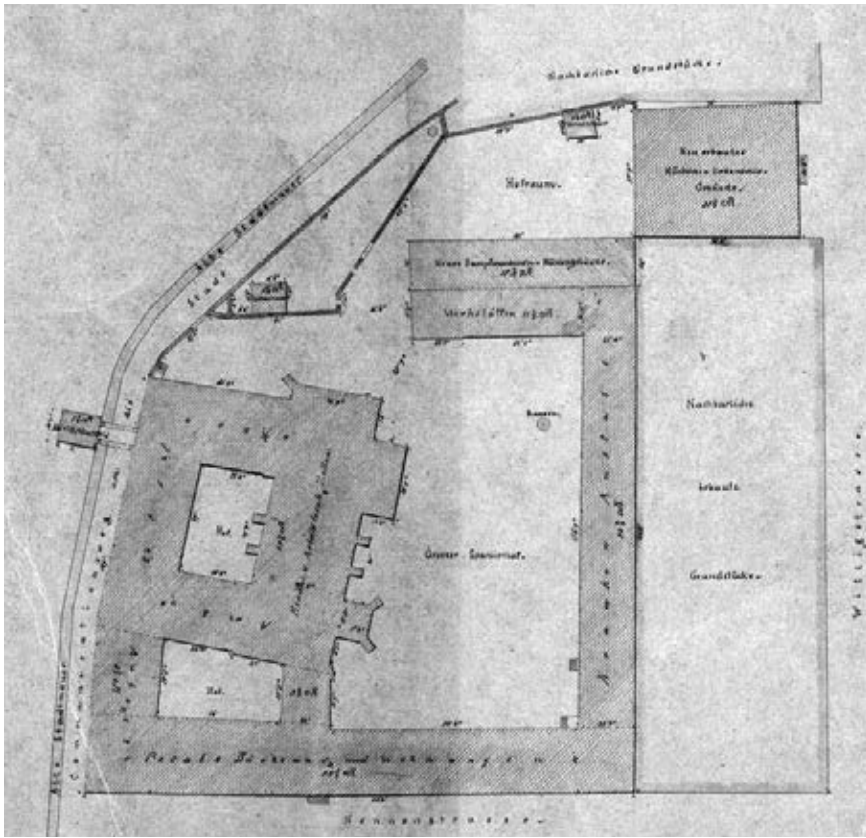
Smatruz przebudowany został mocno w XIX i na początku XX w. Już wcześniej następowała jednak powolna likwidacja dawnego miejskiego bloku śródrinkowego. Polegała ona na sprzedaży przez miasto poszczególnych jego członów. I tak w 1631 r. sprzedano pewnemu mieszczaninowi sukiennice, w 1821 r. dom sikawek strażackich, a w 1826 r. smatruz, natomiast w 1865 r. zlikwidowano ostatnią jatkę. Obecnie blok śródrinkowy z dawnego układu funkcjonalnego zachował jedynie dwie poprzeczne, krzyżujące się pod kątem prostym uliczki: jedną, oddzielającą dawne kramy śledziowe i smatruz od kompleksu dawnych ław mięsnych, chlebowych, i drugą węższą, na linii wschód-zachód, oddzielającą kompleks handlowy bloku śródrinkowego od ratusza. Jej wschodni skraj zamknięty został fragmentem nowej budowli ratuszowej w 1932 r.

W 2. połowie XIX w. usytuowane w południowo-zachodnim narożniku bloku budynki kramów śledziowych uzyskały eklektyczne elewacje. Budynek nr 47 z wieżą Targową uzyskał dekorację neoempiryczną. Z dawnych elementów zabudowy zachował się późnogotycki portal w południowo-wschodniej części dziedzińca bloku śródrinkowego (dawne ławy chlebowe), zamknięty łukiem w „ośli grzbiet”, noszącym datę 1534 oraz inskrypcję *O REX GLORIE VENI CUM[M] PAC[E]*. (Rynek 48). Także jeszcze w 1894 r. na budynku stajni za wieżą ratuszową widniała data 1559 i inskrypcja *ROSENGART*, a na budynku nr 44, w południowo-zachodniej części bloku, data 1560, będąca zresztą datą wzniesienia smatruza²⁵⁰.

RATUSZ

W bloku śródrinkowym mieścił się ratusz – siedziba władz miejskich. W 1309 r. po raz pierwszy poświadczona jest rada miejska²⁵¹, a w 1364 r. nastąpił częściowy wykup wójtostwa, natomiast pierwsza wzmianka o ratuszu pochodzi dopiero z roku 1455²⁵². Budynek usytuowany był na osi wschód-zachód, w północnej części bloku śródrinkowego. Od urządzeń handlowych smatruza, jatek i kramów oddzielała go wąska uliczka. Widać go na rysunku panoramicznym F.B. Wernera z XVIII w., gdzie w północnej części bloku śródrinkowego widnieje mała wieżyczka ustawiona na wyższym dachu niż w pozostałych budynkach. W opisach kronikarzy miasta niemal nie sposób odróżnić opisu samej budowli ratuszowej od zabudowy bloku śródrinkowego. W końcu XVIII w. pisano o ratuszu jako o budowli dwukondygnacyjnej, mieszczącej główny odwach, wagę miejską, pomieszczenie pacholków miejskich, pomieszczenie sikawek, jatki i smatruz, z ławkami kuśnierzy, szewców, i piekarzy. Wyżej znajdować się miały pomieszczenia magistratu, a od południa i północy przylegały do niego budynki śledziowe i słoneczne²⁵³. Określenie „ratusz” dotyczyło więc w tym wypadku całego bloku śródrinkowego.

Przy okazji przebudowy ratusza w 1828 r. pisano o pierwotnej budowli, która składała się z czterech części powstałych w różnym czasie. Środkowa nosiła datę 1532²⁵⁴ (z tego czasu zachowało się na dziedzińcu obecnego bloku śródrinkowego nadproże z kotarowym łukiem – najstarsza jego część miała być pozostałością dawnej mennicy). Najwcześniejsza partia ratusza pochodzi z 1534 r. Dobudówka od strony zachodniej, z datą 1541, nosiła widoczną jeszcze w końcu XIX w.²⁵⁵ inskrypcję *GUTTE GEWISSEN, DER BESTE RADSCHLAG*. Jej śladem miałyby być także sklepione przejście przez budynek sądu – obecnie hotel w północno-zachodnim narożniku bloku²⁵⁶. Do tej części ratusza od strony zachodniej przylegać miała miejska waga. Ratusz, według kronikarza C. Richtera, mieścił najpewniej więzienie oraz biegnące w poprzek budynku hale handlowe²⁵⁷. Kronikarz wymienia

12. Strzegom. Rzut klasztoru Benedyktynek, 1862 r.

również halę związaną z biciem monety i wielką salę ratuszową; na szczycie budowli miała znajdować się wieżyczka, z której dzwon przeniesiono na obecną wieżę ratuszową²⁵⁸. Druga z budowli, tzw. ratusz środkowy, dobudowany w 1555 r., miała mieścić wagę i szopy dla sikawek i kramów, a w wyższej kondygnacji salę ratuszową, salę z trzema łukowymi filarami – w 1829 r. część bloku śródrinkowego, „aż do budynku registratury”, została rozebrana, a w następnym powstała nowa budowla, o długości 130 stóp i na 50 stóp szeroka. Budynek ten na rysunkach z początku XIX w. widoczny jest w północno-zachodnim narożniku bloku śródrinkowego, założony na osi wschód–zachód. Nowa budowla miała 3 kondygnacje. Na dolnej znajdował się odwach i pomieszczenia dla oficerów, dwa areszty, pomieszczenie kamery i wagi, pomieszczenia na kramy i remizę strażacką z podwójnym wjazdem. Wyżej znajdowała się sala z balkonem i pomieszczenia urzędowe, w trzeciej kondygnacji galeria sali, pokój sesyjny oraz 8 innych pomieszczeń. Budynek został wzniesiony przez murarza Gottloba i Carla Blaschego oraz cieślę Richtera. Dla pozyskania środków na budowę nowego ratusza smatruz został sprzedany kupcowi Kamitzowi. H. Lutsch pisze w 1889 r., że z dawnej budowli ratuszowej pozostała jedynie wieża²⁵⁹.

Z zespołem ratusza łączyła się również inna wieża, zwana później „Wieżą Targową”. Pierwsza wzmianka o dzwonie na niej pochodzi z 1359 r.²⁶⁰, jego dźwięk oznajmiał początek sprzedaży na rynku towaru produkowanego poza obszarem miasta. Według kronikarza Richtera w 1829 r. graniczyła ona z domem nr 263, wzniesionym w 1822 r. na miejscu pomieszczenia sikawek i budynku pachółków, oraz z pomieszczeniami jatek²⁶¹. Z tej prawdopodobnie budowli zachowały się dolne kamienne i wyższe ceglane ściany wieży, pierwotnie 10-kondygnacyjnej, i dzwon noszący inskrypcję łańciską: „Roku pańskiego 1365 na chwałę Bożą dzwon ten odlano i sześć dni po św. Małgorzacie zawieszono. Zdrowaś Mario, łaski pełna, Pan z Tobą, Błogosławionaś Ty między niewiastami”. Pierwsza wzmianka o wieży pochodzi jednak dopiero z 1433 r. i mówi o pokryciu jej blachą ołowianą za sumę ponad stu szkojcy groszy. Następną naprawa nastąpiła w 1533 r., co wynika z inskrypcji umieszczonej wewnątrz wieży. Wtedy pewnie budowle podwyższono. W czasie wojny 30-letniej, w 1640 r., wieża została zniszczona i w 1672 odbudowana. W 30. latach XVIII w. wieża została uszkodzona przez burzę, a w 1781 r. ponownie odbudowana. W latach 1812 i 1828 naprawiano jej hełm²⁶². Ostatni remont miał miejsce w 1910 r. W gotycko-renesansowej balustradzie z początku XVI w. znajduje się herb miejski z giermkim miejskim i trębaczem. Zegar pochodzący z XV w., a wymieniony po raz pierwszy w 1747 r., ukazywał niegdyś fazy księżycy. Do 1828 r. godziny były sygnalizowane z wieży przez trębaczy. W początku XIX w. strażnicy miejscy dawali znać o swojej obecności uderzeniami w tarcze tylko w nocy²⁶³. Obecnie wieża pozbawiona jest znanego z ikonografii dwuprześwitowego hełmu.

KOMANDORIA JOANNITÓW

Pierwsza wzmianka o komandorii joannitów w Strzegomiu pochodzi z roku 1201²⁶⁴. W 1242 r. księżna Anna przy okazji lokacji miasta odstąpiła joannitom tytułem odszkodowania grunty książęce w pobliżu spichrza. Mowa

o tym terenie jest również w dokumentach z lat 1272 i 1299²⁶⁵. W pierwszym mówi się o zwolnieniu z ciężarów domu joannitów wraz z placami koło jego ogrodzenia i drogi przy ogrodzeniu cmentarza. W drugim został określony zasięg gruntu joannitów (*area*), który rozciągał się od cmentarza aż do sadu rycerzy szpitala: *testatur similiter aream cruciferorum in Strigum se extendera a cimiterio usque ad pomerium eorumdem*. Położenie tej własności można identyfikować z istniejącą prawdopodobnie przy placu kościelnym nieruchomością, dzierżoną przez joannitów aż do sekularyzacji w 1810 r., która składała się z budynków mieszkalnych, szpitala oraz zabudowań gospodarczych, sąsiadujących od południa z zabudowaniami zamku książęcego.

Komandoria została przebudowana dwukrotnie, w roku 1484 r. i 1704 (tę drugą datę nosi kartusz usytuowany nad wejściem)²⁶⁶. Obok wejścia z barokowym portalem zachował się fragment starszej budowli, w postaci późnogotyckiego łuku kotarowego. Do majątności komandorii należała owczarnia w Starym Strzegomiu, zaś w roku 1829 browar i słodownia, dom wzniesiony z gliny, zwany *Vogthaus* (dom nr 259), stolarnia (dom nr 260), liczne ogrody i pola (np. „ogród winny” przed Bramą Jaworską), a na początku XIX w. budynek szkoły, noszący później nr 262, 263²⁶⁷. Komandoria strzegomska, podobnie, jak joannicka komandoria we Wrocławiu, połączona była z kościołem św. św. Piotra i Pawła napowietrznymi barokowymi gankami.

KLASZTOR BENEDYKTYNEK

W 1305 r. Beatrycze, wdowa po Bolku I księciu świdnickim, ufundowała w Strzegomiu klasztor Benedyktynek, lokując go przy kaplicy zamkowej²⁶⁸. Dwa lata później przeniosła siedzibę klasztoru do północno-wschodniej części miasta, obficie go wyposażając. Benedyktynki utrzymały nadal prawo patronatu nad dawną kaplicą zamkową pw. NPMarii i Świętego Krzyża²⁶⁹. W 1308 r. budowa nowego klasztoru i kościoła musiała jeszcze trwać, świadczą o tym dwukrotnie biskupie odpusty, najpierw za transport dla budowy, a potem na budowę i oświetlenie kościoła NPMarii²⁷⁰. W następnym roku opatka Mechtylda ze Strzegomia porozumiała się z proboszczem joannitów, sprawującym później posługę bożą w klasztornej kościele, w sprawie pochówków obcych na cmentarzu joannitów. Zgodziła się, że nie będzie chował obcych bez nakazu biskupa²⁷¹. W 1312 r. książę Bernard przekazał mniszkom strzegomskim prawo kolekty z zarządzanej przez nie niegdyś kaplicy zamkowej²⁷².

W kolejnych latach nastąpił znaczny rozwój klasztoru i powiększenie jego terenu, co spowodowało, że książę Bolko II w 1336 r. postanowił zakazać mniszkom dalszego rozszerzania klasztoru poza wytyczone wcześniej granice²⁷³. Trwający jednak w dalszym ciągu niekontrolowany rozrost klasztoru przyczynił się do wprowadzenia przez księżnę Agnieszkę w czerwcu 1342 r. ograniczenia liczby mniszek do 50²⁷⁴. Rok później nastąpiło poświęcenie nowego kościoła klasztorowego²⁷⁵. W czasie wojen husyckich kościół oraz klasztor uległy zniszczeniu. 22 kwietnia 1466 r. rada miasta, potwierdzając klasztorowi jego dobra, zobowiązała się nie naruszać jego majątności i przywilejów, a także zobowiązała się nie nakładać nowych czynszów na zabudowania klasztorne, zniszczone w czasie najazdów heretyków (husytów)²⁷⁶. Według kronikarza C.F.W. Richtera do klasztoru należały między innymi: młyn przed Bramą Grabińską, drugi we wsi Morawa, staw, 13,5 włóki w Stanowicach, 6,5 włóki w Granicy (*Halbendorf*), 4 duże łany w Cierniach (*Zirla*) i patronat nad kościołem w Ogrodniczy (*Schonau*)²⁷⁷. W 1. połowie XVI w. do klasztoru należały m.in. dochody dziesięcenne ze wsi Jaroszków, Piątnica i Żółkiewka²⁷⁸.

W 1661 r. pożar zniszczył ocalony w czasie wojny 30-letniej klasztor i sąsiadujące z nim domy. Klasztor spłonął ponownie w latach 1718 i 1719²⁷⁹. Wtedy też zniszczona została odwiedzana przez licznych pielgrzymów cudowna figura NPMarii. O pożarze oraz pięcioletniej odbudowie przez opatkę Benedyktę kościoła w 1720 r. mówi inskrypcja na zachowanym w klasztorze portalu. W 1752 r., dla odrodzenia ruchu pielgrzymkowego biskup darował klasztorowi relikwie św. Bonifacego²⁸⁰.

Zespół klasztorny zajmował cały północno-wschodni narożnik założenia miejskiego między *Wittig Strasse* a murami miejskimi. Usytuowanie klasztoru pozwala przypuszczać, że w połowie XIV w. obszar ten nie był jeszcze w pełni zajęty przez mieszczańskie parcele. XVIII-wieczny budynek klasztorny położony był nietypowo, na północno-zachód od kościoła. Rzut kościoła znany z rysunku wykonanego w 1862 r. Gotycka budowla, opleciona szkarpami, przebudowywana była już w okresie nowożytnym. Gotycki element stanowiła usytuowana na kwadratowym cokole ośmioboczna wieża, wyposażona w ukośne przypory, a wejście było zamknięte ostrołukiem z tympanonem, przedstawiającym scenę koronacji NPMarii. W dolnej partii wieży mieściła się zapewne kruchta. Wieloboczne zwieńczenie wieży z krenelażem, ostrołukowymi blendami i ze spiczastym hełmem, znane nam z XIX-wiecznego rysunku Karla Lüdeckego, świadczy o średnio-wiecznym rodowodzie tej części budowli. Według kronikarskich zapisków i na podstawie ikonografii można stwierdzić, że kościół miał wydzielone, zamknięte wielobocznie prezbiterium, a od południa przylegała do niego gotycka kaplica. Po tej stronie świątyni znajdował się cmentarz. W trójskrzydłowej budowli klasztornej najokazalsze było trzypiętrowe skrzydło zachodnie. W skrzydle północnym mieścił się refektarz z bogatą dekoracją stiukową i malowanym plafonem, a także dormitorium, od którego prowadził krótki ganek do umieszczonej w linii murów wieży ustępowej (*danskeru*)

– ta część budowli musiała pochodzić również z okresu średniowiecza. Do zespołu gospodarczego klasztoru, położonego po południowej stronie podwórza należały budynki mieszkalne dla służby, browar założony w 1718 r., piekarnia, rzeźnia, stajnia i wozownia. Wschodnią partię terenu klasztornego zajmował ogród. W 1765 r. benedyktynki urządziły na swój koszt i we własnym budynku wytwórnię płótna i koronek²⁸¹.

Sekularyzacja klasztoru przez króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II w 1810 r. doprowadziła do likwidacji klasztornej kluczy z 4 wsiami, folwarkiem, zagajnikiem i 1200 poddany. Władze pruskie musiały wtedy zaopatrzyć w dożywotnie renty 21 mniszek. Wyposażenie kościoła przeniesiono: główny ołtarz do miejskiej fary, a pozostałe ołtarze, ambona, organy oraz dzwony – do innych strzegomskich kościołów. W latach 1812–1815 budynki klasztorne zostały przekształcone w lazaret i magazyn. Do 1824 r. znajdowały się tam mieszkania czynszowe, a w klasztorze mieścił się również czasowo dom pracy przymusowej²⁸². Od 1929 r. siedzibę swą tam katolicki dom misjonarzy. Pod koniec II wojny światowej obiekt został zniszczony, a ostatecznie rozebrany w 1961 r.

KLASZTOR I KOŚCIÓŁ KARMELITÓW (OBECNIE KOŚCIÓŁ NAJŚWIĘTSZEGO ZBAWICIELA ŚWIATA I MATKI BOSKIEJ SZKAPLERZNEJ)

W 1382 r. do Strzegomia przybyli z Pragi karmelici i jak się przypuszcza – wkrótce potem powstała ich siedziba. Kościół i klasztor wzniesiono poza murami miejskimi, na terenie późniejszego XIX-wiecznego browaru *Zur Hoffnung* w pobliżu Bramy Świdnickiej²⁸³. Według kronikarza C.F. W. Richtera klasztor był usytuowany przed Bramą Świdnicką tam, gdzie na początku XIX w. stała gospoda *Zum Goldenen Sonne*, niegdyś *Schieferkretscham*²⁸⁴. Fundacja ta, pierwsza na Śląsku przeznaczona dla karmelitów, potwierdzona była w roku następnym przez papieża Urbana VI, który m.in. przekazał prowincjałowi górno-niemieckiej prowincji, do której klasztor strzegomski należał, „moc apostolską” dla pełnienia kapłaństwa w dowolnym miejscu w murach lub poza murami miasta, a także prawo budowy kościoła lub oratorium z wieżą dzwonów, dzwonem, cmentarzem i klasztorem oraz budynkami do niego należącymi. Jednocześnie dokument papieski zaznaczał, że klasztor nie powinien uzurpować sobie uprawnień, jakie w mieście posiadał kościół parafialny. Konkurencja nowego zakonu wywołała opór joannitów, żądano od karmelitów zapłacenia kary w wysokości 1000 grzywien za budowę kaplicy, ale już w 1390 r. odstąpili oni karmelitom za 200 grzywien część swojego terenu. Pierwsze donacje na rzecz karmelitów pochodzą z lat 1397 i 1398. Dla kościoła tego właśnie klasztoru fundowano ołtarz ze słynnym, przechowywanym obecnie w Muzeum Narodowym we Wrocławiu obrazem św. Anny Samotrzeciej z około 1400 r., wzorowanym na dziełach burgundzkich i czeskich – jednym z ważniejszych śląskich przykładów nurtu idealistycznego.

3 lutego 1430 r. król czeski Zygmunt Luksemburski nakazał strzegomianom z powodu „przeklętych kacerzy” zniszczyć klasztor NPMarii, który leżał niegdyś przed miastem, i odbudować go na miejscu 4 domów zwanym *Slewshoffe*, przy ulicy Jaworskiej²⁸⁵. Według kronikarza miasta rozbiórka klasztoru stojącego poza murami miasta, który stać się mógł niepożądaną ostoją husytów, nastąpiła już wcześniej, w latach 1424 lub 1428²⁸⁶. Karmelici przenieśli wtedy swoją siedzibę na obecne miejsce, wewnątrz murów miejskich, na tyłach bloku zabudowy na północ od Rynku. Za utracone na rzecz karmelitów parcele mieszczanie żądali od króla Zygmunta odszkodowania w postaci tzw. „Dworu Klucznika”, należącego do lenna zamkowego. W 1508 r. mowa jest o fundacji przez cech płócienników nowego ołtarza w kościele Karmelitów. W 1537 r. klasztor stał się własnością miasta²⁸⁷, a dwa lata później przeor Balzer wniósł za zgodą rady miejskiej murowany dom przy murach miejskich. Własnością klasztoru były wówczas także pola w pobliskich wsiach Grabina i Żółkiewka. Na rysunku F.B. Wernera z połowy XVIII w. kościół przedstawiony jest jako monumentalna gotycka bryła z okazałym szczytem podobnym do szczytów kościoła farnego pw. św.św. Piotra i Pawła, z wysoką wieżą o barokowym helmie, wznoszącą się w narożniku między nawą a prezbiterium. Do dziś w świątyni zachował się kamienny, późnogotycki portal z przedstawieniem koronacji NPMarii. Pod sceną umieszczono tarcze herbowe, m.in. z symbolami strzegomskimi: kluczem i mieczem, lwem czeskim i orłem śląskim. Zachowały się również fragmenty dwóch późnogotyckich portali o łuku dwuramiennym, jeden z nich z przedstawieniem św. Mikołaja.

W 1539 r. klasztor był czasowo opuszczony, a w 1640 r. spustoszony. Budowla uległa zniszczeniu w czasie wojny trzydziestoletniej. W 1658 r. karmelici otrzymali prawo administrowania kościołem parafialnym i tym samym wzmocnili swoją sytuację ekonomiczną. Świadczy o tym kontrakt zawarty w 1681 r. z rzeźbiarzem krzeszowskim Georgiem Schroterem, na wykończenie 4 rzeźb, figur aniołów i figury zmartwychwstania do tabernakulum i następny kontrakt, z Martinem Seitzem z Wrocławia, dotyczący licznych figur i kazalnicy. Rozbudowa klasztoru nastąpiła w latach 1704–1720, na nabytym wcześniej gruncie ogrodu sąsiadującego z klasztorem. Już w 1716 r. dokonano konsekracji nowego kościoła²⁸⁸. Przedstawia go obraz na antependium ołtarza Scapulierich, przeniesionym z kościoła Karmelitów do północnej nawy strzegomskiego kościoła parafialnego. Według rysunku F.B. Wernera z połowy XVIII w. klasztor to budowla trójskrzydłowa, dwukondygnacyjna, z głównym wejściem od obecnej ulicy Dywizji im. Tadeusza Kościuszki (*Jauer Strasse*). Od strony wschodniej ciągnęły się zabudowania

gospodarcze i ogrody. Rycina pokazuje także wieloboczną budowlę zwieńczoną helmem z latarnią – pawilon ogrodowy lub kaplicę.

W 1813 r. kościół przejęła gmina ewangelicka i rozpoczęła się jego przebudowa. Polegała ona, jak wynika ze strzegomskiej kroniki, na zmianie dotychczasowego sklepienia, filarów (południową nawę połączono z główną) oraz wieży. Powstały także trzy kondygnacje drewnianych empor, wspartych na toskańskich kolumnach. W tym okresie wzniesiono wieżę kościoła, ośmioboczną, z prześwitowym ośmiobocznym helmem i datą 1819 w chorągiewce. Krucyfiks i ołtarz znalazły miejsce w charakterystycznej dla ewangelickich świątyni „sali chrztów”. W 1819 r. zawieszono dzwony i 7 listopada nastąpiło uroczyste poświęcenie nowej świątyni. W 1869 r. obiekt poddano remontowi, wtedy też wykonano ceramiczne maswerki w fasadzie kościoła²⁸⁹.

Współcześnie klasztor pełni funkcje mieszkalne. W jego barokowej elewacji zachowały się pilastrowe podziały i gzyms z tryglifami, identyczny, jak w komandorii joannitów. Budynek klasztoru zamyka w trzy skrzydła dziedziniec usytuowany na południe od kościoła.

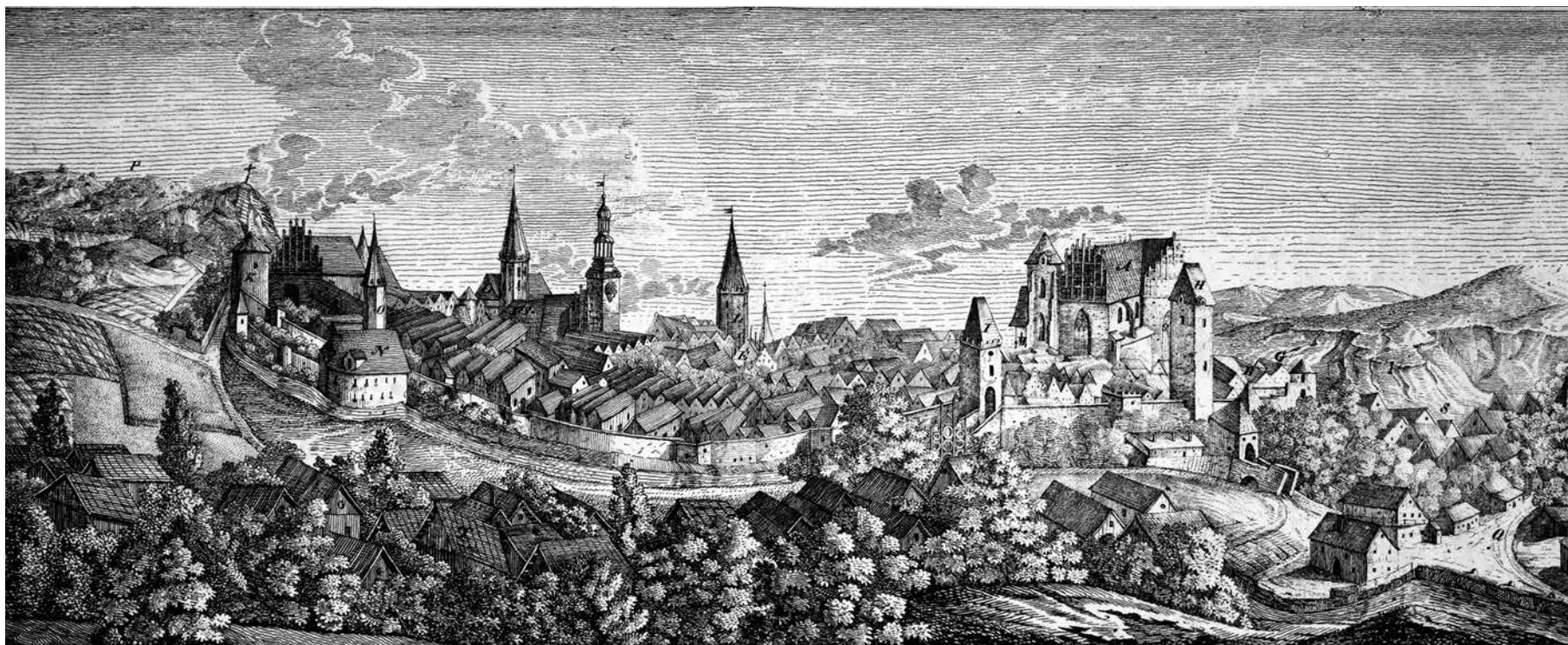
KOŚCIÓŁ ŚW. BARBARY

Z około połowy XV w. pochodzi nawa strzegomskiej budowli wymienionej w 1463 r. po raz pierwszy pod wezwaniem św. Barbary. Podczas wojny 30-letniej kościół został zniszczony, a odbudowywano go po 1650 r. dzięki wspomnieniu przez starostę księstwa świdnicko-jaworskiego, Otona von Nostitza²⁹⁰. Pisano wtedy o pięknym sklepieniu kościoła i ołtarzu św. Barbary (obecny obraz w tym ołtarzu wykonał malarz Scholz ze Strzegomia ok. 1820). Jeszcze w XVII w. wokół kościoła był cmentarz, o czym świadczą wzmianki z kroniki kościoła parafialnego z lat 1651 i 1659. W latach 1806–1816 świątynię wykorzystywano jako magazyn. W 1820 r. przywrócono jej funkcję sakralną, a od 1870 r. przeprowadzano gruntowną restaurację, z wymianą gontu na dachówkę²⁹¹.

13. Strzegom. Kościół św. Barbary, około 1864 r.

Ta mała jednonawowa, trójprzęsłowa budowla z trójbocznym prezbiterium i półokrągłą wieżą w południowo-zachodnim narożniku nawy powstała prawdopodobnie w dwóch co najmniej fazach, o czym świadczą poziome uskoki i nieregularności wątku kamiennego muru. Do pierwotnej budowli należy półokrągła wieża, która została później przysłonięta przyporą południowo-zachodnią. W portalu umieszczono znak mistrzowski w postaci dwóch przeplatających się liter *U* (to samo liternictwo widzimy w emporze muzycznej kościoła parafialnego z 1522), a także symbole strzegomskie – miecz i klucz, co stanowi powtórzenie motywów z kościoła karmelickiego. Nad portalem umieszczono figurkę św. Barbary i ostrołukowe okno.

A. Pfarr-Kirche. D. Jungfrauen-Kloster. G. Burglehn. K. Tauer-Thor. N. Mehl-Bastei. Q. Vorstadt. T. Dorf-Graben.
 B. Kommende. E. St. Barbara-Kapelle. H. Schweidnitz-Thor. L. Wittig-Thor. O. Schnabel-Thurm. R. St. Hedwigs-Kapelle.
 C. Karmeliten-Kloster. F. Rathhaus. I. Graben-Thor. M. Neu-Thor. P. Drei-Berge. S. Alt-Strzegau.

14. Strzegom. Panorama sprzed 1823 r.

KAPLICA ŚW. ANTONIEGO

Gdy w 2. połowie XV w. miasto opasano drugim zewnętrznym murem z fosą powstały w 1475 r. w najważniejszych strategicznie punktach półkoliste basteje. Mieściły się one po stronie wschodniej miasta, przy Bramie Nowej i po zachodniej stronie, przy Baszcie Dziobowej *Schnabelthurm*²⁹². Zapewne na początku XVI w. przy bramie Nowej powstała kaplica pw. św. Antoniego. Pełniła ona równocześnie funkcje obrony realnej i symbolicznej, podobnie jak kaplice przy umocnieniach w Jeleniej Górze, Lwówku, Nysie, czy we wrocławskiej Bramie Mikołajskiej – broniąc miasto przed innowiercami siłą ducha modlących się w niej ludzi.

Kościół św. Antoniego to kamienna jednonawowa budowla z pięciobocznym ceglany prezbiterium, od zewnątrz o obłym zarysie z ośmioboczną wieżyczką południową i wyższą wieżą północną. W protokole wizytacji z 1687 r. określona jako *turris lapidea pulchra*²⁹³, w 1790 r. została częściowo rozebrana. Funkcjom obronnym kaplicy służyło wykonane w grubości muru, usytuowane po stronie północnej i wschodniej obejście w partii strychu, dostępne od strony wieżyczki północno-zachodniej. Ostrzał umożliwiały także strzelnice przeznaczone dla broni palnej umieszczone w głębokich wnękach północnej ściany prezbiterium kaplicy. Są tam także ślady osadzenia wokół całej kaplicy drewnianego ganku obronnego. Jak widać ze strzępi muru, przy południowej zakrystii, kaplica stanowiła jednocześnie jeden z węzłów rozebranej w 1824 r. miejskiej bramy²⁹⁴. Zewnętrzny wystrój budowli stanowią dwa późnogotyckie portale w bogato profilowanych ościeżach. Jak wynika z inskrypcji umieszczonych na północnej ścianie kaplicy, była ona remontowana w latach 1885 i 1934.

KAPLICA ŚW. JADWIGI

Poza murami miejskimi wzniesiono wzmiankowaną w 1327 r. i wymienioną ponownie w 1496 r. kaplicę szpitalną pw. św. Jadwigi. Obecna budowla powstała jeszcze przed rokiem 1460²⁹⁵. Przez długi czas świątynia pw. św. Jadwigi była kościołem parafialnym i miała własnego proboszcza. W 1529 r. wzmiankowana jest *Ecclesia S. Hedwigis in suburbio, que fuit curata*, w 1534 r. opisywana już jako kaplica szpitalna. W 1667 r. kaplica miała oprócz głównego ołtarza poświęconego świętej Jadwidze, dwa ołtarze boczne²⁹⁶.

Budowlę dwukrotnie odbudowywano – po wojnie 30-letniej i po pożarze miasta w 1719 r. Sto lat później świątynia została zamieniona na kaplicę grzebalną. Wokół kościoła znajdował się cmentarz, chowano tu też obywateli żydowskich. Założenie cmentarza datuje się na rok 1817, kiedy to miasto zakazało pochówków na cmentarzu przy kościele parafialnym²⁹⁷. W 1861 r., podczas remontu, usunięto wieżę kościelną, o drewnianej wieży nowo poświęconej budowli pisze też kronikarz J. Filla w 1889 r.²⁹⁸ Kaplica jest budowlą jednonawową, dwuprzęsłową z wydzielonym prezbiterium. Na rysunku Wernera widać przy jej południowo-zachodnim narożniku aneks, będący być może kruchtą. Przemurowania ścian i szczytu świadczą o przebudowach kościoła, widać też tu zamurwane wtórnie otwory okienne.

SZPITAL ŚW. MIKOŁAJA

Pierwszy strzegomski szpital, wraz z kaplicą pw. św. Mikołaja, wzmiankowany był po raz pierwszy w 1327 r.²⁹⁹ W 1390 r. mowa jest o szpitalu św. Mikołaja dla trędowatych – *spetal vnd czu send Niclos den sichen geben vnd brengen*, podobnie jak w następnej wzmiance z 1393 r.³⁰⁰ Według zapisu z 1341 r. Walter, rektor należącej do komendy joannitów,

a ufundowanej przez rajców kaplicy trędowatych, musiał w szpitalu odprawiać codziennie msze. Ze szpitalnej kaplicy joannici dostawali wtedy jedną trzecią dochodów³⁰¹. W 1455 r. szpital był określony jako szpital pw. Świętego Ducha.

Szpital położony był przy drodze świdnickiej, poza murami miejskimi. Według kroniki Pola 15 sierpnia 1464 r. szpital św. Mikołaja został zniszczony przez wielką wodę. Należał wtedy do niego 3-włokowy „Górny Folwark” przy drodze świdnickiej. Opis z 1533 r. mówi o domu (w końcu XIX w. noszącym adres Świdnicka Droga 53), który miał być długi na 32 łokcie (około 20 m), na 15 łokci szeroki i dwupiętrowy z dwoma salami i 11 mniejszymi kamerami. Przylegać do niego miała 17,5-łokciowa (11 m), murowana kaplica z drewnianą wieżą³⁰². O dwukondygnacyjnej budowli wzniesionej z szachulca pisał w końcu XVIII w. F.A. Zimmermann³⁰³. W latach 1815–1816 szpital został przebudowany i przekształcony w budowlę murowaną³⁰⁴. W 1881 r. przeszedł w ręce prywatne, a jego funkcję przejął nowy budynek na *Haidauer Straße 44* (obecnie Szarych Szeregów)³⁰⁵, poświęcony w 1879 r.

SYNAGOGA

Na obszarze pomiędzy obecnymi ulicami Kościelną, Wittiga i Nową zamieszkiwali Żydzi do czasu wygnania ich z miasta. Zapewne w 2. połowie XIV w. w mieście powstała synagoga. Najstarsze wzmianki o Żydach pochodzą z lat 1346 i 1350³⁰⁶. Natomiast w dokumencie z 21 marca 1370 r., wydanym przez księżnę Agnieszkę, mamy postanowienie że kirkut w Strzegomiu będzie służył zarówno Żydom ze Strzegomia, jak i z Jawora, Dzierżonowia i Niemczy. W 1410 r. miał miejsce pogrom, w wyniku którego zginęło 73 Żydów³⁰⁷. O kolejnych pogromach Żydów w Strzegomiu spowodowanych przez antyżydowskie kazania kaznodziei Jana Kapistrana³⁰⁸ wzmiankuje pod rokiem 1451 w swej kronice Sigismund Rosicz. Badacze dziejów miasta twierdzą, że synagoga mieściła się na miejscu późniejszego kościoła św. Barbary. Jej położenie mogło odpowiadać typowemu usytuowaniu osiedla żydowskiego przy murach miejskich i blisko siedziby księżęcej, na południe od kościoła św. Barbary. W 1454 r., w skutek wystąpień Jana Kapistrana wygnano Żydów z miasta a synagoga przeszła w ręce chrześcijan (podobnie stało się z synagogą świdnicką, która w tym samym czasie została przekształcona w kościół pw. Bożego Ciała)³⁰⁹.

KOMPOZYCJA TRÓJWYMIAROWA MIASTA³¹⁰

Strzegom wydaje się jednym z lepszych przykładów charakterystycznego dla miast śląskich połączenia układu prostokątnego z układem diagonalnym. Za główną oś komunikacyjno-handlową, biegnącą z południowego-wschodu na północny-zachód, uznać należy ulicę Świdnicką, która powstała na trasie szlaku komunikacyjnego funkcjonującego już wcześniej, przed lokacją miasta. Arterię tę wykorzystano później kompozycyjnie dla podkreślenia „trójwymiarowego” kształtu miasta wznosząc przy średnio-wiecznej uliczce bloku śródmiejowego Wieżę Targową. Powstała ona w dwóch fazach – w XIV i XV w. Być może zbudowano ją przed 1309 r. – wówczas poświadczona jest w Strzegomiu rada miejska³¹¹.

Wieża Targowa na Rynku, podobnie jak w Świdnicy czy Środzie Śląskiej, nie jest związana z samym budynkiem ratusza, ale raczej z kramami, o czym świadczy nazwa. Takie ustawienie obu budowli pozwala przypuszczać, że wolno stojąca wieża pełniła raczej rolę podobną do ustawionych głównie na domach kupieckich wież typu *befroi* w miastach flamandzkich, np. w Brugii czy Ypres, stanowiąc symbol potęgi miasta. W ich górnych kondygnacjach przechowywano najważniejsze miejskie dokumenty,

zwieńczenie zaś pełniło rolę strażnicy. Podobna wieża istniała również w bloku śródrinkowym w Lubaniu nad Kwisą czy w pobliskiej Świdnicy. Wieża strzegomska była jednocześnie najważniejszym akcentem wertykalnym i jednym z najważniejszych elementów układu przestrzennego miasta. Natomiast przedłużeniem osi kompozycyjnej miasta, wyprowadzonej od ulicy Świdnickiej ku Wieży Targowej, jest wieża kościoła Karmelitów. Pojawił się on w północnej części przestrzeni lokacyjnego miasta, w 1424 lub 1428 r., po przeniesieniu klasztoru z obszarów poza murami, zagrożonych niebezpieczeństwem husyckim. W momencie przenosin wykorzystano dawny przywilej budowy wieży kościoła, pochodzący z 1382 r. i potwierdzony w następnym roku przez papieża Urbana VI³¹². W 1. połowie XV w. wieża kościoła Karmelitów przewyższała wysokością Wieżę Targową. Oś diagonalną kompozycji stanowiła linia południowy zachód–północny-wschód, poprowadzona przez Rynek. Natomiast jej północno-wschodnie zwieńczenie stanowiła wieża założonego w 1307 r. klasztoru i kościoła Benedyktynów, którego poświęcenie nastąpiło w 1343 r. Oś diagonalna, biegnąca od tej wieży w kierunku ratusza, prowadzona była przez środek jego korpusu i zakończona na południowo-zachodnim narożniku Rynku. Niestety, dzisiaj jest ona nieczytelna z powodu rozebrania w 1961 r. zespołu klasztorowego.

W XV i na początku XVI w. powstały zwieńczenia wież Dziobowej i Nowej Bramy, które akcentują oś kompozycyjną na linii wschód-zachód. Natomiast znacznie mniejsze znaczenie dla organizacji przestrzennej średniowiecznego Strzegomia, jak na warunki śląskie, miał kościół parafialny, wyjątkowo daleko odsunięty od centrum i powstały zdecydowanie przed założeniem Rynku.

Rafał Eysymontt, Radosław Gliński

KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW.ŚW. PIOTRA I PAWŁA W MIEŚCIE LOKACYJNYM (KOMENTARZ DO PLANSZY NR 8)

Niejednoznaczność wczesnych wzmianek dotyczących kościoła parafialnego sprawia, że trudno ustalić, czy obecna budowla jest pierwszą wzniesioną na tym miejscu. Jednak i ta świątynia powstała w wyniku długotrwałego procesu.

HISTORIA BUDOWLI

O najwcześniejszej fazie budowy świadczyć może zanotowana przez Hansa Lutscha data roczna 1318 umieszczona na dzwonie na wieży północnej kościoła, choć nie jest pewne, czy dzwon ten nie był pierwotnie związany z wcześniejszą budowlą romańską³¹³. W 1335 r. wzmiankowany jest *Johannes vitricus*, pełniący funkcję kierującego budową, co wskazywać może na rozpoczęcie w tym czasie budowy nowej strzegomskiej świątyni³¹⁴. Liczne potwierdzenia prac przy budowlu pochodzą z drugiej połowy XIV w. Są to fundacje na prace kamieniarskie w formie dożywotnich czynszów lub jednorazowych donacji, które pojawiają się wraz z założeniem kościelnego funduszu budowlanego w roku 1360 (*auf unsere pherliche Kirche*) oraz w latach 1364, 1367, 1368 (*ad opus lapidale seu fabricam parochialis ecclesie in Strigon*) i podobne z lat 1369, 1370 i 1385³¹⁵. Ta najpóźniejsza donacja, w postaci całego folwarku Stary Strzegom wraz z czterema wókami i bydłem, przekazana została na *czv deme steynwerke vnd gebuede vnsir pferlychin kirchin...das man dy selbe kirchin domete bowen vnd bessym salle* – „na prace kamieniarskie i budowę naszego kościoła parafialnego... aby ten kościół został wybudowany i poprawiony”. Często darowywano na budowę również czynsze z domów, tak jak to miało miejsce chociażby w roku 1386.

Znani są także budowniczości świątyni, m.in. murarz i kamieniarz Jakub otrzymał w 1382 r. za prace przy kościele 92 grzywny i 1 wiadrunek. Wyплаты potwierdzone są również w latach 1388, 1390 i 1391. W dokumencie z 1386 r. pojawia się wzmianka o wityku Konradzie: *constructum est tegmen medii operis laterum ecclesie nostre parochialis sub Conrado vitrico eccl. eiusdem constituto per consules* – „zostało zbudowane sklepienie środkowej części nawy bocznej naszego kościoła parafialnego przez wityka Konrada ustalonego na tym miejscu przez konsulów”. Dalsze wzmianki, z 1388 r., mówią o rozpoczęciu przez wspomnianego wityka Konrada budowy fundamentów chóru (*inchoatum est fundamentae ecclesie*), a mistrz Jakub – kamieniarz ze Świdnicy – otrzymał wypłatę w wysokości 36 grzywien, (dwa lata później – 35 grzywien). W tym samym roku zmarł *famosus et discretus Conradus de Prussia vitricus etc. providus valde et fidelis* – „sławny i skromny Konrad z Prus wityk itd. dbały bardzo i wierny”; następnym piastującym funkcję wityka był Peter Sarau, który w 1391 r. przekazał mistrzowi Jakubowi kolejne fundusze w wysokości 14 grzywien. W międzyczasie mowa jest o zakończeniu budowy zakrystii w roku 1389 i kładzenia dachów w 1396 r.³¹⁶ Pewne informacje o kolejnych etapach budowy kościoła przynoszą daty roczne: na dzwonie wieży północnej (1405)³¹⁷ i na tarczy herbowej w chórze organowym wraz z monogramem MS (1522).

To, że budowla powstała w wyniku długotrwałego procesu, znalazło odbicie w niejednorodnej strukturze konstrukcyjnej budowli z przyporami, z łukami oporowymi przy korpusie i płaskimi szkarpami w partii prezbiterialnej, zaopatrzonymi w łuki oporowe nakryte dachami naw bocznych. Tylko dwa łuki oporowe (po stronie południowej) wykonane są z kamienia, co świadczyć może o znacznych przekształceniach warsztatowych. Różny jest również rzut filarów poszczególnych partii budowli i detale wsporników sklepiennych. Elementem powstałym w trakcie dwóch co najmniej etapów prac zdaje się partia transeptu, dobudowanego „na styk” do ścian wcześniej wznoszonego korpusu (co widoczne jest również od strony poddasza). Był on pierwotnie niższy, wskazuje na to zarówno inna konstrukcja podpór sklepiennych w północnym i południowym jego ramieniu, doprowadzonych pierwotnie tylko do pewnej jego wysokości, jak i kamienne bloki wmontowane w jego narożniki. Zmiany koncepcji następować też musiały w partii zachodniej kościoła, o czym świadczy zachowany fragment maswerkowego, ażurowego oddzielenia wnęki, mieszczącej portal z końca XIV w. Natomiast o przeprowadzonym w jednym etapie procesie kończenia zasklepienia kościoła świadczy jednolita forma gzymsu wieńczącego budowlę. Proces ten związany był z podwyższeniem cegłą ścian magistralnych w partii korpusu, co widoczne jest również od strony poddasza. Ważnym elementem, potwierdzającym być może wcześniejsze powstanie części zachodniej korpusu, są zachowane tylko w tej partii budowli kamienne konsole wspierające więźbę dachową. Stanisław Stulin zauważył też wypełnione wtórnie ceglami pionowe szczeliny w ścianach prezbiterium, świadczące o osiadczeniu konstrukcji kościoła, co mogło skutkować zatrzymaniem procesu budowy tej części kościoła³¹⁸. Ta obserwacja doprowadziła badacza do podstawowych wniosków dotyczących faz powstawania murów budowli. Otóż najpierw stawiano najpierw mury nawy głównej i naw bocznych korpusu oraz transeptu do połowy wysokości (XIII w./początku XIV w.). W następnej fazie wznoszono mury zachodnie przęseł wewnętrznych transeptu do połowy wysokości i w końcu prezbiterium z murami wschodnimi przęseł transeptu (w 3. ćwierci XIV w.), oraz górne partie murów korpusu i nawy poprzecznej (w 4. ćwierci XIV w.). Datowanie poszczególnych faz powstawania budowli poparł Stulin analizą profili filarów w poszczególnych jej częściach. Do tak wczesnego datowania korpusu kościoła skłoniła autora analogia do równie wcześnie przez niego datowanej głównej nawy katedry wrocławskiej i kościoła parafialnego w Jaworze. W późniejszej, niepublikowanej pracy i w nowszej wzmiance katalogowej autor z tych ustaleń wycofał się, datując korpus na lata 1335–1370 i łącząc ten etap budowy także z zasklepieniem naw bocznych. Autor określa też w sposób mniej precyzyjny czas powstania murów obwodowych nawy poprzecznej, prezbiterium ze sklepieniami naw bocznych, zakrystii i kruchty – na okres od 1370 do 1. ćwierci XV w., a czas powstania sklepień nawy głównej – na połowę wieku XV.

Ważnego ustalenia dotyczącego czasu powstania sklepienia sieciowego z żebrem jarzmowym nad nawą główną dokonał Mieczysław Zlat. Zauważył on na jednym ze zworników kościoła znak mistrzowski identyczny z umieszczonym w świdnickim chórze mieszczan (1468) kościoła św.św. Stanisława i Wacława oraz na fasadzie tej budowli³²⁰. Na koniec XV w. datowane są sklepienia strzegomskiego sklepienia skrzyżowania naw i południowego ramienia transeptu oraz sklepienia gwiaździste i gwiaździste „przekoszone”, związane z ideą *crazy vault*. Znane one są np. z kaplic po stronie południowej prezbiterium kościoła św. Jakuba w Nysie, pochodzących z końca XV w. Sklepienia sieciowe prezbiterium z rombownym wysklepieniem „przewodnym” w osi analogiczne są do sklepienia w prezbiterium kościoła parafialnego we Lwówku z lat 1495–1497 czy do sklepienia kolegiaty w Opolu z około 1520 r.³²¹ Zupełnie jasno rysuje się natomiast kwestia gwiaździstych, dekoracyjnych sklepień chóru muzycznego z 1522 r., przypominających czeskie sklepienia z tego czasu (np. Władysławowska Sypialnia na Hradczanach).

Wyniki badań terenowych przeprowadzonych przez autorów niniejszego opracowania w 2014 r. zostały skomentowane na planszy nr 8. Zgodnie z nimi za zasadnicze dla przemian budowli, uznać należy następujące fazy architektoniczne:

Pierwsza – ok. 1330–1360 – powstanie murów korpusu nawowego z zamknięciem wschodnią arkadą wschodniego przęsła nawy południowej i zasklepienie naw bocznych³²².

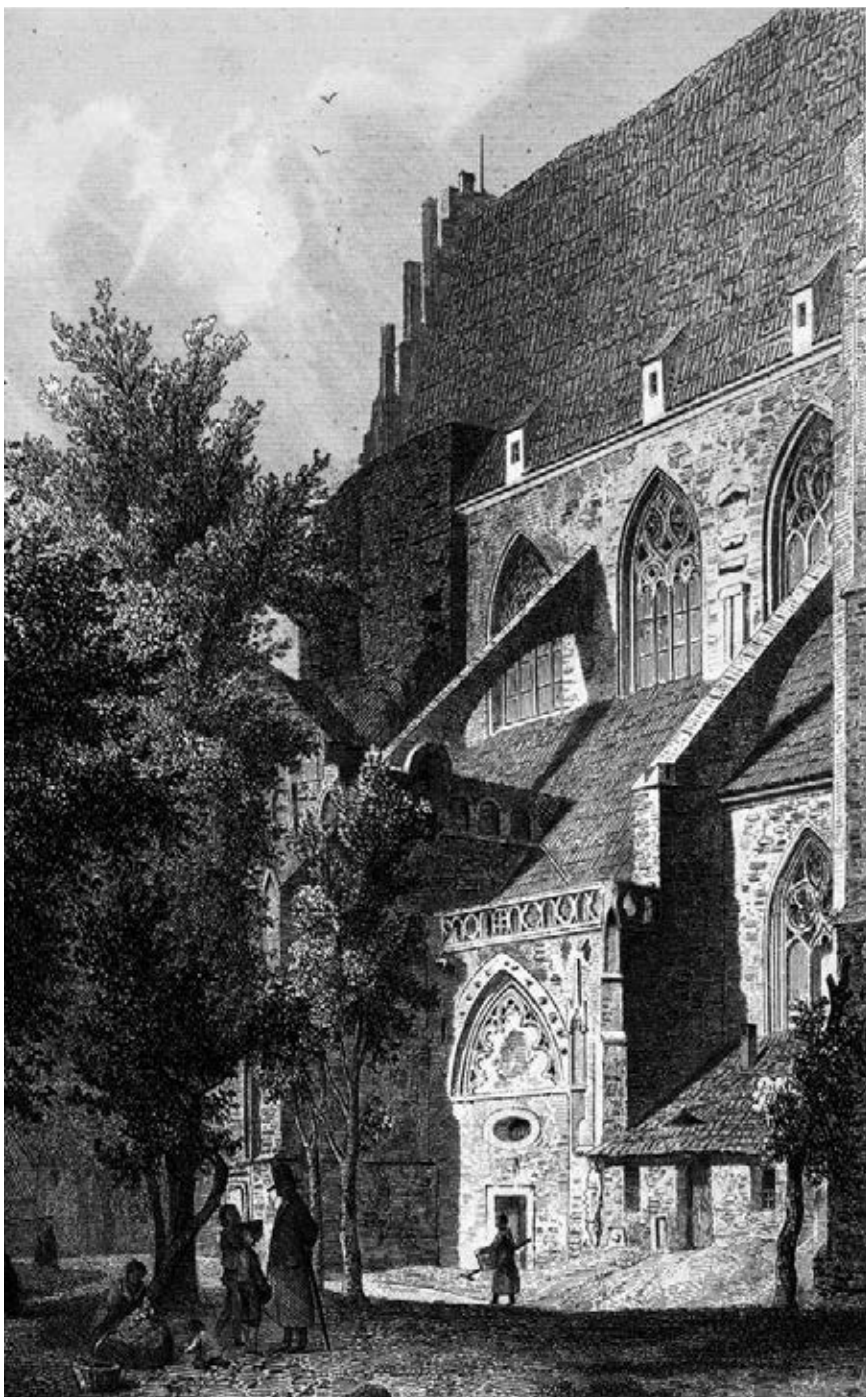
Druga – trzecia ćwierć XIV w. (1360–1388) – budowa transeptu, który wznoszony był w co najmniej dwóch fazach architektonicznych; w tym czasie powstały też filary skrzyżowania i dolne partie murów prezbiterium.

Trzecia – koniec XIV w. (po 1388 r.) – ukończenie zakrystii, prezbiterium, zasklepienie naw bocznych chóru.

W fazie czwartej, na przełomie XIV i XV w., wznoszono wieże zachodnie i ukończono częściowo wieżę północną (przed 1405 r.). Umieszczenie wielkiego zachodniego portalu powinno spowodować zmianę koncepcji architektonicznej tej części budowli.

Piąta faza związana jest z przykryciem korpusu sklepieniami sieciowymi (ok. 1470 – ok. 1500 r.); gwiaździstymi i „przekoszonymi” w nawie południowej transeptu oraz sklepieniami sieciowymi z rombem „przewodnym” w prezbiterium. W tym czasie podwyższono również transept. Faza zasklepienia musiała trwać długo, o czym świadczą m.in. różnice w formach zasklepienia transeptu (północne ramię – proste sklepienie krzyżowe, skrzyżowanie – sklepienie gwiaździste o dość rozbudowanej formie, ramię południowe – gwiaździste sklepienie „przekoszone”, które wydają się najpóźniejsze).

Wspomnieć też należy, że około 1480 r. powstała kruchta południowa, a nieco później północna. Ostateczne zmiany w architekturze budowli

15. Strzegom. Kościół katolicki, widok kruchty, 1887 r.

wprowadziło ukończenie w 1522 r. budowy chóru muzycznego. Pewne przeobrażenia nastąpiły w zasadniczej dyspozycji funkcjonalnej także w 1794 r.³²³, kiedy rozebrano widoczną jeszcze na szkicu Wernera z połowy XVIII w. kaplicę, przylegającą początkowo do południowego ramienia transeptu (identyfikowaną przez S. Stulina z kaplicą zamkową pw. Świętego Ducha). Dalsze rozbudowy i restauracje strzegomskiej fary nastąpiły w 1704 r. Po pożarze w 1718 r. zamurowano okna nawy głównej od północy; kościół restaurowano w 1786 r., w połowie XIX w. i w latach 1869–1872, kiedy to nadbudowano cegłą maszynową szczyty transeptu i dokonano licznych zmian konstrukcyjnych w budowlu, m.in. przebudowano więźbę dachową³²⁴. Do czasów obecnych zachowało się jedynie przeszło zachodnie o wieźbie gotyckiej. Około 1870 r. naprawiano również maswerki. Dalsze prace prowadzono w latach 1936 i 1950. Część sklepień przemurowano w latach 1952–1958. Remont dachu i wnętrza prowadzono od 1973 r.

OPIS KOŚCIOŁA

Kościół pw. św.św. Piotra i Pawła to potężna bazylika z transeptem, trzema nawami chóru zamkniętymi wielobocznie i widocznymi w części zachodniej dolnymi partiami dwóch masywnych wież, z których do 1522 r. ukończono jedynie północną. Budowla dzięki potężnemu transeptowi jest obiektem niezwykle wyróżniającym się z tzw. śląskiej szkoły architektonicznej. Pod tym względem nie ma ona śląskich analogii poza kolegiatą Świętego Krzyża we Wrocławiu, przeznaczoną na mauzoleum Henryka IV Probusa. Drugą cechą indywidualną tej świątyni jest zastosowanie, jako materiału budowlanego zarówno surowego kamienia jak i sztucznego, z którego wykonano wystrój rzeźbiarski.

Równie imponujące jest trzynawowe wnętrze budowli. Nawa środkowa, o wysokości 26,20 m, jest o 16 metrów wyższa od naw bocznych (najwyższa śląska gotycka świątynia – kościół św. Elżbiety we Wrocławiu – wg pomiarów z 1860 r. ma 29,70 m wysokości); długość nawy środkowej wynosi 76 m, a wysokość budowli z dachem – 34,20 m. Wsporniki sklepienne, szczególnie w nawach bocznych, odznaczają się bogatą figuralną dekoracją rzeźbiarską. Zworniki sklepień w nawie głównej zaopatrzone są w liczne znaki kamieniarskie (wspólne z wieloma znakami mistrzowskimi z kościoła parafialnego w Świdnicy), w południowej nawie znajduje się znak z wyobrażeniem głowy św. Jana Chrzciciela – symbolu zgromadzenia joannitów, a także śląskiego orła i skaczącego lwa – symbolu zależności strzegomskich joannitów od praskiej komendy. Maswerki budowli, noszące cechy późnego gotyku, zostały częściowo uzupełnione w 1870 r., wykonano wówczas dwa okna w chórze, dwa w południowym ramieniu transeptu, jedno w nawie południowej i jedno w północnej.

Z wewnętrznej architektury świątyni wyróżnia się również chór organowy z datą 1522 i inicjałami mistrza M.S. (podobne literonictwo znajdujemy w inicjałach w portalu wejściowym strzegomskiego kościoła pw. św. Barbary).

Do korpusu budowli przylegają także gotyckie, ale późniejsze kaplice: Grobu Świętego, wcześniej zwana kaplicą św. Barbary, a także kruchta południowa z charakterystycznymi kotarowymi dekoracjami archiwolt otworu wejściowego i ażurową balustradą – jej powstanie należy datować na lata 80. XV w. Łączy się ją stylistycznie z najbardziej znanymi późnogotyckimi kruchtami śląskimi – kruchtą-portykiem katedry wrocławskiej z lat 1465–1468, autorstwa Hansa Bertholda i Petera Franczkego, a także portykiem świątyni joannitów w Kłodzku, autorstwa Hansa Strassbergera. Kruchta północna wydaje się późniejsza (motywy renesansowe), mogła ona powstać przed 1545 r., z tego bowiem roku pochodzi pierwsza tablica epitafijna na tej części budowli.

Jednym z najważniejszych elementów wystroju kościoła są zewnętrzne portale. Północny – ze scenami starotestamentowymi zwiastującymi wydarzenia Nowego Testamentu: ukazana w trzech strefach Koronacja Betsabe przez Salomona, Koronacja Estery przez Ahaswera oraz Koronacja Marii przez Chrystusa w partii górnej (ten ostatni motyw powtórzony został w portalu kościoła Karmelitów i znanego tylko z opisu portalu w kościele Benedyktynów). Przy wejściu od tej strony umieszczono również figury św. św. Piotra, Pawła oraz Katarzyny. W portalu południowym przedstawiono scenę Zaśnięcia Marii. W najbardziej okazałym, zachodnim portalu pojawiły się dwa reliefy ze sceną nawrócenia św. Pawła. Wszystkie portale zwieńczone zostały wimpergami i kwiatonami, w których umieszczono figury Chrystusa, NPMarii i św. Jana Ewangelisty. Już w końcu XIX w. zauważano wielką klasę artystyczną rzeźby portali strzegomskich, porównując je do dzieł mistrza Wolfganga z Wiednia. Również nowsza literatura zwraca mocno uwagę na widoczne w zachodnim portalu wpływy praskiej szkoły „parlerowskiej – stylu pięknego” i oddziaływania warsztatu mistrza „Portalu śpiewaków” w katedrze św. Stefana w Wiedniu³²⁵.

Radosław Gliński

ŚREDNIOWIECZNY I WCZESNONOWOŻYTNY DOM MIESZCZAŃSKI (KOMENTARZ DO PLANSZY NR 7)

W 1667 r. E.I. Naso, opisując Strzegom, ubolewał nad fatalnym stanem większości domów w mieście³²⁶. Duża ich liczba była wówczas w ruinie, lecz mimo to kronikarz dostrzegał jeszcze piękno architektury, wyrażające się w bogatej dekoracji. Zauważył również, co cenne, że więcej niż połowa z domów wzniesiona została z kamienia. Ten opłakany stan zabudowy miasta związany był ze zniszczeniami i wyludnieniem Strzegomia w wyniku wojny 30-letniej. Murowane domy, o których wspomina autor, z pewnością koncentrowały się przy Rynku i najważniejszych traktach miejskich, a znaczna ich grupa musiała powstać już w średniowieczu. Część z tych domów funkcjonowała jeszcze przed ostatnią wojną, a w ruinie dotrwały do lat 90. XX w., kiedy to zostały rozebrane ostatecznie, nie tylko w Strzegomiu, ale i na Śląsku, pozostałości średniowiecznych domów podcieniowych.

Podcienia na rynku likwidowano w latach 1833-1845 na obecnych ulicach Świdnickiej i Henryka Dąbrowskiego w celu „upiększania ulicy”, równoczesnego z położeniem posadzki brukowej³²⁷. W 1909 r. rozbierano podcienia na obecnej ulicy Bohaterów Getta, cofając pierwotną linię zabudowy i poszerzając ulicę. Do dziś zachowały się jedynie podcienia jednego budynku przy ulicy Kościelnej 23. Jego piwnice i ściany świadczą o pochodzeniu z XVI w., choć kostium architektoniczny widoczny przed ostatnim remontem zacierającym niestety cechy stylowe, wskazywał na wiek XIX.

Również zniszczenia wojenne oraz wyburzenia po 1945 r., podczas zagospodarowywania miasta, bezpowrotnie usunęły większość elementów struktury zabytkowej.

PARCELACJA RYNKU

Zmiany, jakie zaszły w tkance urbanistycznej na skutek działań wojennych i późniejszej odbudowy miasta, są tak daleko posunięte, że w pierzejach placu rynkowego pozostało jedynie 12 kamienic o historycznej strukturze, podtrzymujących dawne podziały działek. Połowa z nich znajduje się we wschodniej pierzei i tylko tutaj można podjąć próbę analizy pierwotnej parcelacji. Przykładając schemat działek o różnej szerokości, okazuje się, że najbardziej prawdopodobnym modelem jest siatka o szerokości 30 stóp (stopa = 28,8 cm), pokrywająca się w pięciu punktach, z dokładnością do 50 cm, ze współczesnymi granicami. W tak powstałej siatce mieszczą się również cztery zachowane do dzisiaj średniowieczne piwnice. Wyjątek stanowią usytuowane nieco na południe od hipotetycznej granicy piwnice pod narożną kamienicą Rynek 27, co może być skutkiem istnienia tutaj podcieni. Jedyne natomiast pierzeją, w której zachowały się domy skrajne bloku zabudowy (choć kamienica Rynek 7 nie jest budynkiem narożnym, ale znajduje się w jednym szeregu z zachodnią zabudową ulicy Tadeusza Kościuszki) jest pierzeja zachodnia, o długości 95,59 m. Wielkość ta,

16. Strzegom. Widok podcieni rynkowych, ok. 1930 r.

podzielona na 11 parceli, jakie znajdowały się dawniej w tej pierzei, daje nam szerokość działki zbliżoną do 30 stóp (błąd na całej długości wynosi 0,55 m). Północny blok zabudowy, a w szczególności dwa bloki południowe, nie dają możliwości zweryfikowania tej hipotezy. Jeśli przyjąć 30-stopowy moduł, mielibyśmy w bloku północnym 15 działek, we wschodnim – 9 (lub 10), w południowo-wschodnim – 5, w południowo-zachodnim – 9, a w zachodnim – 11. Jeszcze większych trudności nastręcza ustalenie głębokości działek. Wydaje się, że północny blok zabudowy był jednonfrontowy, a działki sięgały aż do murów klasztornych; podobnie w wypadku bloku zachodniego, gdzie głębokość ogrodów ograniczały mury miejskie. Sytuację taką przedstawił na XVIII-wiecznym widoku perspektywicznym Strzegomia F.B. Werner. Zgodnie z tym samym widokiem bloki południowe byłyby trzyfrontowe.

Wykorzystanie podczas rozmierzania miasta wcześniejszych układów osadniczych poskutkowało znaczną deformacją bloków zabudowy. Dotyczy to w szczególności obszaru na południe od placu rynkowego. Wydaje się zatem, że przy rekonstrukcji pierwotnej wielkości działek na można zastosować jednej siatki dla całego miasta, ponieważ niejednokrotnie przy jej rozmierzaniu musiano liczyć się z powstawaniem parceli nieregularnych, szczególnie przy krętej ulicy Świdnickiej.

NAJSTARSZE ZACHOWANE ELEMENTY DOMÓW MIESZCZAŃSKICH

Pod kamienicami przyrynkowymi o wystroju fasad powstałym w XIX i XX w. zachowały się piwnice, dzięki którym możemy dokonać ustaleń dotyczących fragmentów zabudowy powstałych ze średniowiecza.

Najstarsze z nich wydają się te wzniesione głównie z łamanego bazaltu, łączonego gliniastą zaprawą o żółtej barwie z grudkami wapna, sklepienie kolebą o wykroju łuku ostrego bądź pełnego. Znajdują się one pod kamienicami we wschodnim i północnym bloku przyrynkowym, pod numerami 19, 23, 25, 26, 27. Dwa pomieszczenia podziemne ustawione są przy froncie działki prostopadle do pierzei rynkowej (Rynek 23 i 25), jedno (Rynek 26) równoległe do fasady, zajmując niemal całą szerokość działki, wschodnia piwnica kamienicy Rynek 27 usytuowana jest dłuższym bokiem równoległe do ulicy Jana Dąbrowskiego, natomiast piwnica pod narożną kamienicą Rynek 19 znajduje się przy froncie działki i ma rzut zbliżony do kwadratu. Ze wszystkich wymienionych piwnic tylko jedna, pod obecną kamienicą Rynek 19, wychodzi pod płytę rynku. Piwnicy tej z powodu częściowego zagruzowania nie udało się dokładnie rozpoznać, natomiast wydaje się, że została ona częściowo zniszczona podczas rozbudowy domu, polegającej na budowie kolejnej piwnicy i być może nadziemnych murowanych kondygnacji. Do piwnic prowadziły rampy, służące m.in. do transportu beczek, zachowane jeszcze w przypadku numerów Rynek 26 i 25 (południowa), choć w kolejnych fazach rozbudowy piwnic część pierwotnych konstrukcji została zapewne zniszczona (w tylnej ścianie tarczowej piwnicy pod numerem Rynek 25 widać zamurowany otwór wejściowy). Największe

z najwcześniejszych podziemnych pomieszczeń ma wymiary 10 x 5,40 m, najmniejsze – 5,80 x 3,50 m. Piwnice te mogły powstać już w XIII i XIV w., a konstrukcję ich można porównać do podziemi kamienic w Ziębicach czy Świdnicy³²⁸.

Opisane struktury występowały również w innych partiach miasta, np. ostrołukowa piwnica przy ulicy prowadzącej do jednej z bram miejskich (*Gräben-Thor*), pod adresem Bohaterów Getta 2–3³²⁹. Dawna nazwa ulicy – *Weber Gasse* – oraz wzmianki źródłowe, mówiące o zakupie przez sukienników w 1547 r. przy tym trakcie domu z przeznaczeniem na siedzibę cechu, mogą świadczyć, że był to rejon zamieszkiwany przez przedstawicieli cechu tkaczy i ich wyspecjalizowanej grupy – sukienników³³⁰. Cech tych ostatnich uznawany był za najstarszy w mieście i funkcjonujący od momentu lokacji Strzegomia³³¹. Wczesne zasiedlenie południowo-zachodniej części miasta przez przedstawicieli tej profesji może potwierdzać wspomniana piwnica, o cechach właściwych najwcześniejszym występującym przy Rynku³³².

Prawdopodobnie jeszcze w późnym średniowieczu, na przestrzeni od XIV do XVI w., rozbudowywano system pomieszczeń podziemnych o komory również wykonane z kamienia, ale przy wykorzystaniu zaprawy piaskowo-wapiennej i przesklepieniu kolebami wyłącznie o przekroju łuku pełnego³³³. Takie konstrukcje zlokalizowane są do dzisiaj pod kamienicami rynkowymi nr 1, 12, 13, 19, 25 (południowa), 27 (zachodnia), 37. Tak jak w przypadku najstarszych, większość z nich jest usytuowana krótszym bokiem do pierzei rynkowej. Niekiedy w obrębie jednej działki powstało kilka komór – jedna frontowa i druga przy elewacji tylnej (nr 12, 37). Z dość skomplikowaną sytuacją mamy do czynienia w przypadku piwnic pod narożną kamienicą nr 19: przy froncie działki od strony Rynku usytuowane są dwie niewielkie, połączone być może wtórnie piwnice – jedna ostrołukowa, o której już była mowa, oraz obok sklepiona pełną kolebą, z której dostępna jest piwnica wychodząca przed linię pierzei rynkowej. Za tymi pomieszczeniami, w poprzek działki ulokowano znacznych rozmiarów piwnicę z drugiej fazy. Analogiczna, choć o mniejszych rozmiarach, znajduje się pod północno-wschodnim narożnikiem parceli. Zejście do tych pomieszczeń tworzą zachowane jeszcze niekiedy kamienne, sklepienie kolebą rampy (Rynek 12, 27). Do kompleksu piwnic narożnej kamienicy nr 19 prowadzi szeroka rampa biegnąca po łuku.

Pozostałości zapewne jeszcze późnośredniowiecznych murowanych piwnic znamy również dzięki badaniom archeologiczno-architektonicznym prowadzonym w obrębie murów miejskich przy ulicach Bohaterów Getta, Kamiennej, św. Anny czy Świdnickiej³³⁴, a także poza nimi – na terenie obecnego parku przy estakadzie³³⁵.

Opisane piwnice służyły głównie jako magazyny, mogły też być wykorzystywane w procesie warzenia piwa. Pierwszy przywilej warzenia piwa znany jest z 1349 r., można jednak przypuszczać, że już wcześniej mieszkańcy miasta mieli prawo warzenia piwa i małego wyszynku³³⁶. Browarnictwo nie stanowiło w życiu gospodarczym miasta znaczącej pozycji, choć z pewnością było istotnym elementem życia mieszkańców. Wspomniany już autor opisu Strzegomia przypominał o tradycjach produkcji znakomitego

piwa (*Weiss-Bier*), które swój wyjątkowy smak, jak wierzą, zawdzięczało wodzie z żyły przechodzącej przez *Terrae Sigillatae*³³⁷. Pewnym potwierdzeniem takiego wykorzystania piwnic lub magazynowania w nich wyprodukowanego piwa może być pierwszy punkt urbarza piwnego z 1349 r., który głosi: *Primo quod nullus emere debet ceruisiam in diuersis cellariis simul, sed in uno tantum...* (po pierwsze nikt nie powinien kupować piwa w różnych piwnicach jednocześnie, lecz w jednej)³³⁸.

Należy także zwrócić uwagę na piwnice domów znajdujących się przy ulicach wychodzących z placu rynkowego, które występują przed współczesne fasady budynków (np. ulica Krótka 1, Tadeusza Kościuszki 1). Przesunięcie takie może być dowodem na istnienie domów podcieniowych wzdłuż ulic odchodzących od Rynku bądź być rezultatem regulacji szerokości traktów. Przyjmując tę pierwszą hipotezę, należałoby zauważyć, że podcienia przy wspomnianych ulicach byłyby znacznie węższe od przyrynkowych i miały około 3,00 m szerokości, przy tych sięgających w głąb Rynku nawet na około 6,00 m (zróżnicowanie szerokości podcieni w zależności od ich lokalizacji wykazano również w Świdnicy, gdzie najszersze znajdowały się właśnie przy Rynku). Ciekawe, że z zachowanych piwnic przyrynkowych tylko jedna (Rynek 19) jest wysunięta przed współczesną pierzeję (o około 5,00 m), przez co może być świadkiem wczesnej regulacji zabudowy przyrynkowej. Ciągi domów podcieniowych tworzyły z pewnością pierzeje także przy mniej znaczących traktach – przykładem odkrycie przed budynkiem przy ul. Bohaterów Getta 12 pozostałości filara wysuniętego około 2,20 m przed lico współczesnej zabudowy, interpretowanego przez archeologów jako pozostałości podcienia³³⁹.

Część domów o nadziemnych kondygnacjach wzniesionych z materiałów nietrwałych na przełomie średniowiecza i nowożytności otrzymywała kondygnacje murowane. Dowód takiego działania można obserwować w kamienicy o adresie Krótka 1 (*Sedan Strasse*). Znajdują się pod nią dwie piwnice z rampami: jedna z tyłu działki (ustawiona krótszym bokiem do elewacji tylnej), a druga w części frontowej, usytuowana dłuższym bokiem względem fasady. Obie wzniesione zostały z łamanego kamienia i przekryte pełną kolebą, jednak frontowa niemal połową swej szerokości (ok. 2,50 m) znajduje się pod ulicą. W zachodniej jej części, na linii muru współczesnej fasady, sklepienie przebija znaczny rozmiarów kamienny filar, a na całej niemal długości szereg ceglanych filarów połączonych łękami. Zabieg wpuszczenia kamiennego filara mógł być związany z przebudową domu na przełomie XV i XVI w., filary ceglane to efekt późniejszych zabiegów. Konstrukcje te stanowiły najpewniej podstawę pod mur, który tworzył elewację domu, przed którą na piwnicy opierało się podcienie.

NIEZACHOWANE DOMY ŚREDNIOWIECZNE

Poza opisanymi podziemnymi pomieszczeniami nie znamy żadnych zachowanych fragmentów średniowiecznych kamienic. Nie wiadomo, czy istniejące do dzisiaj nadziemne partie domów, o fasadach ukształtowanych pod koniec XIX i w XX w., kryją w sobie pozostałości dawnych konstrukcji. Spod odpadających tynków widoczna jest zachodnia ściana magistralna kamienicy Rynek 13, która do wysokości drugiej kondygnacji wzniesiona została z kamienia, stanowiąc być może jeszcze średniowieczną bądź wczesnonowożytną część budynku. Natomiast późnogotycka rzeźba Marii z 1517 r., znajdująca się na fasadzie kamienicy Rynek 1 nie może datować samej kamienicy, gdyż nie posiadamy żadnych informacji o tym, czy znajduje się *in situ*³⁴⁰.

Pozostaje zatem skupić się na materiałach archiwalnych, dzięki którym możemy powiedzieć więcej na temat gotyckiej zabudowy mieszkalnej, a zwłaszcza o najstarszych domach podcieniowych. Ich występowanie nie tylko w obrębie Rynku, ale również wzdłuż większości traktów w mieście, poświadcza widok F.B. Wernera, zaś fotograficznie i rysunkowo zadokumentowano w pierwszej połowie XX w. domy podcieniowe w pierzei południowej Rynku, niemal całkowicie zniszczonej przez współczesny blok mieszkalny. Nie wiemy, kiedy pojawiły się pierwsze podcienia przy najważniejszym placu Strzegomia. Wprawdzie w dokumencie z 27 sierpnia 1337 r., wydanym przez Bolka II, za pomocą którego książę łagodził spór pomiędzy tkaczami i sukiennikami, jest mowa o sprzedaży *sub lebyis*, ale nie możemy mieć pewności, że chodzi tu o konstrukcje związane z domami³⁴¹.

Na wspomnianych fotografiach widoczne są podcienia pod dawnymi numerami Rynek 29–34. Podczas robót omawianych domów nie przeprowadzono badań architektoniczno-archeologicznych, nie wykonano nawet inwentaryzacji, przez co pozbawiono nas możliwości rozpoznania ich faz budowy, konstrukcji, układów wewnętrznych i zachowanego detalu. W przypadku trzech z nich arkady podcieni miały formę ostrołukową:

– Narożna kamienica nr 31 (przed wojną *Gasthof zum Braunen Hirsch*) znajdowała się na wschodnim narożniku Rynku i obecnej ulicy Świdnickiej. Na przedwojennej fotografii rozpoznać możemy ją jako pięciosiową, trójkondygnacyjną, z podcieniem otwierającym się w stronę Rynku trzema arkadami o wykroju ostrołukowym. Łuki te wspierały się na jednej kolumnie i jednym filarze o rzucieprostokątnym³⁴². Jak wskazywał układ okien i zróżnicowanie wykroju oraz podpór arkad, gospoda ta powstała przez połączenie dwóch dawnych domów: trzysiosowego narożnego, z dwoma arkadami podcienia spływającymi na kolumnę, oraz wąskiego dwuosiosowego, otwierającego się jedną arkadą na Rynek. Dwa te elementy różni również fakt, że dawna wąska kamienica miała podcienie przesklepione, zaś szersza – przykryte stropem. Od strony ulicy Świdnickiej dom posiadał

trzy piętrową wykuszową dobudówkę, na której umieszczono tarczkę z cyrklem i innymi narzędziami rzemieślniczymi oraz datą 15 G I 86. Zgodnie z XVI-wieczną stylistyką były umieszczone w murach kamienicy obramienia okienne, opisywane przez H. Lutscha³⁴³. Ponad arkadami podcienia znajdowała się tablica z inskrypcją *Das Havs Stet In Gotts Hand Zvm Matern Gniser ist Es Genand 1567*. Ów M. Gniser był szewcem i wielokrotnie występującym w księdze miejskiej rajcą. Hala przyziemia była pierwotnie oświetlana przez trzyczęściowy świetlik (później zamurowany) o obramieniu opisanym w 1889 r. jako późnogotyckie, oraz drugi, umieszczony ponad portalem³⁴⁴. Na początku lat 90. XX w., kiedy obiekt ten pozostawał jeszcze w ruinie, zwracała uwagę sklepiona piwnica z łamanego bazaltu i młodsze od niej ściany dwóch wyższych kondygnacji, wzniesione z łamanego granitu. Przyziemie miało być trójtraktowe³⁴⁵.

– Naprzeciw tej kamienicy, po drugiej stronie ulicy Świdnickiej, również na narożu z Rynkiem, znajdował się szeroki pięciosiowy dom nr 32 (*Gasthof zum Deutschen Hausen*), którego podcienie o ostrołukowych arkadach wspierało się na prostokątnych filarach. Konstrukcję domu wzmocniały trzy skarpy: dwie od strony Rynku i jedna masywna narożna. Podobnie jak wyżej opisany zajazd, również ten budynek powstał najpewniej z połączenia trzysiosowego narożnego domu o podcieniu wspartym na dwóch arkadach i sąsiadującej z nim wąskiej kamienicy dwuosiosowej, o czym świadczy układ okien i ustawienie przypór. Na tarczce na parapecie okna pierwszego piętra od ulicy Świdnickiej, obok numeru domu, znajdowała się inskrypcja *Hanz... Anno 1510*³⁴⁶. Taki czas nadania formy elewacji nie klóci się również z fasciowymi obramieniami okiennymi, znanymi z rysunku inwentaryzacyjnego elewacji rynkowych, wykonanego w 1943 r.³⁴⁷, ani ze sgraffitową dekoracją elewacji w postaci lustrzanych kwadr, o których wspomina Hans Lutsch i Janusz Pudełko, który najwyraźniej znał ten obiekt z autopsji, przekazał nam jedynie zdawkową informację: „pobieżne badanie murów, różnice w użytym materiale (kamień), grubość murów itp. pozwalają przypuszczać, że pewne partie domu, a w tym przynajmniej część podcienia jest nieco starsza [niż rok 1510 – R.G.]. W każdym razie podcień ten jest najstarszym z zachowanych na Śląsku, a ostrołukowe łęki pozwalają zaliczyć go do zabytków gotyckich”³⁴⁸.

– Również ostrołukowy podcień miała wąska kamienica pod adresem Rynek 33.

Do opisanych przykładów możemy jeszcze dołączyć informację o najstarszej inskrypcji na strzegomskiej kamienicy – z datą 1497 r., która miała znajdować się w budynku przy obecnej ulicy Świdnickiej³⁴⁹, oraz o ostrołukowym portalu zdobionym laskowaniami, prowadzącym do domu pod adresem Rynek 36. Na XVIII-wiecznym widoku Strzegomia autorstwa Wernera dodatkowo zwracają uwagę dwie konstrukcje o charakterze wieżowym: znajdująca się w zachodniej części pierzei południowej Rynku oraz przekryta dachem dwuspadowym budowla przy froncie domu w pierzei zachodniej. Nie przesądzając ostatecznie o ich funkcji domu wieżowego, możemy jedynie zwrócić uwagę na obiekty tego typu znane z Wrocławia, widoczne na widokowym planie miasta autorstwa Weinerja z 1562 r. Datowanie jednej z nich, przy obecnej ulicy Wita Stwosza, zostało dzięki badaniom archeologicznym określone na koniec XIII/początek XIV w.³⁵⁰ Strzegomskie przykłady mogły powstać w podobnym czasie. Jako że większość tego typu obiektów była wznoszona przez przedstawicieli wyższych warstw mieszczańskich, można przypuszczać, że jedna z nich była domem wójta.

DOMY WCZESNONOWOŻYTNE

Z powyższych opisów domów wynika jasno, że średniowieczne kamienice uległy przebudowie na przełomie okresu średniowiecza i renesansu. W jednym rzędzie z wymienionymi budynkami podcieniowymi o średniowiecznym zrębie znajdowały się również takie, które zostały wzniesione od podstaw bądź gruntownie przebudowane w okresie renesansu. Arkady podcieni tych kamienic miały wykroj w postaci łuku pełnego i wspierały się na kolumnach. Jak ukazuje jedna ze znanych fotografii, arkady podcienia domu nr 29 wspierały się na podwójnych kolumnach tokańskich³⁵¹, pod numerem 30 wykorzystano pojedyncze podpory doryckie, natomiast arkady podcienia kamienicy nr 34 spoczywały na dwóch lekko zwężających się granitowych kolumnach doryckich oraz analogicznych półkolumnach na granicach podcienia. Do tego ostatniego obiektu prowadził portal zamknięty łukiem półkolistym z szeroką fascją. Na klinie znajdowała się inskrypcja, z której w 1889 r. czytelne były tylko słowa *EXTRVCTVM PER GEORGIUM RUNBAUM 155...*³⁵².

Poza południową pierzeją rynkową, również w bloku śródrynkowym, istniał dom (Rynek 44) wzniesiony lub przebudowany jeszcze w XVI w., co poświadczał wmurowany weń kamień ciosowy z datą 1560. Renesansowego charakteru nadawały domom w zachodniej pierzei Rynku atyki, zasłaniające od strony placu dwuspadowe dachy szczytowych kamienic, dostrzegalnych na perspektywnym widoku miasta, wykonanym w XVIII w. przez Wernera.

DOMY POZA OBRĘBEM RYNKU

H. Lutsch, opisując najstarszą zabudowę z innych obszarów, wymienił jeszcze inne domy:

– *Günter-Strasse 7* (ulica Dąbrowskiego) – dom, w który podczas rozpoczętej w 1886 r. przebudowy wstawiono wcześniejsze elementy,

takie jak nadproże portalu z tarczką z herbem miasta, literami *MVS*, datą 1538 i inskrypcją *HOC OPVS EXTRVCTV PER VALID VALENTIN SPRINGSGVT*³⁵³. Wnętrze budowli wyposażone było w większą liczbę renesansowych portali, napis *V 1531 S i*, ponad nadprożem drzwi, inskrypcję *GVTE GEWISSEN DER BESTE RATSCHLAGK*;

– *Kirchplatz 4* – dom miał od strony podwórza wmurowany kamień ciosowy z datą 1539 (data słabo czytelna);

– *Burglehn 2* – dom z inskrypcją: *DIS HAVS HAT ANTONI SCHAFBERGER VON RAVSKE VON GRVND AVFGEBAVET VND VOLENDET AN 1600* oraz herbem trzymany przez anioły i sentencją *GOTT GEBE ALLEN DIE MICH KENNEN NOCH SO VIEL ALS SIĘ MIR GONNEN*.

– *Burglehn 3* – dom z dwoma oknami z renesansowymi fasciami.

O dyspozycji i wystroju wewnątrz strzegomskich średniowiecznych i renesansowych kamienic nie ma innych informacji poza wzmianką Lutscha, o tym, że hala przyziemia domu nr 30 miała być przesklepiona kolebą z lunetami³⁵⁴.

Leszek Ziátkowski

UWARUNKOWANIA HISTORYCZNE W CZASACH NOWOŻYTNYCH

POLITYCZNE DZIEJE MIASTA DO 1808 R.

Największym niebezpieczeństwem wynikającym z wojen toczonych w XV w. na Śląsku z było pewnością pojawienie się w 1428 r. pod murami miejskimi wojsk husyckich. Nieprzyjaciółom nie udało się jednak zdobyć murów miejskich i zniszczeniu uległy jedynie zabudowania przedmieść. Zagrożenie trwało jeszcze przez kilka lat, ale w 1435 r. ustało. Niestety, prowincja borykała się z licznymi rozbojami i niepokojami i kolejni władcy z dużą trudnością zaprowadzili tu porządek. Strzegom jednak w skomplikowanych rozgrywkach dynastycznych odgrywał dużo mniejszą rolę niż stołeczne Wrocław czy Świdnica.

Koniec wieku XV i wiek XVI z perspektywy kolejnych stuleci zaliczyć będzie można Strzegomiu do okresów spokoju i prosperity. Początkowo największym problemem były niebezpieczne drogi i rycerze rabusie, choć władze zwierzchnie stosunkowo szybko zaczęły odbudowywać swój autorytet i gwarantować porządek publiczny. Istotnym czynnikiem, wprowadzającym nowoczesne instrumenty centralizujące państwo, było w Europie zagrożenie tureckie. Poddani godzili się na przelanie niektórych swych uprawnień na władcę, np. zgodzono się na specjalne podatki na wojnę z Turkami. W 1527 r. dokonano szacunku podatkowego w księstwie świdnicko-jaworskim, tzw. indykcję. Wymiar powinności podatkowych Strzegomia w 1527 r. wyniósł 41 526 florenów, a przed wojną 30-letnią – 37 519 talarów (1612 r.), co umiejscawiało Strzegom wśród miast średnio zamożnych. Posiadało ono prawo wysyłania swoich przedstawicieli na sejmik księstwa świdnicko-jaworskiego, na którym uchwalano i określano wysokość podatków, jak również rozstrzygano w sprawach policyjnych, sądowych czy gospodarczych.

O wewnętrznych dziejach politycznych Strzegomia wiemy niewiele, na zewnątrz zaś widoczne było zaangażowanie miasta po stronie „partii luteranckiej” w rozgrywanej się w latach 1546–1552 wojnie szmalkaldzkiej. Oznaczało to początek powolnej centralizacji w domenach Habsburgów, do których wchodził też Strzegom wraz z księstwem świdnickim, całym Śląskiem i Koroną Królestwa Czech od 1526 r.³⁵⁵

Kolejnym etapem centralizacji stała się wojna 30-letnia (1618–1648). Podobnie jak cała prowincja, początkowo usiłowano lawirować między dworem cesarskim a wojowniczo nastawionymi Czechami, co wydawało się przynosić pozytywne efekty. Ślązakom udało się zapewnić sobie wydanie przez cesarza Rudolfa „listu majestatycznego” (1609), który praktycznie wprowadził na Śląsku równouprawnienie obu zważnionych konfesji – katolicyzmu i luteranizmu. W chwili zaostrzenia konfliktu między nowym władcą Ferdynandem a jego poddanyymi z krajów Korony św. Wacława Strzegom poparł buntujących się Czechów.

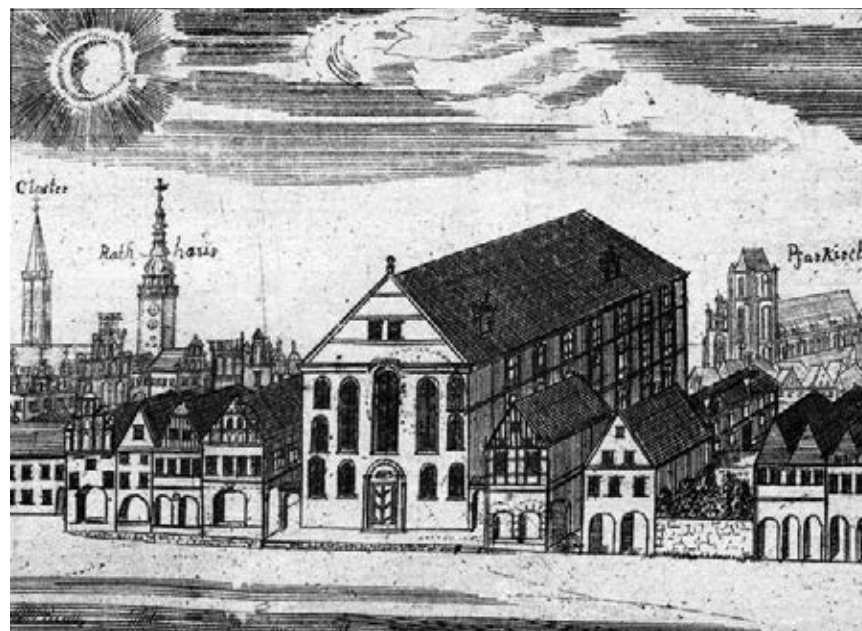
Niestety, już wkrótce nastąpiła katastrofa. Rebelianci ponieśli klęskę pod Białą Górą (8 listopada 1620), i dopiero za cenę dużych danin pieniężnych udało się uzyskać amnestię. Strzegom nie odczuł w owym czasie bezpośrednich skutków wojny (poza wzrostem obciążeń podatkowych). Już jednak na bezpośrednim zapleczu pojawiły się wojska, które rujnowały wsie nominalnie będące własnością Kościoła katolickiego (choć ich mieszkańcy w większości byli luteranami). Miary nieszczyć dopełniły wojska katolickie, które przeprowadzały brutalną akcję rekatalizacyjną. W dniu 29 stycznia 1629 r. dragoni Liechtensteina stanęli w Strzegomiu. Otrzymali kwatery w domach mieszczan wyznania protestanckiego, którzy musieli im dać nie tylko nocleg, ale i całe utrzymanie. Błyskawicznie miasto powróciło na łono „prawowitego Kościoła”, co potwierdziła „karteczka” od jezuickiego spowiednika. Wkrótce na Śląsku pojawiły się wojska szwedzkie i saskie, później ponownie cesarskie. Walki i grabieże trwały praktycznie do 1648 r., czyli do zawarcia pokoju westfalskiego.

REFORMACJA I JEJ ZNACZENIE DLA DZIEJÓW MIASTA

Zasadnicze znaczenie od XVI w. do końca epoki nowożytnej miały dla Strzegomia sprawy religijne. Miasto, po wygnaniu Żydów w XV w., było religijnie jednolite. Jedna parafia i kilka fundacji klasztornych budowały poczucie jedności i wspólnoty miejskiej. Podobnie jednak jak w całych Niemczech, ludność odczuwała niezadowolenie z posługi duszpasterskiej, a szczególnie krytykowano instytucje Kościoła – wyższą i centralną hierarchię z papieżem na czele. Już w latach 1523–1525 w miastach księstwa świdnicko-jaworskiego mieli pojawić się kaznodzieje o nastawieniu reformacyjnym. Ponoć pierwsze luteranckie nabożeństwo w Strzegomiu odprawiono w parafialnym kościele św. św. Piotra i Pawła w 1525 r., choć rzeczywiste przejście świątyni na potrzeby kultu luteranckiego nastąpiło w 1540 r. Od tego momentu nie odprawiano w nim już mszy katolickich, a związano z kościołem fundacje i dochody (zapisy, wypominki, czynsze na msze itd.) przeznaczono na wynagrodzenie dla pastora. Zabrano również całe wyposażenie ruchome kościoła – monstrancje, kielichy, krzyże itd. Taka praktyka nie oznaczała jednak pełnej legitymizacji „zaboru”, co potwierdzały kolejne wydarzenia, szczególnie podczas wojny 30-letniej³⁵⁶.

Podobne problemy przeżywały pozostałe strzegomskie fundacje kościelne – joannicy, karmelici czy benedyktynki. Ci pierwsi ulegli prawdopodobnie sekularyzacji; karmelici przeżywali, jak większość ówczesnych niemieckich zakonów, głęboki ferment wewnętrzny, i w 1537 r. ostatni mnich opuścił klasztor. Natomiast benedyktynki skarżyły się biskupowi, że w ich dobrach poddani powszechnie przechodzą na luteranizm i przestają płacić należne powinności. Powodowało to nie tylko uszczuplenie przychodów klasztoru, ale również zagarnianie przez „heretyków” poszczególnych kościołów i ustanawianie w nich nabożeństw protestanckich.

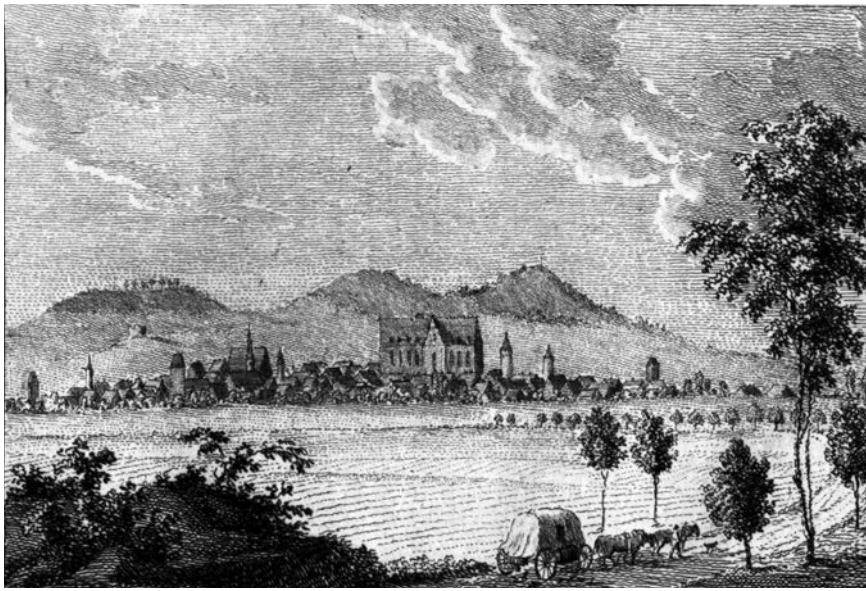
Sytuacja uległa znaczącej zmianie dopiero podczas wojny 30-letniej i choć część historyków podkreśla, że sprawy religijne były często jedynie pretekstem czy propagandowym uzasadnieniem, to w przypadku strzegomian co i rusz dochodziło do prześladowań i ucisku – raz katolików, innym razem luteran. W początkowej fazie zmagania miasto było niemal w całości luteranckie, a zwycięski cesarz nie od razu zastosował politykę rekatalizacji. Nastąpiło to dopiero w 1629 r., wraz ze wspomnianymi dragonadami Liechtensteina. Już w 11 dni po przybyciu dragonów burmistrz, rajcy i starsi cechowi wydali rewers, w którym deklarowali swój głęboki żal za grzechy oraz w pełni dobrowolny powrót na łono „...Apostolskiego, Rzymskiego katolickiego kościoła i religii, w której nasi kochani przodkowie zbawiennie żyli i umierali...”. Jeszcze tego samego dnia „katolicka rada” oznajmiła, iż nikt, kto nie jest katolikiem, nie zostanie w Strzegomiu poddanym ani obywatelem, nie kupi nieruchomości i nie będzie mógł wykonywać jakiegokolwiek zawodu.

17. Strzegom. Zbór i jego otoczenie, 1748 r.

Kościół parafialny św. św. Piotra i Pawła ponownie przekazano zakonowi maltańskiemu. Wszyscy kaznodzieje zostali zwolnieni, choć pozwolono im nadal mieszkać w Strzegomiu. W 1632 r. ewangelikom udało się nawet odzyskać kościół parafialny, ostrożnie jednak postanowiono wówczas udostępnić katolikom świątynię do wspólnego użytkowania (odprawiali oni msze w zakrystii). Niemal do końca wojny w zależności od tego, które wojska zdobywały wpływ na miasto, tak pogarszały lub polepszały się warunki funkcjonowania obu społeczności.

W 1648 r. pokój westfalski przywrócił zasadę *cuius regio eius religio* (czyja władza tego religia), co umożliwiło naciski katolickich Habsburgów, aby ich poddani w Strzegomiu (i na całym Śląsku) stali się katolikami. Szczęśliwie jeden z paragrafów pokoju zapewniał pewną ochronę dysydentom na Śląsku. Mieli oni posiadać swobodę wyznania, choć nie odnosiło się to do swobód sprawowania kultu, czyli wznoszenia nowych kościołów. Niemal wszystkie wówczas użytkowane przed wystąpieniem Lutra były świątyniami katolickimi i miały powrócić na łono tego Kościoła – czyli miała nastąpić tzw. redukcja kościołów. Taka sytuacja miała miejsce także w Strzegomiu. Po utracie miejsc kultu luteranie z miasta mieli możliwość uczestniczenia w nabożeństwach jedynie w Legnicy, gdzie na książęcym tronie pozostali potomkowie Piastów, którzy byli ewangelikami.

18. Strzegom. Widok miasta od południa, 1806 r.

W myśl zasady *cuius regio eius religio* na terenie ich włości nadal istniała możliwość swobodnego odprawiania nabożeństw luterzańskich. Niestety, po wygaśnięciu dynastii Piastów w 1675 r. również tam władzę przejął bezpośrednio cesarz i zaczęła się akcja odbierania zborów ewangelickich. Zabiegi mieszczan strzegomskich o zgodę cesarza na wzniesienie własnej świątyni, podejmowane kilkakrotnie, nie przyniosły pożądanego rezultatu.

Wkroczenie Prusaków na Śląsk w 1740 r. zastało prowincję w dość specyficznej sytuacji – w rękach katolików znajdowały się niemal wszystkie obiekty sakralne, nowe wspaniałe barokowe budowle podkreślały potęgę Kościoła rzymskiego, jednocześnie większość ludności pozostawała luteranami, bez własnego duchowieństwa i świątyń. Dokładnie taka sytuacja panowała w Strzegomiu. Z powodów politycznych Fryderyk II nie mógł zmienić tego stanu rzeczy, choć poddani masowo zaczęli prosić go o zgodę na posiadania własnych zborów parafialnych. Na szczęście miasto było na tyle duże i zamożne, by władca nie miał wątpliwości, że poddał kosztom wyszykowania i utrzymania parafii. Pod koniec 1741 r. odbyło się pierwsze po kilkudziesięciu latach nabożeństwo ewangelickie. Początkowo na potrzeby kultu przeznaczono specjalnie do tego celu przystosowaną salę w ratuszu. Niemal natychmiast jednak rozpoczęto przygotowania do budowy kościoła, co udało się zrealizować w 1742 r. Budynek, podobnie jak niemal wszystkie wówczas wznoszone świątynie ewangelickie, był dość niepozorny, a przede wszystkim tani. Konstrukcja była ryglowa – drewniano-ceglana (tzw. mur pruski), dach przykryty gontem, forma architektoniczna kubiczna i prosta, brak ozdób i wieży, wszystko to w znakomity sposób potaniało inwestycję. Wynikało to nie tylko z ubóstwa ówczesnego Kościoła ewangelickiego, ale i z nakazów władz pruskich.

Institucje katolickie w Strzegomiu, dzięki odpowiednim punktom traktatów pokojowych prusko-austriackich, miały zapewniony byt, choć ich sytuacja w zdominowanym przez ewangelików państwie nie należała do łatwych. Szczególnie odnosiło się to do zakonów i klasztorów, które poddać zostały skrupulatnej kontroli państwowej, a często zmuszane do poczynań, które drenowały je finansowo. Trzeba jednak podkreślić, że atmosfera 2. połowy XVIII w. była szczególnie antyklerykalna. Klasztory w Strzegomiu przetrwały znacznie dłużej niż większość takich instytucji w Austrii pod panowaniem Józefa II.

NA DRODZE DO NOWOCZESNEGO PAŃSTWA – CENTRALIZM HABSBUURGÓW I OŚWIECONY ABSOLUTYZM HOHENZOLLERNÓW

O pierwszych symptomach zmian w relacjach miast z władzami państwowymi wspomnieliśmy przy okazji konfliktów religijnych w XVI w. Wówczas to miasta śląskie utraciły prawo apelacji do sądu w Magdeburgu i musiały się podporządkować zależnym od królów czeskich instytucjom sądowym w stołecznej Pradze. Kolejne poważne zmiany były rezultatem wojny 30-letniej. Wprawdzie Habsburgowie przegrali ją jako władcy cesarstwa, ale w swoich ziemiach dziedzicznych zdobyli znaczącą przewagę nad czynnikami stanowymi – wszelkiego rodzaju sejmami, sejmikami czy niezależnymi miastami. Wszystkie one musiały godzić się na decydujący głos władcy przy stanowieniu podatków i innych praw. Najbardziej widocznymi elementami tej sytuacji było promowanie Kościoła katolickiego, który odzyskał swoje dawne uposażenia majątkowe. Pozwoliło to na rozwinięcie akcji inwestycyjnej i wznoszenie monumentalnych budowli klasztornych czy przebudowę i fundowanie wnętrz w nowej, barokowej stylistyce.

Innym elementem, który wpłynął na rozwój miasta, stało się umieszczenie w jego murach pierwszych instytucji o charakterze „państwowym”, tzn. nie związanych z potrzebami samych mieszczan, ale funkcjonujących po to, aby zaspokoić potrzeby i zobowiązania władzy centralnej. W Strzegomiu instytucją taką stał się dom dla inwalidów-weteranów wojennych.

Po zajęciu prowincji przez Fryderyka II Hohenzollerna proces zdobywania przewagi w mieście przez państwo (władcę) uległ znaczącemu przyspieszeniu. Wprawdzie najpierw ograniczono, a później częściowo zlikwidowano instytucję opiekuńczą dla weteranów, ale w zamian zaczęły pojawiać się urzędy i urzędnicy związani z pruską państwową administracją. W Strzegomiu, jako jednej z 48 siedzib powiatowych władz państwowych,

zlokalizowano kilka urzędów i instytucji. Ich funkcjonowanie miało niebagatelny wpływ na rozwój miasta. Stosunkowo duża grupa urzędników, którzy pobierali stałe, wysokie pensje, na pewno przyczyniła się do stabilizacji gospodarczej Strzegomia. Ponadto pamiętać należy, iż była to grupa ludzi wykształconych, która w toku przemian społecznych następnego stulecia przekształciła się w warstwę inteligencji. To dzięki nim, m.in., mogła się rozwijać kultura, sztuka, szkolnictwo. Ich dochody były na tyle duże, by po zaspokojeniu podstawowych potrzeb życiowych mogli realizować niektóre aspiracje warstw wyższych³⁵⁷.

W okresie pruskim w Strzegomiu działały następujące urzędy: powiatowy starosta (*Landrat*), Królewski Urząd Akcyzowy (*Königliches Accise-Amt*), Królewski Urząd Celny (*Königliches Zollamt*), Królewski Urząd Podatkowy i Rentowy (*Königliches Steuer- und Rentamt*), Królewska Ekspedycja Pocztowa (*Königliche Post-Expedition* – poczta), Królewski Fizyk Powiatowy (*Königlicher Kreis-Physicus*). Oprócz nich nadal działali urzędnicy miejscy, którzy jednak po pełnym podporządkowaniu ich władzy królewskiej, niemal przestali reprezentować interes lokalny³⁵⁸.

Ocena likwidacji samorządności w okresie centralizacji i absolutyzmu oświeconego jest trudna i niejednoznaczna. Wprawdzie złamano dawne immunitety i przywileje, a władza państwowa uzyskała omnipotencję, ale jednocześnie to właśnie dzięki temu mógł zostać przełamany silnie zakorzeniony wśród mieszczan konserwatyzm, mogły też ulec rozszerzeniu i zmianie elity mieszczańskie. Zaowocowało to wprowadzeniem wielu niezbędnych reform, takich choćby jak poprawienie stanu sanitarnego miast (przez poprawę gospodarki wodnej, wyrzucenie cmentarzy poza mury, regulacje odnoszące się do utrzymania czystości itd.) czy regulacje budownictwa z powiększeniem bezpieczeństwa pożarowego (wymiana dachów na niepalne, ceramiczne, zastąpienie konstrukcji drewnianych murami kamiennymi lub ceglanyymi itd.).

NA WZÓR WROGIEJ FRANCUSKIEJ REWOLUCJI – WYMUSZONE ODRÓDZENIE SAMORZĄDNOŚCI (REFORMY PO WOJNACH Z NAPOLEONEM)

Konieczność modernizacji państwa w duchu napoleońskim po klęsce pod Jeną (1806) i koczowała odejście od systemu stanowego. W Strzegomiu odbyło się to z inicjatywy i pod nadzorem władz państwowych. Reformy – szczególnie zaś ordynacja „O porządku miejskim” (*Städteordnung*) – przywróciły samorządowy charakter miast, co jednak pokazało, że elity mieszczańskie nie są w stanie sprostać zadaniom przebudowy, jakie na nie scedowano. Już w drugich wyborach do Zgromadzenia Reprezentantów do głosu doszli dawni urzędnicy królewscy, którzy jednak posiadali daleko większą legitymację do władzy niż poprzednio – wybrani zostali w wyborach demokratycznych.

Rozwój miasta postępował powoli, a na poważniejsze ożywienie budowlane trzeba było poczekać do 2. połowy XIX w. Póki co, na fali reform dokonano sekularyzacji majątków kościelnych (1810), które już za Fryderyka II zostały dość mocno zmarginalizowane w trakcie integracji z miastem. Likwidacja klasztorów i fundacji katolickich pozwoliła przekazać ich nieruchomości na potrzeby urzędów państwowych oraz niedoinwestowanego Kościoła protestanckiego.

Dzięki pozostawieniu w Strzegomiu siedziby zreorganizowanych władz powiatowych rozbudowie uległa – z korzyścią dla miasta – jego rola lokalna. Obecnie owa „stołeczność” w stosunku do najbliższego zaplecza wiejskiego miała podwójny wymiar: z jednej strony – podobnie jak poprzednio, władz państwowych, z drugiej zaś – organów samorządowych, np. sejmiku powiatowego.

Wreszcie rozbudowie uległo poczucie podmiotowości mieszczan, do czego walenie przyczyniły się państwowe reformy wraz z ich samorządowym charakterem, ale też walka z napoleońską Francją, prowadzona nie tyle za króla, ile za ojczyznę³⁵⁹.

STULECIA XIX I XX – WIEK ZMIAN

Kolejne dziesięciolecia po reformach z początku XIX w. przyniosły burzliwy rozwój prowincji, a szczególnie miast, w tym również Strzegomia. Jego ludność wzrosła z ponad 3 tys. w 1800 r. do 4772 w 1840 r., co było w dużej mierze efektem reformy miejskiej, scalającej miasto z przedmieściami. Późniejszy intensywny wzrost liczby ludności wynikał z przesłanek ekonomicznych, głównie z rozwoju przemysłu, m.in. kamieniołomów. W 1861 r. Strzegom liczył 7592 mieszkańców, a w 1898 – 12 626.

Ponad czterokrotnemu wzrostowi ludności towarzyszył również znaczący postęp materialny. Miasto rozlało się daleko poza zlikwidowane jeszcze w XVIII w. mury miejskie, a w latach 20. i 40. XIX w. zburzono większość wież bramnych, blokujących średniowieczne wyjazdy z miasta. Ulice zostały wybrukowane i oświetlone, domy zaopatrzone w bieżącą wodę, kanalizację i gaz, a na początku XX w. również w elektryczność. Mieszczanie żyli znacznie wygodniej, zdrowiej i bezpieczniej. W mieście powstawały tereny wypoczynkowe i zielone.

Istotnym elementem kształtującym miasto stał się rozwój różnego rodzaju stowarzyszeń. Angażowanie się mieszczan, a zwłaszcza ich elit, w różnego rodzaju działalność społeczną i kulturalną świadczyło o pojawieniu się nowych, świeckich form manifestacji poczucia przynależności do wspólnoty. Nie zaprzestano wcześniejszych działań o charakterze społeczno-religijnym,

ale nastąpiła daleko idąca zmiana proporcji. Mieszczanstwo się sekularyzowało. Procesy te potrzebowały oczywiście zaplecza materialnego. Powstawały liczne budynki użyteczności publicznej – szkoły, szpitale, banki, resursy, remizy straży pożarnej, ale też lokale gastronomiczne i sale widowiskowe.

Istotne dla rozwoju miasta było rozbudowywanie powiązań komunikacyjnych. Jeszcze w czasach fryderycjańskich, w drugiej połowie XVIII w., z inicjatywy władz państwowych udało się przekształcić w utwardzone, bite szosy ważniejsze drogi ze Strzegomia w kierunku Wrocławia, Jawora i Legnicy czy Świdnicy. Prace te kontynuowano, a w 1856 r. miasto uzyskało połączenie kolejowe z Legnicą i Jaworzyną Śląską. Pod koniec XIX w. połączono miasto z Bolkowem (1890) i Malczycami (1895), tworząc ze Strzegomia prowincjonalny węzeł kolejowy.

Spokojny rozwój miasta trwał do lat 30. XX w. Opierał się on głównie na kamieniołomach oraz przemyśle związanym z przetwórstwem rolnym. Liczba ludności wzrosła do blisko 17 tys. (spis z 17 maja 1939 wykazał 16 856 osób), a koniunktura związana z budownictwem zapewniła zbyt kamieniowi ze Strzegomia. Miasto polepszyło znacząco swoją infrastrukturę mieszkaniową, budując nowe osiedla mieszkaniowe.

Okres wojny spowodował kolejny wzrost ludności, wynikający tym razem z napływu robotników przemysłowych (m.in. z pobliskiego obozu koncentracyjnego w Gross Rosen) oraz uciekinierów z niszczonej alianckimi nalotami zachodnich terenów Rzeszy. Osadnictwo to trudno uznać za trwałe i tym tragiczniejszy obraz miała masowa ewakuacja przed zbliżającym się frontem wschodnim w zimie 1945 r. Miasto objęły walki, a ludność mogła powrócić dopiero po ich zakończeniu. Zniszczenia wojenne były poważne (40% całkowicie zniszczonych budynków, a kolejnych 20% uszkodzonych), a stan ten pogłębiały grabieże oraz brak nadzoru właścicielskiego. Zagospodarowanie wyniszczonego materialnie miasta zaczęło się praktycznie dopiero w 1947 r., kiedy liczba polskich przesiedleńców przewyższyła liczbę stopniowo deportowanych Niemców.

Rafał Eysymontt

STRZEGOM W CZASACH NOWOŻYTNYCH

MIASTO W XIX WIEKU³⁶⁰

Z 1829 r. pochodzi pierwszy romantyczny opis miasta: „...zachowuje, starożytny dumny, wygląd. Czarne, ciemne mury zachowane są z czasów dawnych, wąskie mocno wyniesione wieże. Wszystko z kamienia łamanego, przypomina dawne dzieje miasta[...]broniącego się przed wrogami”. Mury, jak pisał kronikarz, miały jeszcze wtedy 6 łokci szerokości, 16 wysokości i 2700 łokci obwodu. Była też sucha fosa, a między murami znajdowały się ogrody. Kronikarz pisze o zabudowie miasta z domami w większości murowanymi, dwukondygnacyjnymi. Wówczas było ich w mieście 246, a na przedmieściach 110. W latach 1814–1822 główne ulice zostały wybrukowane. Rynek, otoczony z czterech stron podcieniami, był brukowany nieco później, w latach 1824–1826. Miasto w romantyczny sposób kryło pod ziemią swoje tajemnice, takie jak chociażby tunel w południowej pierzei rynkowej, prowadzący z domu rynkowego nr 197 do ratusza, a następnie na Górę Szeroką, który miał być już w 1829 r. zasypany. Liczba domów w latach 1740–1825 miała wzrosnąć z 218 do 264 (na przedmieściach odpowiednio 120 i 119). Domy, mimo że murowane, nadal w większości kryte były gontem. W 1764 r. zaledwie dwa domy miały dachy kryte dachówką, a 100 budynków w dalszym ciągu było pokrytych strzechą. Ciemności w mieście opanowano dopiero w 1862 r., wprowadzając oświetlenie gazowe. Strzegom administracyjnie przez cały XIX w. należał do dystryktu wrocławskiego, z wyjątkiem lat 1816–1820, kiedy włączony był do departamentu dzierzoniowskiego³⁶¹. W latach 1747–1816, a także w 1912–1918 i 1935–1945, zaliczany był do miast garnizonowych³⁶².

PRZEDMIEŚCIA I OBSZAR MIASTA NA POCZĄTKU XIX WIEKU

Jak wynika z planu z 1811 r., wykonanego w związku z pruską reformą samorządową ministra Steina, do miasta dołączono wówczas cztery okręgi przedmiejskie: I – Jaworski z 76 domami, II – Nowy ze 101 domami, III – Świdnicki z 77 domami i IV – Grabiński ze 116 domami (plansze nr 15 i 16).

W 1829 r. obszar miasta liczył 212 mórg (118,6 ha), a przedmieście 164 morgi (91,7 ha). W mieście było 13 głównych i 6 bocznych ulic, podzielonych na 4 okręgi policyjne. Pierwszy z nich obejmował północną część miasta z połową Rynku, drugi – 1/4 Rynku wraz z kościołem św. Barbary i ulicą Nową, miejskie posiadłości w Starym Strzegomiu – *Koy* (obecna ulica 9 Maja) oraz teren obok kościoła katolickiego, trzeci okręg – 1/8 Rynku do ulicy Świdnickiej, Kościelnej oraz Świdnickie Przedmieście z częścią *Koy*, z kolei czwarty okręg – 1/8 rynku, prawą stronę ulicy Świdnickiej, ulice: *Thomas* (obecna ulica św. Tomasza), *Weber Strasse* (obecna Bohaterów Getta) i *Auengasse* (obecna Ogrodowa) oraz Przedmieście Grabińskie³⁶³.

W Starym Strzegomiu w 1784 r. funkcjonowały dwa folwarki, było 11 rolników i 152 mieszkańców. W roku 1844 było ich 243³⁶⁴. Osiedle podzielono na trzy części: jedną należącą do Strzegomskiej kamery, drugą –

do komendy joannitów (składała się z 4 domów, folwarku i owczarni) oraz trzecią będącą własnością klasztoru Benedyktyn. W roku 1873 Stary Strzegom został ostatecznie przyłączony do miasta³⁶⁵.

Z kolei Grabina, położona na południowy wschód od Strzegomia, w 1784 r. liczyła zaledwie 204 mieszkańców, 23 gospodarzy i 4 zagrodników. W 1821 r. było ich 286, 21 rolników, zaś w 1844 r. liczba ludności wzrosła do 362 mieszkańców, by w 1872 r. dojść do 1032 mieszkańców w 63 domach.

Włączenie w drugiej połowie XIX w. Starego Strzegomia oraz Grabiny w obszar administracyjny miasta powiększyło znacznie jego zasięg i przyspieszyło także proces urbanizacji Strzegomia i tych osiedli.

URZĄDZENIA PUBLICZNE

W Strzegomiu na początku XIX w. działały liczne gospody, zajazdy, kawiarnie i karczmy. W dwu kawiarniach – Josepha Heilmann nr 116 przed *Wittigtore* i Gottlieba Jakela – były bilard. W 1827 r. na Rynku, w gospodzie *Braunen Hirsch*, odbyła się premiera pierwszego przedstawienia teatru amatorskiego w Strzegomiu. W roku następnym odbywały się one już w nowo wybudowanym, specjalnie do tego celu przeznaczonym zapleczu domu pasamonika Frankego. Do urzędzeń publicznych miasta należał też dom strzelecki przed Bramą Jaworską, rozbudowany w 1797 r. Pierwsze zmiany o strzelnicę w tym miejscu pochodzą już z roku 1587.

Według C.F.W. Richtera w 1829 r. czynne były następujące obiekty gastronomiczne³⁶⁷:

Kawiarnie:	Rynek 193/wylot ulicy Świdnickiej kawiarnia Josepha Heilmannera – przed <i>Wittigtore</i> 116 kawiarnia Gottlieba Jakela
Zajazdy:	Rynek 33 – <i>Der Goldene Adler</i> Rynek 141 – <i>Der Braune Hirsch</i> Rynek 1 – <i>Der Goldene Krone</i> Rynek 6 – <i>Der Schwarze Baer</i> Rynek 20 – <i>Der Schwarze Adler</i> Rynek 26 – <i>Der Goldene Loewe</i> Przed Bramą Świdnicką nr 8 – <i>Das Goldene Lamm</i>
Karczmy:	<i>Der Neukretschan</i> – przed Bramą Nową nr 48 <i>Der Steinkretschan</i> – przed Bramą Świdnicką nr 4 <i>Der Goldene Sonne (Schieferkretschan)</i> – przed Bramą Świdnicką nr 6 <i>Der Drei Linden</i> lub <i>Letze Heller</i> – przed Bramą Świdnicką nr 10 <i>Der Blaue Hecht</i> – przed Bramą Grabińską nr 65 <i>Der Goldene Stern</i> – przed Brama Jaworską nr 112 oraz 25 domów z gospodami

PROMENADY

Inaczej, niż w innych śląskich miastach, w Strzegomiu nie zdecydowano się na rozbiórkę murów miejskich, zmieniono jedynie wały i fosy na miejskie planty. Proces ten trwał przez cały wiek XIX. W 1810 r. władze miejskie poprosiły mieszkańców o dobrowolną pomoc w transporcie i pracach przy upiększeniu promenady. Przeszło pół wieku później rozszerzano jej zasięg w rejonie gimnazjum realnego przy *Sedan Strasse* (obecnie ulicy Krótkiej), sadząc drzewa i krzaki. Obecnie najlepiej zachowany obszar plant znajduje się po zachodniej stronie miasta. Część położona w bezpośrednim sąsiedztwie zamku, *Burglehn-promenade*, została zazieleniona pod koniec XIX w. Zamknięcie pierścienia promenad wokół miasta nastąpiło ostatecznie w roku 1907³⁶⁸.

O kształcie promenad prócz zieleni decydowały również znajdujące się tam obiekty, związane najczęściej z funkcją publiczną, jak „dom ludowy”, gimnazjum realne, budynki wzniesione w 1874 r. przy *Stock Gasse* (obecnie zespół szkół zawodowych przy ulicy Kamiennej)³⁶⁹ i, w 1909 r., dwuskrzydłowy budynek alumnatu z właściwą częścią szkolną i mieszkaniami nauczycieli³⁷⁰. W pobliżu mieściło się też słynne ogrodnictwo Teicherta.

Uzupełnieniem kompozycji zieleni i architektury miejskiej były m.in.: pochodzący z 1880 r. pomnik ofiar wojny francusko-pruskiej u wylotu obecnej ulicy Kamiennej – kopia figury Borussi z pomnika Fryderyka Wilhelma II z Berlina dłuta Alberta Wolfa (projekt pomnika Wilhelm Rhenius z Wrocławia)³⁷¹; pomnik cesarza Fryderyka III z 1908 r. autorstwa prof. Seegera z Berlina, usytuowany obok skrzyżowania obecnych ulic Kamiennej i Dywizji im. Tadeusza Kościuszki (*Jauer Gasse*) oraz pomnik cesarza Wilhelma I z 1897 r. w rejonie skrzyżowania obecnych ulicy Czerwonego Krzyża (*An der Promenade*) i Ignacego Paderewskiego³⁷². W 1917 r. pomniki z brązu, tak jak wiele innych z obszaru Śląska, przekazane zostały na potrzeby militarne.

Do zielonych terenów miasta należała również aleja lipowa (obecnie ulica Promenada), prowadząca z tzw. Placu Świątecznego (*Festplatz*), usytuowanego u zbiegu obecnych ulicy Dywizji im. Tadeusza Kościuszki i Legnickiej na szczyt Góry Krzyżowej, gdzie w 1850 r. (w miejsce drewnianego krzyża, zniszczonego przez pożar w 1819 r.), umieszczono żelazny krzyż, a w ćwierć wieku później wybudowano schody na szczyt ze 102 granitowymi stopniami. Założona w 1858 r. pod szczytem góry restauracja, przebudowana w 1914 r., przyjęła ostatecznie formę pośrednią między

19. Strzegom. Widok miasta z dominującą bryłą kościoła św.św. Piotra i Pawła, 1887 r.

schroniskiem górskim a typowym obiektem restauracyjnym, wzniesionym częściowo z drewna, a częściowo z kamienia, z drewnianą werandą – portykiem, otwierającą się na zieleń otaczającą budynek³⁷³. Dziś z budynku zachowały się jedynie fundamenty, a z całego zespołu na Górze Krzyżowej jedynie neogotycka stacja wodociągu, pochodząca z 1902 r.

Zespół miejskich parków i promenad, tak jak w wielu innych miastach śląskich, zarządzany był przez powstały w 1879 r. miejski zarząd promenad. Na fotografiach z okresu międzywojennego, przedstawiających wschodni odcinek plant (obecnie ulica Kasztelańska i Aleja Wojska Polskiego, dawniej *Bahnhof Strasse*), widać okolone żelaznymi ogrodzeniami kwiatowe partery, trawniki i szpalery drzew. Na planie miasta pochodzącym z 1910 r. Strzegom promowano jako miejsce uzdrowiskowe, chwając wysoką jakość jego wody i duże walory krajobrazowe.

CMENTARZE³⁷⁴

Do 1819 r. najważniejszy cmentarzy, wzmiankowany po raz pierwszy w 1272 r., usytuowany był przy kościele parafialnym³⁷⁵. Prawdopodobnie w średniowieczu istniały też inne cmentarze poza murami miejskimi. Przy kościele św. Jadwigi, dawniej św. Piotra, znajdował się niegdyś cmentarz usytuowany na północ od obecnej ulicy Szarych Szeregów. Jego północny skraj przeznaczony był na mały cmentarz żydowski.

Przyszpitalny cmentarz św. Mikołaja znajdował się przy drodze świdnickiej. Jeszcze w okresie międzywojennym najbardziej znacznymi pomnikami na tym cmentarzu były dwie kolumny, ustawione na cześć zmarłego w 1796 r. pastora Georga Theodora Thilona i jego syna, a także tzw. Kolumna ze Strzegomia z 1857 r., ustawiona na cześć Heinricha Wilhelma Thilona, honorowego obywatela miasta³⁷⁶. Do dziś zachowało się tam kilka nagrobków z XVIII i kilkadziesiąt z XIX w. Najbardziej interesującą budowlą jest potężne, wykonane z granitowych bloków mauzoleum założyciela strzegomskich kamieniołomów Fryderyka Bartscha, z 1845 r.³⁷⁷ Budowla utrzymana jest w stylu neogotyckim z licznymi elementami tzw. architektury rewolucyjnej – awangardowego nurtu architektonicznego z 2. połowy XVIII w. Oba te cmentarze zostały zamknięte w 1890 r.

Dalej od centrum miasta założona została w 1870 r. nowa nekropola przy obecnej ulicy Olszowej (*Lindenweg*), obok dawnej gospody „Pod Trzema Lipami”. Droga prowadząca do cmentarza powstała w 1872 r. Na cmentarzu stoi kaplica z 1870 r., utrzymana w stylu neogotyckim, w 1910 r. rozbudowana o nową kostnicę. W centrum cmentarza usytuowano pomnik żołnierzy z I wojny światowej w formie kręgu nagrobków. Najmłodszy z nich ma datę 1921, daty wcześniejsze znajdują się na zewnątrz, młodsze wewnątrz kręgu, otaczającego tumbę ozdobioną herbem Strzegomia, z leżącą na niej postacią żołnierza. Idea owego pomnika powstała już w 1915 r., plan założenia wykonał „wrocławski dyrektor budowy ogrodów”³⁷⁸.

UKŁAD FUNKCJONALNY MIASTA, PRZEMIANY W 2. POŁOWIE XIX I NA POCZĄTKU XX W.

Zasadniczym bodźcem rozwoju miasta stało się otwarcie na stałe bram miejskich, poszerzenie ich przejazdów i umożliwienie komunikacji centrum z przedmieściami. Te ostatnie przestały wówczas pełnić jedynie służebną rolę wobec historycznego centrum i zaczęły się rozwijać samoistnie,

jako osobne dzielnice. W 1824 r. zburzono Nową Bramę i w ten sposób powstało otwarte połączenie Starego Strzegomia z miastem. W 1872 r. dwaj strzegomscy mieszkańcy rozpoczęli budowę przedłużenia obecnej ulicy Ignacego Paderewskiego (wcześniej *Kloster-*, później *Wilhelm Strasse*) w kierunku obecnej ulicy Bankowej (*Ciganne Strasse*). Prace trwały 15 lat. W 1876 r. powstała po północnej stronie miasta nowa ulica *Bismarck Strasse* (Jana Matejki)³⁷⁹.

Układ funkcjonalno-przestrzenny miasta w latach 70. XIX w. stanowiły dwie zasadnicze arterie komunikacyjne. *Cardo* to oś północ–południe dawnej drogi podsudeckiej, wzdłuż której ukształtowały się dwa przedmieścia: jedno przy ulicy Świdnickiej, od południa, oraz drugie między ulicą Dywizji im. Tadeusza Kościuszki i Ignacego Paderewskiego (Przedmieście Jaworskie), od północy. Oś północ–południe krzyżuje się z *decumanus* – osią usytuowaną wzdłuż potoku w dawnej wsi Grabina od zachodu i przedmieściem wzdłuż drogi idącej w stronę Międzyrzecza (obecna ulica Szarych Szeregów). Wzdłuż tej osi powstały większe budowle mieszkalne, ale nie było tu zwartej zabudowy blokowej.

Ze wszystkich czterech przedmieść najintensywniejszej urbanizacji uległo przedmieście północne, z dwoma drogami wychodzącymi od północnego odcinka promenady i stykającymi się w pobliżu tzw. *Festplatzu* – placu uroczystości. Na początku XX w. na przedmieściu tym znajdowały się (przy ostatniej, łączącej się z ulicą Jaworską, ulicy Legnickiej), obok placu uroczystości, „powiatowy dom chorych” i dom starców, osiedle domów kasy pożyczkowej i budowlanej, a obok ulicy Legnickiej i nowo wybudowanej ulicy Stanisława Okrzei (*Stein Strasse*) oraz Jana Matejki (*Bismarck Strasse*) budynek zarządu okręgowego policji z potężnym, wspartym na kolumnach balkonem. Tam też, przy obecnej ulicy Dywizji im. Tadeusza Kościuszki, znajdowała się fabryka papierosów Scharnke & Comp. i, przy obecnej ulicy Ignacego Paderewskiego fabryka krzesel, poczta i królewski urząd kar. Między ulicą Ignacego Paderewskiego, a jej przecznicami – Bankową i Jana Matejki – powstały jedyne w mieście ciągłe odcinki zwartej zabudowy typu czynszowego.

W 1879 r. nastąpiła pod kierunkiem miejskiego rajcy Kellera regulacja obecnej ulicy Bankowej oraz założono promenadę dworcową (obecna Aleja Wojska Polskiego), która została wybrukowana w 1890 r., a na początku XX w. ułożono na niej chodniki. Zgodnie z treścią komentarza do planu miasta z 1910 r. mieściły się tu dwie szkoły ewangelickie, straż pożarna oraz łaźnia miejska. W 1886 r. wybrukowana została ulica Kasztelańska (*Kohlenstrasse*) i droga na Jawor, a w następnym roku droga do podmiejskiej wsi Stanowice. W latach 90. XIX w. położono drugi raz granitowe bruki na ulicach Jana Dąbrowskiego (*Güntherstrasse*), Kościelnej (*Kirchstrasse*) i Kamiennej oraz na ulicach Bohaterów Getta i Dolnej (*Gräben Strasse*)³⁸⁰.

LINIA KOLEJOWA

Zasadniczym bodźcem dla rozwoju miasta stało się wybudowanie w 1856 r. linii kolejowej Kamieniec–Strzegom–Legnica, biegnącej na północ przez węzeł kolejowy w Jaworzynie Śląskiej. Przebiegała ona jednak w pewnym oddaleniu, na wschód od miasta. W 1890 r. powstało jej odgałęzienie, łączące Strzegom, Bolków i dalej Marciszów z Jelenią i Kamienną Górą. Pięć lat później wybudowano odnogę tej trasy – połączenie do Malczyc. Wiadukt kolejowy na tym odcinku, wybudowany w 1911 r. po stronie

20. Strzegom. Widok miasta z lotu ptaka, 1929 r.

południowej miasta, tuż przy murach miejskich, wkrótce stał się jednym z najbardziej charakterystycznych elementów urbanistycznych miasta. Związany z tym wiaduktem dworzec miejski Strzegom-Miasto wzniesiono w latach 1912–1914 r.³⁸¹ Ostatecznie rozbudowę tego odcinka linii kolejowej zakończono w 1916 r. budową odgałęzienia prowadzącego do cukrowni w Grabinie.

PRZEMYSŁ

W 1. połowie XIX w. wokół miasta zaczęły powstawać nowe zakłady przemysłowe. Tak na przykład w 1836 r. założono w Grabinie Śląskiej, na południowy zachód od miasta, cukrownię³⁸². Po powstaniu linii kolejowej obiekty przemysłowe sytuowano częściej na terenach między centrum miasta i torami, szczególnie przy obecnej ulicy Wojska Polskiego. Jednym z obiektów związanych z industrializacją Strzegomia był wzniesiony około 1890 r. dworzec kolejowy na północnym skraju miasta. W jego pobliżu powstał młyn należący do rodziny Wahrendorfów (1899) oraz słodownia, odbudowana po pożarze w 1906 r., która była skomunikowana z dworcem specjalną bocznicą kolejową.

Na początku XX w. w mieście były czynne 53 zakłady przemysłowe. W 1872 r. na rogu ulicy Wojska Polskiego i ulicy Legnickiej, na parceli dawnego zajazdu *Zum Goldenen Anker* („Pod Złotą Kotwicą”), powstały zakłady odlewnicze i maszynowe Seewald & Priesemuth, które trzy lata później zostały przeniesione, a następnie rozbudowane w latach 1880–1885. Przykładem monumentalnej architektury przemysłowej stała się wzniesiona z czerwonej cegły w latach 1905/1906 wielka fabryka szcotek, rozwijana sukcesywnie od lat 80. XIX w. W 1910 r. znalazło w niej zatrudnienie 700 osób (Aleja Wojska Polskiego)³⁸³. Przy tej samej ulicy powstała również wybudowana w 1908 r. Fabryka Młotów Pneumatycznych i narzędzi H. Bartscha. Typowy fabryczny budynek Silveny przy ulicy Tadeusza Kościuszki powstał ok. 1890 r. Przy ulicy Rzeźniczej (*Schlachthof Strasse*) założono w 1908 r. miejską rzeźnię.

BUDOWLE UŻYTECZNOŚCI PUBLICZNEJ

W ciągu XIX w. powstawały w Strzegomiu liczne budynki użyteczności publicznej. W latach 1822–1824 wybudowano przy placu Kościelnym szkołę katolicką z 3 klasami i 3 mieszkaniami nauczycieli. W 2. połowie XIX w. oddano do użytku drugą szkołę katolicką dla chłopców, a odkupiony od Rudolfa Bartscha plac, przeznaczono pod budowę szkoły realnej. Ponadto działały jeszcze średnia szkoła dla dziewcząt oraz szkoła ewangelicka, która początkowo mieściła się w domu nr 189 przed Bramą Świdnicką, potem w budynku przy ulicy Szkolnej. Do końca lat 20. XX stulecia w mieście powstały i działały dwa seminaria nauczycielskie – ewangelickie i katolickie³⁸⁵.

W 1799 r. na parceli nr 224 przy ulicy Bohaterów Getta wybudowano garnizonowy lazaret³⁸⁶. W 1893 r. przy ulicy Dolnej 12 powstało *Herberge zum Heimat* („Schronisko Ojczyzny”). W jego frontowej części znalazły swoje mieszkanie ewangelickie siostry – diakonissy. Początek XX stulecia przyniósł kolejne zmiany w zabudowie miasta, pojawiły się nowe budynki, m.in. łaźnia miejska przy obecnej Alei Wojska Polskiego, wzniesiona dla Patriotycznego Stowarzyszenia Kobiet, oraz miejska Hala Sportowa przy obecnej ulicy Św. Jana (*Johans Strasse*).

Rozwijała się także infrastruktura techniczna miasta. W 1862 r. zamontowano na ulicach pierwsze latarnie gazowe. Zwiększone zapotrzebowanie na gaz spowodowało konieczność wybudowania większego zbiornika przy Promenadzie (1878 r.), a na początku XX w. już znacznie większego – wybudowanego przez firmę Juliusa Pietscha z Berlina³⁸⁷. W pierwszym dziesięcioleciu XX w. zbudowano wodociąg oraz skanalizowano centrum³⁸⁸. Był to także okres powstawania budownictwa społecznego. Kronika strzegomska do 1906 r. zanotowała, że lokalne towarzystwo finansowo-budowlane oddało do użytku 121 mieszkań. Około 1909 r. w pobliżu głównej drogi, prowadzącej do dworca przy *Moltke Strasse* (ul. Mikołaja Reja), powstały nowe obszary zabudowy. Inne zespoły mieszkaniowe, z 20 nowymi domami, zbudowano w rejonie drogi w stronę Jawora (*Liegnitzer Strasse*) a także przy ulicy Wincentego Witosa³⁸⁹.

RATUSZ W XIX WIEKU

W XIX wieku powstała również nowa budowla ratuszowa (1858–1860), wzniesiona według projektu Karla Lüdeckego³⁹⁰. Zbudowano ją w innym miejscu niż budowlę pierwotną, w północno-wschodnim narożniku rynku, na parceli zakupionej od kupca Mantlera. Teren ten na planie z około 1800 r. nie był jeszcze zabudowany. W 1857 r. ogłoszono konkurs architektoniczny, na który wpłynęło 35 projektów. Wygrał go cieśla Lange ze Środy Śląskiej, lecz rząd królewski wykrył liczne wady w projekcie i zlecił wykonanie nowego rysunku Karłowi Lüdeckemu. Prace kamieniarskie i murarskie prowadził strzegomski murarz i przedsiębiorca kamieniarski Paul Bartsch, ciesielskie – strzegomski cieśla Kuhn. Budowla wzniesiona była w stylu angielskiego neogotyku, zbliżonym do projektowanego również przez Lüdeckego budynku Nowej Giełdy we Wrocławiu, z lat 1864–1867. W podziemiu ratusza, jak pisze Lüdecke w komentarzu do projektu, mieścił się miała restauracja, a w przyziemiu poczekalnia, kasa, areszt³⁹¹. Na pierwszym piętrze – sala sesyjna rady i zarządu miasta (do dziś zachował się tu drewniany strop ozdobiony XIX-wieczną kopią barokowego obrazu, przedstawiającego Porwanie Sabinek), urząd policyjny, pokój burmistrza. Na trzeciej kondygnacji mieściło się mieszkanie burmistrza. Do wyboru stylu gotyckiego skłonić miała artystę architektura Strzegomia: „podcienia po dwóch stronach rynku, styl wolno stojącej wieży dawnego ratusza, ozdobna wieża

21. Strzegom. Widok miasta z lotu ptaka, 1929 r.

dawnego klasztoru (Benedyktynek), ceglane szczyty kamiennego kościoła św. św. Piotra i Pawła” (autor rysuje taki szczyt w komentarzu do projektu). Niestety, z braku łatwo dostępnej cegły kształtówki musiał Lúdecke w detalu architektonicznym zastosować „nieco nowocześniejszy” materiał – cement portlandzki. W niektórych detalach (schody, kolumny, konsole, wieżyczki) zastosowano także granit strzegomski. Ale i ten materiał wydał się K. Lúdeckemu zbyt trudny do obróbki i do balkonów użył bolesławieckiego piaskowca. Budowla przebudowana w 1930 r. prawie zupełnie, straciła charakter zabytkowy, stając się typowym budynkiem urzędowym, a z dawnej bryły pozostała jedynie mała, zwieńczona latarnią wieżyczka.

ARCHITEKTURA NOWO WZNOSZONYCH BUDOWLI

Poważne przebudowy prowadzono w na przełomie XIX i XX w. w obrębie murów miejskich. Wiele secesyjnych budowli przy ulicy Świdnickiej (*Schweidnitzer Strasse*) i Bohaterów Getta wzniesionych zostało na zrębach starszych budynków. Świadczą o tym sklepione sienie i piwnice w budynku Kościelna 14, noszącym datę 1832, czy w budynkach Bohaterów Getta 28, 30, 32. Wspomnieć też można budynek przy ulicy Świdnickiej 12 z fragmentem sklepienia krzyżowego w przyziemiu, przebudowany zgodnie z zachowanym projektem w 1877 r. Przekształceniom ulegały również budynki w bloku śródmiejowym. Przykładem jest budynek w narożniku południowo-wschodnim bloku, z datą 1560. Tu przekształcenia XIX-wieczne polegały na poważnej ingerencji w konstrukcję budynku, zmieniono sklepienia piwnic nawet na stropy ceramiczno-żelazne.

Pojawiającym się kilkakrotnie w budynkach strzegomskich materiałem była glazurowana cegła. W elewacji kamienicy Rynek 37 wykorzystano wielobarwną cegłę glazurowaną; jednym z bardziej okazałych budynków ostatniej fazy neogotyku, o typowym wystroju z ceramicznych kształtek był zbudowany wkrótce po 1892 r. klasztor Sióstr Szarytek zgromadzenia św. Elżbiety, które przybyły do miasta w 1858 r.³⁹²

Do dziś zachowały się projekty przebudowywanych i wznoszonych w trzeciej i czwartej ćwierci XIX i na początku XX w. kamienic³⁹³. Jedne z wcześniejszych to projekt kamienicy z 1862 r. przy ulicy obecnie Wojska Polskiego 12, projekt neorenesansowej kamienicy z placu Tadeusza Kościuszki 12, noszący datę 1867, czy klasycyzująca willa przy ulicy obecnie Tadeusza Kościuszki 16, projektowana w 1874 r. Najbardziej płodny w realizacji architektonicznej był okres pierwszego i drugiego dziesięciolecia XX w. Z tego czasu w archiwum zachował się projekt architekta Conrada Helbiga z Wrocławia (urodzonego w Strzegomiu) z 1910 r. dla kamienicy w bloku śródmiejowym (Rynek nr 46/ 47) czy secesyjnej kamienicy z niesymetrycznie ukształtowaną fasadą z 1910 r. przy ulicy Ignacego Paderewskiego nr 1 i nr 3 na tej samej ulicy z 1907 r. Helbig projektował w 1910 r. również przebudowę domu narożnego na Rynku, na rogu obecnych ulic Ignacego Paderewskiego i Św. Anny (*Wittig Strasse* – dawna winiarnia Schmidta).

W przyziemiu domu mieścił się sklep z garderobą, wyżej 3 kondygnacje mieszkań i 2 kondygnacje poddasza, na którym usytuowano od strony wschodniej widokową loggię. Narożne wieżowe ryzality stosowano również na bocznych ulicach – np. przy ulicy Brzegowej nr 15 w budynku noszącym datę 1902, na ulicy Kamiennej nr 10 w domu z 1907 r., czy w budynku pochodzącym z 1914 r., przy obecnej ulicy Dywizji im. T. Kościuszki nr 26. Między 1900 a 1914 r. powstały też budynki przy obecnej ulicy Legnickiej (Legnicka nr 8 – 1905 i Legnicka nr 2 – 1910), czy przy obecnej ulicy Wojska Polskiego nr 14 – 1904, nr 39 – 1911; na tej ulicy budynki zachowały również w ozdobnych kartuszach lub w zachowanych projektach daty wcześniejsze – 1882 r. przy ulicy Wojska Polskiego nr 43 i 1892 r. przy ulicy Wojska Polskiego nr 46.

W pojawiających się historyzujących stylach architektonicznych w 2. połowie XIX w. szczególnie ważne miejsce zajął neobarok – ulica Świdnicka nr 29, 33 i 19 – ten ostatni z 1910 r. Odpowiednikiem bogatej architektury kamienic mieszkalnych był wzniesiony w 1906 r. według projektu Juliusa Habichta budynek banku na narożniku obecnej ulicy Bankowej i Dywizji im. T. Kościuszki. Najpóźniejszą fazę neoklasycyzmu, pochodzącą już z 2. dziesięciolecia XX w., prezentuje monumentalny budynek liceum, wzniesiony w 1914 r. (obecnie im. Stefana Żeromskiego) przy ulicy Dywizji im. Tadeusza Kościuszki, z uproszczonym klasycystycznym portykiem³⁹⁴.

Jednym z ważniejszych epizodów w rozwoju architektury miasta w pierwszym dziesięcioleciu XX w. był także neoempire. Wybitnym przedstawicielem tego stylu był berliński architekt Hugo Moehring, budujący także w Strzegomiu. Wzniósł on przy promenadzie miejskiej w 1909 r., częściowo z miejscowego granitu, budynek seminarium nauczycielskiego, nakryty dachem z wybudówkami³⁹⁵. Seminarium otoczone było ogrodem, projektowanym również przez Moehringa. Ten sam architekt wznosił również szeroko omawianą w ówczesnych niemieckich pismach architektonicznych nową salę gimnastyczną przy obecnej ulicy Niepodległości.

W niektórych budynkach montowano historyczne elementy wystroju, np. przy Rynku nr 20 (dawniej komunalna i krajowa kasa oszczędnościowa), gdzie umieszczono gotycką figurę Matki Boskiej z Dzieciątkiem. Charakterystycznym, powtarzającym się w wielu śląskich miastach elementem świadczącym o historycznych zainteresowaniach mieszkańców, było wykorzystywanie w nowo wznoszonych kamienicach oryginalnych renesansowych portali (portal z ok. 1600 r. w podwórzu budynku przy obecnej ulicy Ignacego Paderewskiego 1).

Jedną z bardziej interesujących, zachowanych do dziś ulic dawnego Strzegomia jest *Günther Strasse* (do 1871 r. *Neu Gasse*) – obecna ulica Henryka Dąbrowskiego. Zachowane do dziś i opisywane w kronikach kamienice ukazują proces przekształceń architektury mieszczańskiej w ciągu całego wieku XIX. Kronikarz Filla pisze, że w 1886 r., podczas budowy domu nr 7 na tej ulicy, umieszczono na nim inskrypcję z poprzedniego budynku, należącego do rajcy Valentina Springsguta – *MVS* z datą 1538³⁹⁶.

Ważną z historycznego punktu widzenia kamienicą na tej ulicy jest budynek nr 20, dom rodzinny poety Johanna Christiana Günthera, żyjącego w latach 1695–1723.

OSIEDLA ZABUDOWY CZYNSZOWEJ I NAJWAŻNIEJSZE ZESPOŁY URBANISTYCZNE CENTRUM MIASTA

W końcu XIX w. w niektórych częściach miasta powstawała zabudowa czynszowa. Typowym przykładem zabudowy ukształtowanej w latach 70. i 80. XIX w., powtarzającej w mniejszej nieco skali podobne budynki największych śląskich miast, Wrocławia i Legnicy, mogą być kamienice przy obecnej ulicy Ignacego Paderewskiego (np. nr 19–23).

W architekturze centrum miasta wyróżniał się plac przy farze (posesje – Kościelna nr 9–11 i Jana Pawła II nr 1). Budynki tworzyły tu wspólnie komponowane zespoły architektoniczne. Do dziś zachowały one elementy wystroju z epoki, łącznie z kolorowymi szybami drzwi wejściowych. Kamienica przy ulicy Kościelnej 14 otrzymała elewację neoklasykistyczno-neobarokową z manierycznie spłaszczoną balustradą nad trzecią kondygnacją z monogramem fundatora i datą 1832, świadcząca o powstaniu budowli wcześniejszym, niż jej obecny wystrój. Elementem unikatowym jest tam bogata stolarka drzwi wejściowych z figurkami świętych Piotra i Pawła, dzierżącymi pierwotnie atrybuty (niezachowane), a także dwie witryny sklepowe ujęte w pilastry z neobarokowymi hermami i kariatydami. Inne unikatowe witryny sklepowe, pochodzące z 1909 r. i utrzymane w stylu secesji, zachowały się w południowo-zachodniej części miasta, przy obecnej ulicy Bohaterów Getta 4.

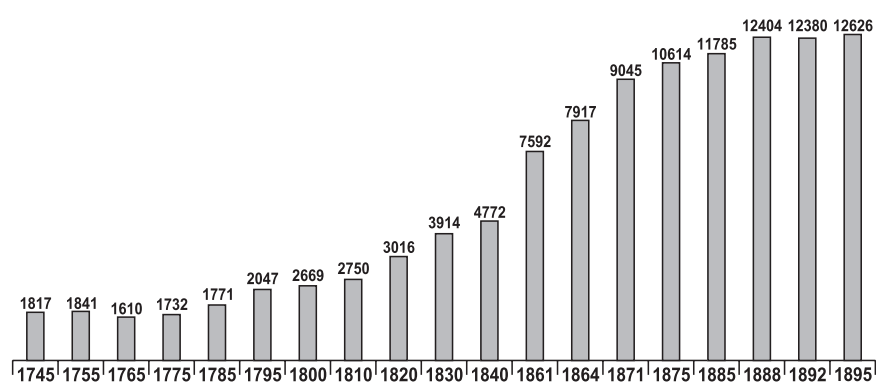
ARCHITEKTURA PRZEDMIĘŚĆ

Mimo tak poważnych ingerencji architektonicznych w centrum miasta, podmiejskie ulice zachowały swój wiejski charakter. Przykładem może być wychodząca z Rynku poza obręb dawnego miasta lokacyjnego w kierunku północnym obecna ulica Dywizji im. Tadeusza Kościuszki. Na sąsiadujących ze sobą parcelach pojawiają się tam typowe zabudowania wiejskie, niektóre pochodzące jeszcze z początku XIX w. – posesje nr 20 i 21, ale i kilkurodzinne wille w monumentalnej skali (posesja nr 16). Ciekawy zespół architektoniczny zachował się wzdłuż brzegu Strzegomki, przy ulicy Brzegowej (*Ufer Gasse*), biegnącej z południa na północ, równolegle do ulicy Świdnickiej. Posesja nr 15 to przykład założenia folwarcznego z bogatym budynkiem neobarokowym z wieżyczką i dekoracją z glazurowanej cegły. Zespół ten powstał około 1900 r. Natomiast w Grabinie dominują potężne dolnośląskie gospodarstwa zabudowane w czworobok, z reprezentacyjnymi budynkami mieszkalnymi w formie wille.

STRZEGOMSKIE KAMIENIOŁOMY

Największym źródłem dochodów mieszkańców Strzegomia były założone w 1826 r. przez Friedricha Samuela Bartscha³⁹⁷ kamieniołomy, z których rocznie wywożono do 20 tysięcy ton granitu. Natomiast trzy lata później na obszarze dzisiejszego miasta, na *Fuchsberg* w Grabinie, zaczął działać kamieniołom bazaltu i piaskowca³⁹⁸. Pod koniec XIX stulecia w powiecie strzegomskim czynnych było 30 kamieniołomów, których eksploatacja w niektórych latach do 300 tys. ton surowca.

Wzrost liczby robotników zatrudnionych w kamieniołomach granitu powodował też zwiększenie liczby ludności – od 4772 w 1840 r. do 14 120 w 1910 r., co przyczyniało się do znacznego przyrostu liczby nowo wznoszonych mieszkań. Z nowymi pracownikami kamieniołomu związana była zabudowa ulicy Górniczej (ok. 1910 r.) i ulicy Jeleniogórskiej. Popularny w Strzegomiu materiał kamienny spowodował, że nawet tynkowane budynki uzyskiwały czasem elewacje naśladujące okładziny kamienne (Kasztelańska 8). W 1884 r. wrocławski architekt Wilhelm Rhenius wspólnie ze strzegomskim przedsiębiorcą kamieniarskim C. Kulmitzem wystawił na ekspozycji w Amsterdamie neorenesansowy portal ze strzegomskiego granitu uzupełniony detalami z brązu. Ale, co interesujące, dawny budynek zarządu kopalni w Grabinie to willa z czerwonej cegły.

Wykres 1. Liczba ludności wg kroniki J. Filli i kroniki rodziny E.T.H. Bartsch³⁹⁹.

W latach 1905–1930 liczba mieszkańców miasta zwiększyła się z 13 427 w 1905 r. do 15 918 w 1939 r.⁴⁰⁰ W 1913 r. miasto liczyło 15 498 mieszkańców. W stosunku do poprzedniego roku, liczba zwiększyła się o 801 osób. Byli to przede wszystkim żołnierze (625) zakwaterowani w nowo wybudowanych koszarach⁴⁰¹.

KOSZARY I OSIEDLA DLA PRACOWNIKÓW KAMIENIOŁOMÓW, REGIONALIZM

W latach 20. i 30. XX w. przy biegnącej w kierunku północno-wschodnim ulicy Armii Krajowej (*Kaiser Strasse*) powstało wojskowe osiedle. Po jednej jej stronie berlińska firma architektoniczna Mohr & Weidner, przy pomocy firm ze Świebodzic (Curt Rudelius) i Strzegomia (Heinrich Elsner), wzniosła w latach 1913–1915 potężne budynki koszar, utrzymane w stylu z pogranicza neoklasycyzmu i modernizmu⁴⁰². Po drugiej zaś stronie, wzdłuż alei obsadzonych strzyżonymi grabami, rozmieszczone zostały kilkurodzinne wille dla oficerów i podoficerów, o zróżnicowanych bryłach i formach, utrzymane zarówno w stylistyce historyzującej, jak i modernistycznej.

OSIEDLA Z LAT 20. I 30. XX WIEKU⁴⁰³

Dynamiczny rozwój budownictwa mieszkaniowego w okresie międzywojennym wiązał się z upowszechnieniem na Dolnym Śląsku idei taniego budownictwa społecznego, promowanego przez organizację *Schlesische Heimstaedte*. Pierwsza wzmianka o takiej działalności w Strzegomiu pochodzi z 1926 r.⁴⁰⁴

Osiedle związane z tym ruchem, założone na południe od centrum, ciągnie się wzdłuż obecnych ulic Olszowej (*Linden Weg*), równoległej do niej obecnej ulicy Stanisława Starzyńskiego oraz prostopadłej do nich ulicy Brzozowej (*Birken Weg*), która zamyka je od południa. Jest to zespół domów ustawionych szeregowo, z głębokimi parcelami umożliwiającymi lokowanie tam zabudowy gospodarczej. Są to budynki jednokondygnacyjne, o wysokich dwuspadowych dachach z wybudówkami. W rejonie obecnej ulicy Kwiatowej (*Blumen Weg*) wzniesiono domy nieco większej skali, dwukondygnacyjne z dwuspadowymi dachami. Jedynym elementem zdobniczym tych budynków są cokoły z łamanego kamienia oraz faktura tynku.

Innego typu zabudowa widoczna jest wzdłuż obecnej ulicy św. Jadwigi, położonej w Starym Strzegomiu, na wschód od centrum miasta. Występują tam szeregowo ustawione domki jednorodzinne w otoczeniu niewielkich ogródków. W obrębie tego osiedla mamy budynki pochodzące zarówno z okresu międzywojennego, jak i współcześnie wybudowane na pierwotnie wytyczonych parcelach.

Na północ od miasta, w pobliżu miejsc eksploatacji granitu, w rejonie obecnych ulic Legnickiej, Granitowej, F. Chopina, Niecałej i A. Mickiewicza, znajduje się osiedle, które powstawało sukcesywnie od początku XX w. do czasów współczesnych. Tam najbardziej charakterystyczne są bliźniacze domy czterorodzinne z ryzalitami i oknami o drobnych podziałach, naśladującymi architekturę angielską, modną w Niemczech od początku XX w.

Typowym działaniem urbanistycznym w okresie międzywojennym było łączenie architektury mieszkalnej z założeniami sportowymi. Pierwsze kąpielisko w Strzegomiu projektowano już w 1910 r., a autorem projektu był Wilhelm Werdelmann.

Mimo rozwoju urbanistycznego w okresie międzywojennym miasto nie zachowało swojego statusu administracyjnego – w 1932 r. powiat strzegomski został rozdzielony między powiaty świdnicki, jaworski i średzki⁴⁰⁵.

MIASTO PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Strzegom mocno ucierpiał podczas II wojny światowej. Zniszczeniu uległo około 70% budynków staromiejskich. Straty te wynikały z działań prowadzonych w dniach 9–11 marca 1945 r. Ostatecznie wojska niemieckie opuściły Strzegom 6 maja 1945 r., a następnego dnia do miasta weszły oddziały Armii Czerwonej. Pod koniec II wojny światowej Strzegom stał się miejscem schronienia dla ludności niemieckiej. W tym czasie przebywało tu około 7400 osób, a liczba ich pod koniec roku 1945 r. wzrosła do blisko 10 000. Byli wśród nich zarówno przedwojenni mieszkańcy, jak i uchodźcy z innych miejscowości na Śląsku. W początku czerwca 1945 r. Strzegom został przejęty przez władze polskie⁴⁰⁶. Już w 1947 r. podjęto prace nad planem zagospodarowania, w którym zasadniczym elementem był nowo projektowany układ zewnętrznej komunikacji z obwodnicą drogi Wrocław–Jelenia Góra przechodzącą na południe od miasta⁴⁰⁷. Plan ten został zrealizowany dopiero w latach 80. XX w. Wkrótce po zakończeniu wojny nastąpiły poważne prace rozbiórkowe. Tak na przykład w latach 1958–1959 rozebrano zabytkowe, pochodzące z przełomu XV i XVI w. podcieniowe domy w południowej pierzei Rynku⁴⁰⁸. W 1961 r. rozebrano także zespół poklasztorny ss. Benedyktynki. Rozbiórki były sprzeczne z ustaleniami *Wytucznych Konserwatorskich do Planu Zagospodarowania Przestrzennego*, przygotowanymi już w 1955 r.⁴⁰⁹

W wyniku tzw. akcji odgruzowania, prowadzonej zwłaszcza w latach 1958–1960, powstały w centrum miasta duże tereny niezabudowane. Wkrótce zapełniły się one nowym, bezstylowym, zaburzającym dawny układ urbanistyczny budownictwem o architekturze niedopasowanej do historycznego sąsiedztwa. Budynki te powstawały w 1962 r. i w latach następnych⁴¹⁰. Proces ten zatrzymany został już w 2. połowie lat 80. Rozpoczął się wówczas mozolny powrót do dawnych podziałów parcelacyjnych, remonty i rekonstrukcje budynków zabytkowych. W ostatnich kilku latach w pierzei północnej Rynku zakończyły się prace nad przekształceniem dawnych prefabrykowanych elewacji poprzez nadbudowę szczytów i kolorystyczne markowanie form dawnych kamieniczek. Zachodnią stronę

Rynku ozdobiła nowoczesna fontanna. W latach 1989–1998 wykonano też remont wieży targowej.

Znakiem czasu powojennego były też pomniki Armii Radzieckiej: przy obecnej ulicy Kasztelańskiej w formie kamiennego obelisku; podobny – bitwy pod Lenino przy obecnej ulicy Dywizji im. Tadeusza Kościuszki; XV-lecia PRL przy ulicy św. Anny oraz pomnik poświęcony Millenium Państwa Polskiego na rogu obecnych ulic Kasztelańskiej i Świdnickiej. Z lat 90. XX w. pochodzi natomiast usytuowany przy kościele parafialnym pomnik papieża Jana Pawła II, identyczny z tym z w podwroclawskiej Leśnicy.

Okres po II wojnie światowej to także odbudowa i rozwój strzegomskiego przemysłu. Najważniejsze zakłady przemysłowe okresu powojennego to: Zakłady Kamienia Budowlanego, Zakłady Materiałów Ogniotrwałych w pobliskim Jaroszowie, Zakłady Podkładów Kolejowych w Goczałkowicach, Zakłady Mechanizacji Budownictwa „Zremb”, Zakłady Roszarnicze „Konpar”, Zakłady Wyróbów Papierniczych. W 1975 r. Strzegom stał się siedzibą władz liczącej 22 wsie gminy. W mieście funkcjonowały 4 szkoły podstawowe i 2 średnie oraz 2 zawodowe przy Zespole Szkół Zawodowych w Strzegomiu i przy JZMO w Jaroszowie, a także 4 przedszkola.

W ostatnim okresie wybudowano oczyszczalnię ścieków, skanalizowano 8 wsi, uruchomiono największą na Dolnym Śląsku przychodnię zdrowia. Rozwój przestrzenny warunkowany był planami zagospodarowania z lat 1983 i 1993. Aktualnym planem rozwoju miasta jest *Studium kierunków i warunków zagospodarowania* uchwalone 27 marca 2000 r. Bardziej szczegółowe wytyczne zawiera *Miejscowy plan zagospodarowania centrum* z 2001 r.

Nadal najważniejszym miejscem pracy w mieście są kamieniołomy granitu, a wśród nich zakłady „Granit” i „Morstone”. Są także liczne małe zakłady kamieniarskie. Przyszłością miasta może być także eksploatacja i przerób łupków grafitowych. Oprócz kamieniołomów działa również fabryka obuwia, zakłady odzieżowe, słodownia, zakłady mechaniczne „Zremb”, młyn, zakłady przemysłu papierniczego „Unipap”. Miasto jest

również centrum administracyjnym powiatu i centrum życia społecznego i kulturalnego. Oprócz szkół podstawowych i gimnazjów czynne jest liceum ogólnokształcące, szkoła zawodowa i specjalna. Poza typowymi dla miasta o ponadlokalnej roli instytucjami wymienić należy również ważny ośrodek kultury, jakim jest lokalna biblioteka, małe muzeum, ośrodek sportu i rekreacji z basenem. Jest też hala sportowa i stadion. Strzegom jest też siedzibą dekanatu Kościoła katolickiego, działa tu dom zakonny sióstr Elżbietanek i kościół zielonoświątkowców. Ludność miasta do lat 70. XX w. nie przekraczała liczby z okresu międzywojennego. W 1961 r. mieszkało tu 12 390 osób, a w 1970 – 14 085. Powiększyła się też powierzchnia miasta – od 13,72 km² w 1939 do 20,52 km² w 1961 r.

Współczesna komunikacja miasta korzysta głównie z drogi łączącej Bolków z autostradą A2. Nowa obwodnica, przechodząca na południe od miasta, krzyżuje się z drogą z Jawora do Świebodzic na linii dawnej drogi do Świdnicy. Ze Strzegomia prowadzi też droga do Środy Śląskiej. Dworzec kolejowy obsługuje połączenie między Jaworzyną Śląską i Legnicą, zlikwidowano natomiast dwie linie – do Roztoki i Malczyc. Nieczynne są również dwie stacje kolejowe – Dworzec Miasto i dworzec w Grabinie. Zarówno przed reformą administracyjną z 1973 r., jak i do następnej reformy w 1998 r. miasto znajdowało się w województwie wałbrzyskim. Od 1999 r. wchodzi w obręb powiatu świdnickiego województwa dolnośląskiego i liczy obecnie około 18 000 mieszkańców.

Obecny Strzegom jest miastem rozległym, które rozbudowało się szczególnie w kierunku północnym i północno-wschodnim. Ma ono powierzchnię niezmienną od 50 lat, w tym 1407 ha użytków rolnych, należą do niego wsie Stary Strzegom i Grabina na południowy-zachód od centrum, Kamionki na zachód od centrum i wieś Domki na południe od obwodnicy. Jedną z inwestycji miejskich, widoczną z daleka, jest ustawiony 19 kwietnia 1999 r. na szczycie wieży targowej, podświetlony w nocy, szklany hełm w postaci graniastosłupa.

¹ M. Jahn, Die Ringwälle auf dem Breiten..., s. 93-94; G. Raschke, Die Striegauer..., s. 68.

² J. Lodowski, Badania archeologiczne na grodzisku..., s. 220.

³ K. Nowiński, B. Buczek-Plachtowa, Wyniki badań na grodzisku..., s. 250.

⁴ J. Lodowski, op. cit., s. 220.

⁵ J. Kaźmierczyk, Kamienne elementy obronne grodów..., przyp. 20, ryc. 7 (środkowy rysunek), ryc. 8.

⁶ O tym elemencie fortyfikacji, czyli o palisadzie, J. Kaźmierczyk nie wspomina wprawdzie w tekście dotyczącym rekonstruowanego wału, jednak palisada w Granicznej jest wyraźnie przedstawiona w jego graficznej rekonstrukcji (J. Kaźmierczyk, op. cit., ryc. 7 – dolny rysunek).

⁷ KdŚl, t. I, nr 35; SUB, Bd I, nr 28.

⁸ M. T. Kaletynowie, J. Lodowski, Grodziska..., s. 136; SR, nr 2241, 2531, CDS, Bd. VII.

⁹ G. Bersu, Die Breite Berg bei Striegau... .

¹⁰ J. Kaźmierczyk, op. cit., s. 38.

¹¹ Tamże, s. 38, ryc. 5.

¹² Dla tego ostatniego elementu, czyli ciągu pionowych słupów tworzących palisadę, w istniejącej dokumentacji nie ma żadnych przesłanek. J. Kaźmierczyk wyszedł jednak z założenia, że jakaś forma przedpiersia musiała istnieć na tym wale i opracowując graficzną rekonstrukcję wału wybrał rozwiązanie najprostsze, czyli wyrysował na koronie wału palisadę.

¹³ H. Kurtz, Slawische Bodenfunde..., s. 7, 61; K. Wachowski, Cmentarzyska doby..., s. 125 n.

¹⁴ K. Wachowski, op. cit., s. 126.

¹⁵ KdŚl, t. 1, nr 35; SUB, Bd. I, nr 28.

¹⁶ Z. Wojciechowski, Najstarszy ustrój..., s. 142 nn; H. Uhtenwoldt, Die Burgverfassung...; T. Lalik, Organizacja grodowo-prowincjonalna..., s. 5 nn.

¹⁷ Zob. rozdział K. Jaworski, Strzegom i okolice we wczesnym średniowieczu.

¹⁸ Wzgórza Strzegomskie..., s. 20-21.

¹⁹ K. Zierhoffer, Strzegom..., s. 444-445.

²⁰ K. Modzelewski, Organizacja gospodarcza państwa..., s. 9-12, 192-196, 209-212, tam literatura oraz mapa z komentarzem.

²¹ H. Modrzewska, Osadnictwo jenieckie..., s. 345-383; K. Modzelewski, op. cit., s. 158 nn.

²² LfV, s. 124-125; wydawcy powstanie tego źródła wyznaczali na początek XIV w., jednakże E. Maetschke, Die Entstehung..., s. 22 nn. stwierdził, że „Księga” jest zabytkiem niejedynolitym pod względem treściowym i czasowym, stanowi dzieło zbiorowe, częściowo oparte na dawnych XII/XIII-wiecznych spisach majątku Kościoła wrocławskiego, w większej swej części jest wynikiem rozwoju systemu administracyjnego diecezji, przypadającego na 2 połowę XIII w.

²³ Walter biskup wrocławski przekazał klasztorowi PMarii na Piasku we Wrocławiu dziesięć wsi ze Strzegomia oraz okolicznych wsi: Jeryszowa (Jaroszowa), Lusiny oraz Ruska, Piotrowic, Pastuchowa (1149-1150), SUB, Bd. I, nr 23.

²⁴ SUB, Bd. I, nr 88.

²⁵ SUB, Bd. III, nr 144.

²⁶ SUB, Bd. I, nr 88, „Rssna”; SUB, Bd. III, nr 144, „Renzo”. Identyfikowane z osadą o nazwie „Wreschen” zaginionej na obszarze Strzegomia.

²⁷ Wymieniony w obu dokumentach biskupich z lat 1203 i 1255 obok zaginionej wsi „Rensuo”. Identyfikacja z odległą osadą kolo Szprotawy (SUB, Bd. I, s. 381) wydaje się mało prawdopodobna.

²⁸ SUB, Bd. III, nr 144, „...Haydam sive Medireche”.

²⁹ SUB, Bd. I, nr 88; SUB, Bd. III, nr 144.

³⁰ SUB, Bd. I, nr 88; SUB, Bd. III, nr 144.

³¹ SUB, Bd. I, nr 88, „...Time ex utraque parte aque”; SUB, Bd. III, nr 144 „...Cyrne, que nunc dicitur Cyrla”.

³² Jarosław biskup wrocławski drogą zamiany przekazał kościołowi w Pożarzysku dziesięć wsi, m.in. ze wsi lavoravo (Jaworowo) (1198 VI 1 – 1201 II 22), KdŚl, t. I, nr 78; SUB, Bd. I, nr 70; 1250 VI 9 (SUB, Bd. II, nr 397) dziesięć wsi z lavorava (Jaworowa) należały do kościoła PMarii na Piasku we Wrocławiu.

³³ SUB, Bd. III, nr 553, dokument z 1266 r. wymienia jedynie nadania Henryka III w tej wsi na rzecz Henryka sołtysa z pobliskiego Jeryszowa (Jaroszowa).

³⁴ SUB, Bd. I, nr 23, 88; SUB, Bd. III, nr 144.

³⁵ Na mocy ugody z 1246 r. pleban z Ruska zrezygnował m.in. z dziesięć w Dupnicy (Dębnyca) na rzecz klasztoru NPMarii na Piasku (SUB, Bd. II, nr 307, 397). Wieś ta zapisana została w wykazie dziesięć „circa Strigoniam”, LfV, s. 125.

³⁶ SUB, Bd. I, nr 23, 61; SUB, Bd. II, nr 397. W źródłach łacińskich „Ierisschaw”, „Iersow” nazwa urobiona od imienia Jerosz, Jarosz, Jirosz, obecnie Jaroszków, zob. Słownik Staropolskich Nazw Osobowych, t. II, s. 448-449.

³⁷ SUB, Bd. I, nr 23, 61; SUB, Bd. III, nr 277.

³⁸ Część obecnej wsi Kruków (Raaben). Na mocy ugody z 1246 r. pleban z Ruska zrezygnował z dziesięć w Drobniszowie na rzecz klasztoru NPMarii na Piasku (SUB, Bd. II, nr 307, 397).

³⁹ SUB, Bd. I, nr 70; SUB, Bd. II, nr 397.

⁴⁰ SUB, Bd. I, nr 23, 61; SUB, Bd. II, nr 397.

⁴¹ Zgodnie ze wzmianką w LfV, s. 124, Kościół wrocławski pobierał część dziesięć z Osieka, pozostała część należała do kościoła parafialnego w Rusku; przed 1198 r. dziesięć w Osieku należały do kościoła w Pożarzysku, które między 1 VI 1198 a 22 II 1201 uzyskał drogą zamiany Jarosław biskup wrocławski (SUB, Bd. I, nr 70).

⁴² Na mocy ugody z 1246 r. nadal zostały zatwierdzone kościołowi w Rusku dziesięć wsi „Cotrcza” (Zastruże) (SUB, Bd. II, nr 307, 397).

⁴³ SUB, Bd. III, nr 338.

⁴⁴ SUB, Bd. I, nr 70; w 1201 r. dziesięć w Pożarzysku należały do klasztoru w Lubiążu (Ibidem, nr 74).

⁴⁵ SUB, Bd. I, nr 61; SUB, Bd. II, nr 397; SUB, Bd. III, nr 277.

⁴⁶ Przed 1198 r. dziesięć w Żarowa „Scharino” należały do kościoła w Pożarzysku, które między 1 VI 1198 a 22 VIII 1201 uzyskał drogą zamiany Jarosław biskup wrocławski (SUB, Bd. I, nr 70).

⁴⁷ SUB, Bd. I, nr 28.

⁴⁸ M. Młynarska-Kaletynowa, Z zagadnień zarządu terytorialnego..., s. 127-129.

⁴⁹ M. Młynarska-Kaletynowa, Rozwój sieci miejskiej..., s. 350 nn.

⁵⁰ Zob. S. Możdżoch, Organizacja gospodarcza państwa..., s. 31-33.

⁵¹ G. Bersu, op. cit., s. 42; W. Dziewulski, Problem genezy..., s. 240 nn.

⁵² Zob. Plansza nr ??? Rozwój Przestrzenny miasta.

⁵³ M. Młynarska-Kaletynowa, Niemcza..., s. 7-10; plansza 2a Niemcza w XI/XII-XIII w. oraz 2b Niemcza. Miasto lokacyjne w okresie późnego średniowiecza i w okresie nowożytnym.

⁵⁴ T. Wąsowiczówna, Kalisz..., s. 69 nn.; S. Trawkowski, Geneza regionu..., s. 7 nn.

⁵⁵ Zob. R. Żerelik, Dzieje polityczne..., s. 43-44. Zmiana w ciągu średniowiecza patroninów u starszych kościołów nastąpiła np. w kościele św. Marii Egipcjanki we Wrocławiu, św. Wojciecha w Niemczy. Zob.: M. Młynarska-Kaletynowa, Wrocław w XII-XIII wieku..., s. 69-71; idem, Najdawniejsza Niemcza..., s. 36-38.

⁵⁶ SUB, Bd. I, nr 86.

⁵⁷ SUB, Bd. I, nr 86.

⁵⁸ SUB, Bd. I, nr 23.

⁵⁹ T. Lalik, Stare Miasto w Łęczycy..., s. 631-678; M. Młynarska-Kaletynowa, Struktura społeczna..., s. 9-26.

⁶⁰ SUB, Bd. I, nr 290.

⁶¹ SUB, Bd. II, nr 170, 171.

⁶² SUB, Bd. I, nr 367, 368.

⁶³ D. Adamska, Fundacje dewocyjne..., s. 66 n.

⁶⁴ T. Silnicki, Dzieje i ustrój Kościoła..., s. 110-115.

⁶⁵ Zob. R. Żerelik, op. cit., s. 43-44.

⁶⁶ SUB, Bd. I, nr 88.

⁶⁷ SUB, Bd. I, nr 87.

⁶⁸ SUB, Bd. I, nr 98.

⁶⁹ SUB, Bd. I, nr 86.

⁷⁰ SUB, Bd. I, nr 87.

⁷¹ SUB, Bd. I, nr 142.

⁷² SUB, Bd. I, nr 290.

⁷³ SUB, Bd. I, nr 311.

⁷⁴ SUB, Bd. II, nr 170, 171; trzeci dyplom wydany rzekomo przez Pawła Imbramowica z datą 19 VIII 1239 dotyczący przywilejów udzielonych przez niego Joannitom strzegomskim został uznany przez W. Irganga za fałszerstwo końca XIII lub z początków XIV w. (SUB, Bd. II, nr 430, s. 273-274). Wcześniej K. Maleczyński, który wydał dyplomy Pawła Imbramowica wraz z fotokopiami, (Kilka dokumentów..., s. 361-372, fot. 204) nie negował co prawda autentyczności tego dokumentu, zwrócił jednak uwagę, że pismo jest późniejsze, niż data jego wystawienia (s. 371, nr 6).

⁷⁵ SUB, Bd. II, nr 170, zob. uwagi W. Irganga, s. 109; dyplomy Pawła Imbramowica wraz z fotokopiami wydał wcześniej K. Maleczyński, op. cit., s. 361-372, fot. 2-4.

⁷⁶ SUB, Bd. II, nr 170, 171; zob. M. Gumowski, Pieczęcie śląskie..., s. 327.

⁷⁷ K. Maleczyński, op. cit., s. 370, nr 5, przyp. 7; M. Cetwiński, Rycerstwo śląskie..., s. 141, 158-159.

⁷⁸ M. Cetwiński, op. cit., s. 68; J. Długosz, Roczniki..., s. 26.

⁷⁹ SUB, Bd. II, nr 170.

⁸⁰ M. Cetwiński, op. cit., s. 141, zapewne identyczny z Krystynem z Wierzbna, świadkiem na dokumencie Bolesława Rogatki z 1245 r. (SUB, Bd. II, nr 299).

⁸¹ M. Cetwiński, op. cit., s. 82-83; T. Jurek, Najdawniejsze dobra..., s. 27 nn.

⁸² M. Cetwiński, op. cit., s. 89; SUB, Bd. II, nr 252, 329, 339, 375; bez urzędu był świadkiem na dokumentach Henryka III z lat 1250-1252, (SUB, Bd. II, nr 391; SUB, Bd. III, nr 19, 22, 50 (Dobessius Vanda)).

⁸³ M. Cetwiński, op. cit., s. 153-154; SUB, Bd. II, nr 375SUB, Bd. III, nr 20, 25, 102, 103,, 166, 226, 299, 353, 434, 547; SUB, Bd. IV, nr 141, 142, 161, 194, 197, 368.

⁸⁴ M. Cetwiński op. cit., s. 147; SUB, Bd. II, nr 252, 255, 270, 299.

⁸⁵ M. Cetwiński, op. cit., s. 100; Vita Sanctae Hedwigis..., s. 524, wcześniej być może był tożsamy ze świadkiem o tym samym imieniu, zapisany na dokumentach Henryka Brodatego jako komornik w 1231 r. (SUB, Bd. II, nr 5).

⁸⁶ W dokumencie z 31 VII 1246 (SUB, Bd. II, nr 307) występuje Polonus, proboszcz ze wsi Rusko w sporze z klasztorem NPMarii na Piasku o dziesięć wsi należących do tej parafii.

⁸⁷ K. Maleczyński (op. cit., s. 370-371, przyp. 25) przypuszcza, że był on identyczny z Konradem wikarym katedralnym wrocławskim zapisanym na dokumencie z 21 XI 1219 (KdŚl, t. II, nr 223, s. 242).

⁸⁸ W. Irgang, SUB, Bd. II, s. 310; K. Maleczyński, op. cit., s. 361-363, 371-372, nr 6.

⁸⁹ SUB, Bd. II, nr 171; M. Cetwiński, op. cit., s. 158-159.

⁹⁰ W 1218 r. i 1223 wymieniony jest po śmierci Konrada jako jedyny syn Henryka Brodatego „filius suus” (SUB, Bd. I, nr 171, 236); w latach 1224-1227-1234 oraz w 1228 sprawy majątności i dochodów czynione są z zgodą Henryka (SUB, Bd. I, nr 246, 287), w 1229 r. syn Henryka I nazwany jest „junior dux Zlesie”, rok później „junior dux Slezie” oraz „minor dux” (SUB, Bd. I, nr 305, 308).

⁹¹ SUB, Bd. II, nr 171, 430; zob. SUB, Bd. I, nr 87, 142.

⁹² SUB, Bd. II, nr 239.

⁹³ Zob. plany Strzegomia, plansze:.....; SR, nr 2831, CDS, Bd. XVI.

⁹⁴ Zob. R. Eysymontt, Zamek.

⁹⁵ Zob. Plansza: Strzegom w średniowieczu

⁹⁶ SUB, Bd. VI, nr 310.

⁹⁷ SUB, Bd. II, nr 229; zob. R. Grodecki, Anna..., s. 117-119; K. Jasiński, Rodowód Piastów Śląskich, t. I, s. 109-111; M. Stoń, Szpitale średniowiecznego..., s. 132-134.

⁹⁸ Na zawieranie w ten sposób aktów prawnych zwrócił uwagę A. Gieysztor, Les chartes de franchises..., s. 103-125; podobnie B. Zientara, Przemiany społeczno-gospodarcze..., s. 79 n.

⁹⁹ SUB, Bd. III, nr 373, 374; M. Młynarska-Kaletynowa, Wrocław w XII-XIII wieku..., s. 161 n.

¹⁰⁰ O tym imieniu występują osoby w dokumentach śląskich z XII i z pierwszych dziesięcioleci XIII w. zob. M. Cetwiński, op. cit., s. 161.

¹⁰¹ Odręczny wpis H. v Loescha w interfoliowanym egzemplarzu regestów, (obecnie w Zakładzie Nauk Pomocniczych i Archiwistyki Instytutu Historycznego Uniwersytetu Wrocławskiego), SR, nr 1222, CDS, Bd. VII; zob. komentarz W. Irganga, SUB, Bd. II, nr 239; W. Kuhn, Die Städtegründungspolitik..., s. 45-47.

¹⁰² SUB, Bd. VI, nr 310; M. Stoń, Sukiennictwo w Europie..., s. 212 n.; tenże, Początki osady walońskiej..., s. 11-20.

¹⁰³ M. Młynarska-Kaletynowa, Wrocław w XII-XIII wieku..., s. 143 n.

¹⁰⁴ SUB, Bd. VI, nr 394.

¹⁰⁵ SUB, Bd. IV, 63.

¹⁰⁶ SUB, Bd. IV, nr 345.

¹⁰⁷ SUB, Bd. III, nr 387.

¹⁰⁸ Zob. Mapa osadnictwa Strzegomia.

¹⁰⁹ M. Młynarska-Kaletynowa, O sołtysie Henryku..., s. 284-289.

¹¹⁰ SUB, Bd. III, nr 553.

¹¹¹ Zob. M. Młynarska-Kaletynowa, O sołtysie Henryku ...; Księżna Anna podobne nadanie uczyniła w 1255 r. przekazując w dziedziczne posiadanie Burhardowi niedaleko Wrocławia młyn w Gałowie z łąką i stawem, który później przeszedł w ręce klarysek wrocławskich. SUB, Bd. III, nr 163; M. Młynarska-Kaletynowa, Wrocław w XII-XIII wieku..., s. 145.

¹¹² T. Jurek, Obce rycerstwo na Śląsku..., s. 140, 226, 239.

¹¹³ SUB, Bd. VI, nr 402.

¹¹⁴ K. Jasiński, Rodowód Piastów Śląskich, t. I, s. 118-122, 148-151.

¹¹⁵ SUB, Bd. III, nr 553.

¹¹⁶ M. Goliński, Środa Śląska..., s. 35-36.

¹¹⁷ SUB, Bd. II, nr 430.

¹¹⁸ SUB, Bd. II, nr 287; LfV, D 105.

¹¹⁹ H. Neuling, Schlesiens Kirchorde..., s. 314; J. Filla, Chronik der Stadt Striegau..., s. 4; W. Dziewulski, Problemy genezy..., s. 245; D. Adamska, op. cit., s. 67, 292.

¹²⁰ RS, nr 2831.

¹²¹ APWr, Rep. 123, nr 97.

¹²² Landbuch księstw..., t. 1, nr 668.

¹²³ APWr, Rep. 124, nr 12.

¹²⁴ APWr, Dokumenty miasta Świdnicy, U 3422.

¹²⁵ LfV, D 106.

¹²⁶ R. Grodecki, Dzieje polityczne Śląska..., s. 287.

¹²⁷ Lehns- und Besitzurkunden..., T. I, s. 487-488; E. Gospos, Die Politik Bolkos II..., s. 5; K. Jasiński, Rodowód Piastów Śląskich, t. II, s. 18-21; A. Barciak, Czecha a ziemie południowej Polski ..., s. 66.

¹²⁸ RS, nr 6101, 6103; J. Dąbrowski, Dzieje polityczne..., s. 436-437 (przyp. 2). Małżeństwo zawarte zostało najpewniej w czerwcu 1338 r., po uregulowaniu spraw majątkowych: K. Jasiński, Rodowód Piastów Śląskich, t. II, s. 39.

¹²⁹ Księżna owdowiała 6 maja 1326 r., przed kwietniem 1330 r. ponownie miała wyjść za mąż za Rudolfa saskiego: K. Jasiński, Rodowód Piastów Śląskich, t. II, s. 19-20.

¹³⁰ Por. W. Sobociński, Historia rządów opiekuńczych..., s. 315.

¹³¹ RS, nr 5028.

¹³² APWr, Rep. 123, nr 28.

¹³³ Lehns- und Besitzurkunden..., Bd. I, s. 497-502; J. Dąbrowski, op. cit., s. 492-493; T. Jurek, Zapomniana Piaśtówna..., s. 436.

¹³⁴ Sub, Bd. I, nr 23; Sub, Bd. II, nr 170, 307, 356; por. badania archeologiczne wsi: J. M. Burdukiewicz, J. Durbajło, Studnia wczesnośredniowieczna..., s. 301-306; P. Rzeźnik, M. Trzeciński, Późnośredniowieczna ceramika..., s. 301-314; A. Błażejowski, Wyniki ratowniczych badań..., s. 251-261.

¹³⁵ Sub, Bd. III, nr 297; M. Młynarska-Kaletynowa, O sołtysie Henryku..., s. 284-289.

¹³⁶ Trudno bezdyskusyjnie powiązać osadę ze znaną z 1189 r. Gostizlauią (Sub, Bd. I, nr 56-57).

¹³⁷ Sub, Bd. IV, nr 87.

¹³⁸ Sub, Bd. V, nr 19.

¹³⁹ Dobra związane pierwotnie z wrocławską rodziną Katzenschinderów, być może tożsame z Buczkami (obecnie część wsi Ciechów). Buczki pojawiają się dowodnie od lat 20. XIV w. jako "mały Buchwald": M. Goliński, op. cit., s. 41.

¹⁴⁰ M. Goliński, op. cit., s. 41-42.

¹⁴¹ Sub, Bd. IV, nr 278.

¹⁴² Sub, Bd. VI, nr 65; LF, D 103.

¹⁴³ Sub, Bd. I, nr 88; Sub, Bd. VI, nr 13; LF, D 78.

¹⁴⁴ LfV, B 497; RS, nr 5409.

¹⁴⁵ LfV, D 120; RS, nr 3842.

¹⁴⁶ Landbuch księstw..., t. III, nr 16, 705, 721.

¹⁴⁷ RS, nr 5359, 5409; H. Neuling, op. cit., s. 64.

¹⁴⁸ RS, nr 3857; H. Neuling, op. cit., s. 89.

¹⁴⁹ LfV, B 501; RS 5409.

¹⁵⁰ RS, nr 5409; T. Jurek, Obce rycerstwo..., s. 286.

¹⁵¹ LfV, D 278; H. Neuling, op. cit., s. 162.

¹⁵² RS, nr 3464; 5409.

¹⁵³ Landbuch księstw..., t. III, nr 1316-1317.

¹⁵⁴ RS 3850-3851.

¹⁵⁵ LfV, D 110.

¹⁵⁶ Por. M. Treblin, Beiträge zur Siedlungskunde..., Bd. 6, s. 55-56.

¹⁵⁷ APWr, Rep. 123, nr 46.

¹⁵⁸ M. Treblin ocenił, że w Kreis Striegau w 1885 r. znajdowało się tylko 12,3 % arealu leśnego: tamże, s. 55.

¹⁵⁹ Landbuch księstw..., t. III, nr 794, 1164, 1165, 1167; APWr, Rep. 83, nr 259.

¹⁶⁰ RS, nr 4597.

¹⁶¹ Landbuch księstw..., t. III, nr 1196.

¹⁶² M. Treblin, op. cit., s. 55.

¹⁶³ Ibidem, nr 415.

¹⁶⁴ Przed 1327 r. (RS, nr 4696).

¹⁶⁵ Landbuch księstw..., t. I, nr 1014; t. II, nr 344; t. III, nr 661, 1768; Die landständische Verfassung..., CDS, Bd. XXVII, s. 179.

¹⁶⁶ Landbuch księstw..., t. III, nr 557, 1741.

¹⁶⁷ LfV, D 123.

¹⁶⁸ Por. M. Treblin, op. cit., s. 56.

¹⁶⁹ APWr, Dokumenty majątku Schaffgotschów, Fach 28, nr 11, nr 13.

¹⁷⁰ Sądowy okręg wokół miasta powołany został przed 1278 r. Urzędnik posiadał tamże prawo wyższego sądownictwa (über Hals und Hand): Sub IV, nr 245; RS 5429.

¹⁷¹ Por. M. Goliński, op. cit., s. 33-40.

¹⁷² RS, nr 2709.

¹⁷³ Landbuch księstw..., t. III, nr 552.

¹⁷⁴ Problem lokacji por.: R. Żerelik, op. cit., s. 45 i n. oraz M. Młynarska-Kaletynowa, Strzegom wczesnośredniowieczny i lokacyjny, tam też literatura przedmiotu.

¹⁷⁵ W. Dziewulski, Problem genezy..., s. 258. W końcu XVIII w. w mieście było 219 parceli z prawem browarnianym. F. A. Zimmermann, Beiträge zur Beschreibung..., Bd. 5, s. 208.

¹⁷⁶ SR, nr 2831, CDS, Bd. XVI.

¹⁷⁷ Sub, Bd. VI, nr 402.

¹⁷⁸ Sub, Bd. IV, nr 163.

¹⁷⁹ Sub, Bd. IV, nr 180; Sub, Bd. VI, nr 413.

¹⁸⁰ SR, nr 2962, Bd. XVI.

¹⁸¹ R. Żerelik, op. cit., s. 74.

¹⁸² J. Filla, op. cit., s. 373.

¹⁸³ Sub, Bd. VI, nr 310.

¹⁸⁴ Sub, Bd. III, nr 553.

¹⁸⁵ Sub, Bd. VI, nr 310.

¹⁸⁶ Sub, Bd. VI, nr 392.

¹⁸⁷ J. Filla, op.cit., s. 35.

¹⁸⁸ C. F. W. Richter, Historisch-Topographische..., s. 284; J. Filla, op.cit., s. 86.

¹⁸⁹ SR, nr 3269, CDS, Bd. XVI.

¹⁹⁰ SR, nr 2831, CDS, Bd. XVI. Księżna fundację tę uposażała w następujące dochody: grzywnę z ogrodu w Gottschalci villa (Gutshof), ze wsi Klonica koło Jawora, w mieście Strzegomiu 2 grzywny z ław chlebowych, 3 wiardunki z jatki znajdującej się „przed Strzegomiem”, 22 szkójce z 2 ogrodów w Starym Strzegomiu.

¹⁹¹ J. Filla, op. cit., s. 16, 17.

¹⁹² J. Filla, op. cit., przypis 37

¹⁹³ C. F. W. Richter, op. cit., s. 285.

¹⁹⁴ 25 VII 1534 rada miasta Strzegomia pozostawiła mistrzowi Schleusshof Hansowi Grundelowi i Peterowi Hornsteinowi prawo czyszczenia saletry. Za to rada miała dostać 2 cetnary saletry. Bergbau und Huttenwesen, (w:) CDS, Bd. XXI, s. 37; J. Filla, op. cit., s. 157, 158.

¹⁹⁹ E. I. Naso, Phoenix redivivus..., s. 216.

¹⁹⁸ J. Filla, op. cit., s. 215, 216; C. F. W. Richter, op. cit., s. 286.

¹⁹⁹ A. Łaciuk, Sprawozdanie z badań archeologicznych..., s. 11.

²⁰⁰ C. F. W. Richter, op. cit., s. 170.

²⁰¹ Za zgodą króla czeskiego Macieja Korwina postawiono przed bramami podwójne wieże ze strzelnicami; J. Filla., op. cit., s. 85.

²⁰² H. Lutsch, Verzeichnis der Kunstdenkmäler..., Bd II, s. 284.

²⁰³ C. F. W. Richter, op. cit., s. 290, 291.

²⁰⁴ J. Filla, op.cit., s. 211.

²⁰⁵ C. F. W. Richter, op.cit., s. 171.

²⁰⁶ J. Filla, op. cit., s. 266; C. F. W. Richter, op. cit., s. 170.

²⁰⁷ E. T. H. Bartsch, Urkundliche Chronik..., s. 297; C. F. W. Richter, op. cit., s. 171.

²⁰⁸ J. Filla, op. cit., s. 335.

²⁰⁹ E. Wernicke, Schliesische Steinmetzzeichen, s. 162.

²¹⁰ H. Lutsch, Verzeichnis der Kunstdenkmäler..., s. 243.

²¹¹ SR, nr 3801, CDS, Bd. XVIII.

²¹² SUG, (w:) CDS, Bd. VIII, nr XX.

²¹³ SUG, (w:) CDS, Bd. VIII, nr XXVI.

²¹⁴ RŚI, t. I, nr 440.

²¹⁵ RŚI, t. II, 1354, nr 88.

²¹⁶ SUG, (w:) CDS, Bd. VIII, nr XXVII.

²¹⁷ SUG, (w:) CDS, Bd. VIII, nr XL.

²¹⁸ SUG, (w:) CDS, Bd. VIII, nr LIV.

²¹⁹ SUG, (w:) CDS, Bd. VIII, nr LXI.

²²⁰ SR, nr 5089, CDS, Bd. XXII.

²²¹ SR, nr 5429, CDS, Bd. XXIX.

²²² RŚI, t. V., nr 132.

²²³ RŚI, t. I, nr 308.

²²⁴ SUG, (w:) CDS, Bd. VIII, nr XXXVII. Rada miasta Strzegomia uwalnia w dniu targowe

sprzedawców wyrobów żelazniczych od obowiązku handlu tylko w kramach.

²²⁵ SUG, (w:) CDS, Bd. VIII, nr XXXIII, XXXVII.

²²⁶ RŚI, t. I, nr 454.

²²⁷ RŚI, t. II, nr 389.

²²⁸ RŚI, t. II, nr 34.

²²⁹ RŚI, t. II, nr 449.

²³⁰ RŚI, t. II, nr 888.

²³¹ Wymieniony Konrad rektor szkoły w Strzegomiu, SR, nr 2869, CDS, Bd. XVI.

²³² RŚI, t. II, nr 295; RŚI, t. IV, nr 479.

²³³ O bloku śródrynkowym pisał J. Eysymontt, Studium historyczno-architektoniczne... .

²³⁴ A. Gemoll, Das Häuserviereck... .

²³⁵ Sub, Bd. VI, nr 65, 394.

²³⁶ „.....textores et operarii pannorum de Stregon....” Sub, Bd VI, nr 310.

²³⁷ SR, nr 2766, CDS, Bd. XVI.

²³⁸ SR, nr 6754, CDS, Bd. XXX, przywilej księcia Bolka II z 12 II 1342.

²³⁹ SR, nr 5955, Bd. XXII.

²⁴⁰ SUG, (w:) CDS, Bd. VIII, nr XXVI- XXVII.

²⁴¹ Książęcy przywilej dotyczył wagi, gdzie można było wszystkie towary, poza pyłem marzanny (cenny barwnik) warzyć, z wszystkimi prawami jak w Świdnicy. SR, nr 5764, CDS, Bd. XXII.

²⁴² SUG, (w:) CDS, Bd. VIII, nr XXXII, przywileje handlarzy nicią, z 16 XI 1358.

²⁴³ SR, nr 3711, CDS, Bd. XVIII.

²⁴⁴ SR, nr 6089, CDS, Bd. XXX.

²⁴⁵ RŚI, t. I, nr 701.

²⁴⁶ RŚI, t. I, nr 205.

²⁴⁷ SUG, (w:) CDS, Bd. VIII, nr XXXI.

²⁴⁸ J. Filla, op. cit., s. 31, 339.

²⁴⁹ A. Gemoll, op. cit., s. V.

²⁵⁰ A. Gemoll, op. cit., s. II.

²⁵¹ SR, nr 3038, CDS, Bd. XVI.

²⁵² J. Filla, op. cit., s. 35, 75.

²⁵³ F. A. Zimmermann, op. cit., s. 205.

²⁵² C. F. W. Richter, op. cit., s. 292.

²⁵³ J. Filla, op.cit., s. 339.

²⁵⁴ A. Gemoll, op. cit., s. III.

²⁵⁵ C. F. W. Richter, op. cit., s. 291-294.

²⁵⁶ A. Gemoll, op. cit., s. V.

²⁵⁷ H. Lutsch, Verzeichnis der Kunstdenkmäler..., Bd. 5, s. 285.

²⁵⁸ SUG, (w:) CDS, Bd. VIII, nr XXXIII. W przywilejach określających zasady handlu chlebem pisze się o sprzedaży chleba pochodzącego spoza Strzegomia dopiero po uderzeniu dzwonu na rynku "glocke vff dem markte".

²⁵⁹ C. F. W. Richter, op. cit., s. 294, 295.

²⁶⁰ J. Filla, op. cit., s. 340; H. Lutsch, Verzeichnis der Kunstdenkmäler..., Bd. 5, s. 285; C. F. W. Richter, op. cit., s. 295.

²⁶¹ C. F. W. Richter, op. cit., s. 296.

²⁶² Sub, Bd. I, nr 86; Sub, Bd. II, nr 239.

²⁶³ Sub, Bd IV, nr 163, nr 180; Sub, Bd. VI, nr 402.

²⁶⁴ J. Filla, op. cit., s. 93.

²⁶⁵ C. F. W. Richter, op. cit., s. 288.

²⁶⁶ SR, nr 2831, CDS, Bd. XVI.

²⁶⁷ SR, nr 2962, CDS, Bd. XVI.

²⁶⁸ SR, nr 2983, 2999, CDS, Bd. XVI.

²⁶⁹ SR, nr 3084, CDS, Bd. XVI.

²⁷⁰ SR, nr 3269, CDS, Bd. XVI.

²⁷³ Bolko postanawia, aby mniszki nie rozszerzały swego klasztoru poza wytyczone granice. SR, nr 5760, CDS, Bd. XX.

²⁷⁴ SR, nr 6841, CDS, Bd. XXX.

²⁷⁵ J. Filla, op. cit., s. 22; J. Kühnel, Das Benedikterinnerinen Kloster... .

²⁷⁶ APWr., Rep. 123, nr 119.

²⁷⁷ C. F. W. Richter, op. cit., s. 319.

²⁷⁸ J. Kühnel, op. cit.

²⁷⁹ J. Kühnel, op. cit.; J. Filla, op. cit., s. 225.

²⁸⁰ C. F. W. Richter, op. cit., s. 322.

²⁸¹ J. Filla, op. cit., s. 277.

²⁸² J. Filla, op. cit., s. 311; C. F. W. Richter, op. cit., s. 323, 331, 332.

²⁸³ J. Filla, op. cit., s. 111-120.

²⁸⁴ C. F. W. Richter, op. cit., s. 333.

²⁸⁵ Scriptores rerum silesiacarum, Bd. 6, nr 122; APWr., Rep. 1 124, nr 7.

²⁸⁶ C. F. W. Richter, op. cit., s. 333; J. Filla, op. cit., s. 113.

²⁸⁷ C. F. W. Richter, op. cit., s. 334.

²⁸⁸ J. Filla, op. cit., s. 116, 117, 119, 120.

²⁸⁹ J. Filla, op. cit., s. 330, 331, 363.

²⁹⁰ A. Schade, Geschichte der ritterlichen..., s. 84.

²⁹¹ J. Filla, op. cit., s. 145, 365.

²⁹² J. Filla, op. cit., s. 85.

²⁹³ A. Schade, op. cit., s. 85.

²⁹⁴ J. Filla, op. cit., s. 365.

²⁹⁵ C. F. W. Richter, op. cit., s. 350, pisze o wzniesieniu budowli w 1460 r.; J. Filla, op. cit., s. 358, podaje pierwszą wzmiankę z 1456 r.

²⁹⁶ J. Filla, op. cit., s. 105, 108, 109.

²⁹⁷ C. F. W. Richter, op. cit., s. 351; A. Schade, op. cit., s. 61.

²⁹⁸ J. Filla, op. cit., s. 357.

²⁹⁹ SR, nr 4632, CDS, Bd. XXII.

³⁰⁰ SUG, (w:) CDS, Bd. VIII, nr LXII, prawa piekarzy z 11 V 1390 r.

³⁰¹ SR, nr 6683, CDS, Bd. XXX, 1 X 1341.

³⁰² J. Filla, op. cit., s. 109-111.

³⁰³ F. A. Zimmermann op. cit., s. 205.

³⁰⁴ C. F. W. Richter, op. cit., s. 362.

³⁰⁵ J. Filla, op. cit., s. 375.

³⁰⁶ RŚI, t. I, nr 454; t. II, nr 389.

³⁰⁷ M. Braunn, Geschichte der Juden..., s. 95.

³⁰⁸ Geschichtschreiber Schlesiens des XV. Jahrhunderts, CDS, Bd. XII, s. 64.

³⁰⁹ J. Filla, op. cit., s. 144, 145.

³¹⁰ Tekst tego rozdziału w dużym stopniu został napisany na podstawie: R. Eysymontt, Kod genetyczny miasta, s. 287-501.

³¹¹ SR, nr 3038, CDS, Bd. XVI.

³¹² J. Filla, op. cit., s. 111-113.

³¹³ H. Lutsch, Verzeichnis der Kunstdenkmäler..., Bd. II, s. 280

³¹⁴ SR, nr 5470, CDS, XXIX.

³¹⁵ Najpełniejsze informacje o zaginionych po II wojnie światowej księgach miejskich podaje J. Filla w Chronik der Stadt..., s. 66-69, a za nim S. Stulin. Zob. S. Stulin, Kościół joannicki..., s. 149-202; S. Stulin, A. Włodarek, Strzegom. Kościół parafialny..., t. I, s. 152; t. II, s. 216-217.

³¹⁶ F. A. Zimmermann, op. cit., s. 198

³¹⁷ H. Hoffman, Die Kirchen in Striegau..., s. 15.

³¹⁸ S. Stulin, op. cit., s. 157.

³¹⁹ S. Stulin, A. Włodarek, Strzegom. Kościół parafialny..., t. II, s. 216.

³²⁰ M. Zlat, Sztuki śląskiej drogi od gotyku..., s. 218.

³²¹ Nieco inaczej chronologię przesklepiania świątyni widzi D. Hanulanka, (Sklepienia

późnogotyckie na Śląsku, s. 43, 87), według której sklepienia gwiaździste w skrzyżowaniu naw, oraz sklepienia nawy poprzecznej i środkowej prezbiterium, powstały około połowy XV w., zaś sklepienia nawy środkowej korpusu w 4 ćw. XV w. Krzyżowe sklepienia naw bocznych miałyby powstać w XV w., choć autorka zwraca uwagę na archaiczną formę zeber.

³²² W 1311 r. SR 3175, CDS, Bd. XVI, potwierdzono fundację ołtarzy w kościele. Również pierwsza, niepotwierdzona źródłowa informacja na temat budowy kościoła pochodzi z kroniki E. I. Nasona i H. Lutschego i wymienia rok 1311 jako początek budowy zainicjowany przez księcia Bernarda. Zob. S. Stulin, op. cit., przyp. 35.

³²³ C. F. W. Richter, op. cit., s. 343.

³²⁴ A. Hryniewicz, Strzegom, kościół parafialny..., s. 810.

³²⁵ R. Kaczmarek, Rzeźba architektoniczna..., s. 33.

³²⁶ E. I. Naso, op. cit., s. 137.

³²⁷ W. Wilczyńska-Koper, R. Eysymontt, Urbanistyka..., s. 260-261.

³²⁸ Por. M. Chorowska, Cz. Lasota, Kamienica mieszczańska w Świdnicy..., s. 14.

³²⁹ A. Łaciuk, Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w trakcie budowy sieci... .

³³⁰ I. Fromm, Studien zur Geschichte..., s. 24.

³³¹ J. Filla, op. cit., s. 45.

³³² Autorzy sprawozdań z badań archeologicznych w tym rejonie uważają, że kondygnacje nadziemne tak podpiwniczonych domów wzniesione były pierwotnie w technice szachulcowej, nie podają jednak podstaw takiej interpretacji, por. A. Łaciuk, op. cit.

³³³ Według M. Chorowska, Cz. Lasota, Kamienica mieszczańska..., s. 14 zaprawa wapienna do budowy piwnic domów w Świdnicy była stosowana od połowy XIV w. po lata 30. XVI w.

³³⁴ A. Łaciuk, op. cit.

³³⁵ A. Dwojak, A. Wasilewski, Sprawozdanie z ratowniczych badań..., s. 23.

³³⁶ J. Filla, op. cit., s. 38.

³³⁷ E. I. Naso, op. cit., s. 145; K. Kaszuba, Terra Sigillata de Strigovia, s. 30-31.

³³⁸ SUG, (w:) CDS, Bd. VIII, nr XX.

³³⁹ A. Dwojak, A. Wasilewski, op. cit., s. 17.

³⁴⁰ Por. B. Czechowicz, Późnogotycka figura Marii z Dzieciątkiem..., s. 204-208.

³⁴¹ J. Filla, op. cit., s. 45.

³⁴² W zbiorach Herder Institut w Marburgu, inw. 51 183.

³⁴³ Ibidem, s. 285.

³⁴⁴ H. Lutsch, Die Kunstdenkmäler..., s. 285-286.

³⁴⁵ Za informacje te dziękuję prof. M. Chorowskiej.

³⁴⁶ H. Lutsch, Die Kunstdenkmäler..., s. 286.

³⁴⁷ W zbiorach Herder Institut w Marburgu, inw. 130 603.

³⁴⁸ J. Pudelko, Rynki w planach miast Śląska, s. 254.

³⁴⁹ W. Wilczyńska-Koper, R. Eysymontt, Urbanistyka..., s. 261.

³⁵⁰ C. Buško, Budynki wieżowe..., s. 63-65.

³⁵¹ Herder, il. nr 51 182; H. Lutsch, Die Kunstdenkmäler..., s. 285.

³⁵² H. Lutsch, Die Kunstdenkmäler..., s. 286.

³⁵³ Wymieniony na portalu Springsgut pojawiał się w księdze miejskiej w 1534 jako drugi, w 1535 r., jako pierwszy konsul, później jako ławnik, ostatni raz wzmiankowany w 1542 r., por. H. Lutsch, Die Kunstdenkmäler..., s. 287.

³⁵⁴ H. Lutsch, Die Kunstdenkmäler..., s. 285.

³⁵⁵ J. Fromm, Studien zur Geschichte...; A. Gemoll, op. cit..

³⁵⁶ O sytuacji religijnej Strzegomia od czasów reformacji por.: H. Grüger, Striegau – Benediktinerinnenkloster...; J. Grünwald, Kleine Beiträge zur schlesischen Presbyterologie..., s. 37-73; H. Hoffmann, op. cit.; G. Hultsch, Schlesische Dorf- und Stadtkirchen..., s.363-364; Kirchenkreis Striegau in Geschichte...; J. Kühnel, Das Benediktinerinnen..., H. Lummert, Chronik der evangelischen Parochie...; L. Radler, Beiträge zur Kirchengeschichte des Kreises Schwiednitz..., s.90-132; A. Schade, op. cit.; F.B. Werner, Schlesische Bethäuser...; O. Schultze, Predigergeschichte des Kirchenkreises... .

³⁵⁷ H. Kaulbach, Aus der Verwaltung...; E. Krause, Aus der Chronik der Stadt Striegau, s.146-147

³⁵⁸ Por. L. Ziątkowski, Okres odbudowy i rozwoju absolutyzmu, s. 108 i nn.; tenże W państwie pruskiego oświeconego..., s. 123 i nn.; Por. też: C. F. W. Richter, op. cit.; W. Dziewulski, Zarys dziejów..., s.7-29;

³⁵⁹ Historia wieku XIX pozostaje nadal dość słabo zbadana przez historyków i to pomimo zachowania się znaczącej części materiałów archiwalnych m.in. Akt miasta Strzegomia (1850-1945), w sumie 1710 jednostek archiwalnych, w tym część miejskiego archiwum budowlanego; spośród wspomnianych już wcześniej opracowań dziewiętnastowiecznych wspomnieć należy przede wszystkim o syntetyczny opracowania K. Popińskiego, Strzegom w latach 1807-1900..., s. 153-181 oraz M. Czapliński, Miasto u progu XX wieku..., s. 182-196; tenże, Miasto do I wojny światowej..., s. 197-211; tenże, Wczesne lata republik weimarskiej..., s. 212-227; tenże, Od wielkiego kryzysu do końca republiki weimarskiej..., s.

228-237; tenże, Trzecia Rzesza wraz z II wojną światową..., s. 238-250.

³⁶⁰ Przygotowano na podstawie monografii autorstwa W. Wilczyńska-Koper, R. Eysymontt, Urbanistyka..., s. 286-303 oraz w studium W. Wilczyńska, Studium historyczno-architektoniczne miasta..., s. 20-26, 37-42.

³⁶¹ C. F. W. Richter, op. cit., s. 169-173.

³⁶² H. Weczerka, Striegau..., s. 524.

³⁶³ C. F. W. Richter, op. cit., s. 172, 174.

³⁶⁴ E. T. H. Bartsch, op. cit., s. 305.

³⁶⁵ J. Filla, op. cit., s. 373.

³⁶⁶ C. F. W. Richter, op. cit., s. 421, 423.

³⁶⁷ C. F. W. Richter, op. cit., s. 388.

³⁶⁸ J. Filla, op. cit., s. 360; H. Aschenbach, Chronik der Stadt..., s. 31, 49.

³⁶⁹ J. Filla, op. cit., s. 371.

³⁷⁰ H. Aschenbach, op. cit., s. 53, 56.

³⁷¹ J. Filla, op. cit., s. 377, 378.

³⁷² H. Aschenbach, op. cit., s. 27, 60.

³⁷³ Dokładny opis procesu przebudowy podaje H. Aschenbach, op. cit., s. 141-144.

³⁷⁴ Informacje o omentarzach strzegomskich w publikacji: Die Entwicklung der Friedhöfe in Striegau.

³⁷⁵ SUB, Bd IV, nr 163.

³⁷⁶ F. Marahrens, Führer durch Striegau..., s. 33, 34.

³⁷⁷ E. T. H. Bartsch, op. cit., s. 328, 329.

³⁷⁸ H. Aschenbach, op. cit., s. 161.

³⁷⁹ J. Filla, op. cit., s. 335, 373- 374.

³⁸⁰ H. Aschenbach, op. cit., s. 21, 22; J. Filla, op. cit., s. 375.

³⁸¹ J. Filla, op. cit., s. 351; H. Aschenbach, op. cit., s. 17, 26, 96, 108, 174.

³⁸² J. Filla, op. cit., s. 343.

³⁸³ H. Aschenbach, op. cit., s. 8, 20, 38.

³⁸⁴ J. Filla, op. cit., s. 336, 360, 373; C. F. W. Richter, op. cit., s. 359.

³⁸⁵ H. Aschenbach, op. cit., s. 32, 56 i 61; H. Weczerka, op. cit., s. 524.

³⁸⁶ C. F. W. Richter, op. cit., s. 364, 365.

³⁸⁷ H. Aschenbach, op. cit., s. 10, 170.

³⁸⁸ J. Filla, op. cit., s. 359; H. Aschenbach, op. cit., s. 29, 30, 44.

³⁸⁹ H. Aschenbach, op. cit., s. 41, 63.

³⁹⁰ J. Filla, op. cit., s. 353; K. Lüdecke, Das Rathaus zu Striegau..., s. 18-20.

³⁹¹ K. Lüdecke, op. cit., s. 18-20.

³⁹² H. Aschenbach, op. cit., s. 22.

Oddział Wrocławskiego Archiwum Państwowego w Kamieńcu Żąbkowickim.

³⁹⁴ H. Aschenbach, op. cit., s. 28, 78, 79, 140.

³⁹⁵ B. Möhring, Turnhalle in Striegau, Bautechnische Zeitschrift, s. 238; tenże, Turnhalle in Striegau, Deutsche Bauzeitung, s. 698-699; tenże, Turnhalle in Striegau, Der Bauhutter, s. 106; tenże, Turnhalle in Striegau, Suddeutsche Bauhütte, s. 30; tenże, Präparandie Anstalt, Der Bauhutter s. 701-702; tenże, Präparandie Anstalt, Architektonische Rundschau, s. 76-78.

³⁹⁶ H. Lutsch, Verzeichnis der Kunstdenkmäler..., Bd. II, s. 287.

³⁹⁷ E. T. H. Bartsch, op. cit., s. 301.

³⁹⁸ C. F. W. Richter, op. cit., s. 40.

³⁹⁹ E. T. H. Bartsch, op. cit., s. 293.

⁴⁰⁰ H. Weczerka, op. cit., s. 524.

⁴⁰¹ H. Aschenbach, op. cit., s. 138.

⁴⁰² H. Aschenbach, op. cit., s. 134.

⁴⁰³ Na podstawie pracy W. Wilczyńska-Koper, R. Eysymontt, Urbanistyka..., s. 303-304.

⁴⁰⁴ W tym roku rozpisano konkurs na projekt osiedla dla Strzegomia i Grabiny. Schlesisches Heim. Monatschrift der Schlesischen Heimstätte. Band V, 1926. s. 197

⁴⁰⁵ H. Weczerka, op. cit., s. 524.

⁴⁰⁶ H. Weczerka, op. cit., s. 524.

⁴⁰⁷ APWr, sygn.: Urząd Wojewódzki, Wrocław. Regionalna Dyrekcja Planowania XVIII/177.

⁴⁰⁸ M. Kierycz, B. Sebza, Strzegom..., s. 4.

⁴⁰⁹ M. Przyłęcki, Strzegom. Wytyczne konserwatorskie...; tenże, Studium historyczno-urbanistyczne miasta Strzegomia.

⁴¹⁰ Zachowały się projekty budynków w Rynku z 1962 r.(Ul. św. Anny 2/Rynek. Generalny projektant inż. arch. K. Bieńkowski, mgr inż. arch. W. Prymon). APWr, Miastoprojekt 548.

Rafał Eysymontt

STRZEGOM'S LOCATION

Strzegom is situated on the north-western edge of the Sudeten Foreland, in the middle section of the Strzegomka River (previously called Czarna Pelcznica), a left-bank tributary of the Bystrzyca River (previously called Leśna), which together with its branch – the Młynówka – flows around the town in the south, setting the western edge of the Świdnicka Plain. The town lies at the foot of the Strzegomskie Hills that stretch towards the north-west: Krzyżowa Mountain (353 MAMSL), Św. Jerzego Mountain (354 MAMSL) and Szeroka Mountain (G. Breiteberg). On the slopes of that last mountain, at 215-240 MAMSL, an urban centre was founded. About 2.5 km to the north-east of Strzegom stands Zwycięstwa Mountain (G. Streitberg, which after 1945 was translated as 'Swarna' [quarrelsome]). At the foot of the hills that surround the town, numerous watercourses start their flow towards the north or the north-west, and between Szeroka Mountain and Zwycięstwa Mountain, the Wierzbak – a stream that flows into the Kaczawa River near Legnica – has its beginning. It flows through a belt of boggy meadows with a width of up to 0.5 km, between which there are ponds in the section from the village of Wieśnica, located at the foot of Krzyżowa Mountain, which extends nearly to the foot of Zwycięstwa Mountain. The town has been developing in the area between the Strzegomka River and the range of hills extending south-east, towards the river valley.

On Szeroka and Zwycięstwa Mountains there existed Early Medieval gords, whose remnants were erased when their summits were levelled out by granite and basalt quarries that operated there. Strzegomskie Hills are built from valuable granites and basalts, which have been used for centuries, and have been extracted industrially at least since the 18th century. Near Strzegom there are also rock deposits, such as 'strzegomit'. We know that from about the mid-16th century to the 18th century, on Św. Jerzego (St. George's) Mountain near Strzegom and on the northern slope of Szeroka Mountain (G. Breiteberg), medicinal clay was extracted, and in the 17th century gold was obtained from river sand near Strzegom.

Granite quarries are located on Zwycięstwa Mountain (Streitberg), also near the centre, to the north of today's Niepodległości Street (Pilgramshainstrasse) and the road leading to the suburban village of Żółkiewka, located to the town's north-west. Basalt deposits are to be found within the former Szeroka Mountain, a few hundred metres from today's T. Kościuszki Street (Jauerstrasse). Once rock material has been depleted, the extraction operations are moved north-west of the town, near the village of Żółkiewka. In the hill ranges to the north-east of Strzegom, near the village of Jaroszów, loams, granite kaolin and clays are extracted to make fire-proof materials.

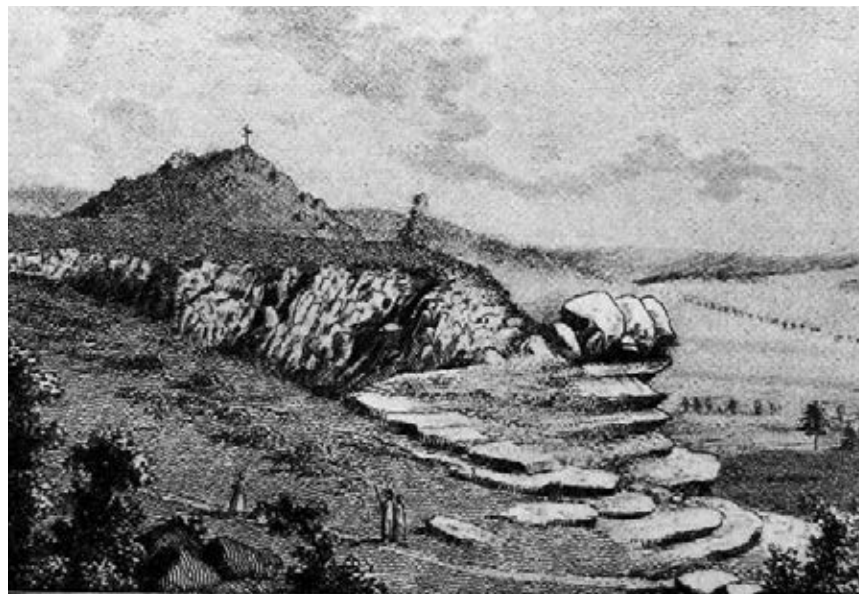
Strzegom's agricultural hinterland on both sides of the Strzegomka River is predominated by mixed and loamy soils, as well as loamy sands, which contain dusty deposits similar to loess, constituting fertile wheat-and-beetroot soils. The lowest land lies in the Strzegomka valley, which receives water from the river's right-hand tributaries: the Pelcznica (Polsnitz) and the Czarnucha, as well as its left-hand tributaries: the Rogacz and the Młynówka, which was originally flowing along the south section of the town walls.

The Strzegomka River valley attracted dense settlement from the Early Middle Ages. The Świdnicka Plain, which extends to the south east of Strzegom, was also densely populated and well developed in the Early Middle Ages. Intensive settlement, especially during the 13th c., contributed to considerable deforestation of the areas near Strzegom. Because of the nature of the local soils, the region was originally grown with easy-to-fell park forests, not dense primary forest. Today, mixed forest is only to be found on the peaks of the Strzegomskie Hills.

Krzysztof Jaworski

STRZEGOM AND ITS ENVIRONS IN THE EARLY MIDDLE AGES

Towards the end of antiquity, during the Migration Period (from about 375 to about 500 AD), there was a small cluster of settlements near Strzegom, with its centre about 8 km east from today's town, in close proximity to the later medieval village of Rusko. A few signs of settlement have been discovered there; these are connected with the last phase of the Przeworsk culture, which came into being in Silesia towards the end of the 3rd c. BC (in the pre-Roman subperiod of the La Tène period), and then developed during the period of Roman influences (the beginning of the 1st c. BC – the end of the 4th c.) and disappeared during the Migration Period. During the first centuries of the modern age, the area of Silesia was principally populated, as most scientists claim, by German peoples, who had probably assimilated the remains of the Celtic population from the La Tène period. A complete changeover of the ethnic structure in Polish land occurred at the beginning of the Early Middle Ages (from 6th c. to the mid-13th c.), when nearly the entire catchment area of the Odra and the Vistula was settled

1. Bazaltowa Mountain. The southern part of the summit with quarry walls.
An engraving, 1806

by Slavs in a relatively short time.

No archaeological sites dated back to the beginning of the Early Middle Ages have so far been discovered near Strzegom. The area seems not to have had any settlements for two or three centuries after the Migration Period, i.e. from the 6th to the 8th centuries. The closest sites dating back to the early phases of the Early Middle Ages are situated as far away as Chwałków near Sobótka, about 20 km to the south-east of Strzegom, and at Wądroże Wielkie near Legnica, about 20 km to the north.

The region of Strzegom was probably settled by Slavs as late as the 9th c. In the town's immediate vicinity there are four known archaeological sites dating to the tribal period of the Early Middle Ages, i.e. to the period preceding Silesia's incorporation into the Early Piast state. These include: the gords on Bazaltowa Mountain near Strzegom and on Zwycięstwa Mountain near the village of Graniczna, and two open settlements – at the village of Jaroszów (site 12) and at the village of Kostra (site 6). Near the town there are also several other sites generally dated to the Early Middle Ages (the settlements at Graniczna, Rogoźnica, Stanowice and Strzegom), which after a detailed archaeological examination will perhaps be classified as belonging to the early phase of the Early Middle Ages.

THE GORD ON ZWYCIĘSTWA MOUNTAIN AT GRANICZNA

The biggest, and probably the oldest defensive structure from among those situated in the immediate vicinity (Strzegom – Bazaltowa Mountain, Graniczna) or slightly further away from Strzegom (Nowy Jaworów, Dobromierz, Bolkowice) was, today nearly entirely destroyed by intensive exploitation of a granite quarry, the burg near the village of Graniczna Góra. Not only did over 80% of its original area disappear, but the small fragment that has survived (about 1 ha) was crisscrossed by numerous geological soundings and earthworks dating back to WWII. Probably the only undisturbed burg layers can be found under a 19th-century paved road leading to the top of Zwycięstwa Mountain. The burg was situated in the western part of an elongated peak of the granite Zwycięstwa Mountain (349 MASL) – a solitary peak with a relative height of just over 100 m. In the north-east it neighbours Bazaltowa Mountain (340 MASL), also known as Szeroka Mountain (Breiteberg), on which, probably in the early 10th c., another early medieval burg developed. The burg at Graniczna, with an area of about 5 ha, was a defensive facility with an oval plan, measuring 400 m by 100 m. Its interior was divided into three parts by situating two crosswise, parallel ramparts in between the longer sections of the main perimeter rampart, thus creating a middle burg and side ones, referred to as boroughs – an eastern one and a western one.

The structure at the village of Graniczna situated on Zwycięstwa Mountain was initially dated to the 10th-11th centuries. After the verification excavation surveys in the 1960s, it was dated to the 9th-10th c. Those conducting the surveys regarded the burg as a native defensive facility of the tribe of Silesians (Shlezanie), although in the ceramic found at the gord and in the stone elements of the burg's defensive structures they could also discern features of the Moravian culture.

The eastern borough rampart, which simultaneously constituted a fragment of the fortifications of the entire burg, was not more than 2 metres high and wide, and was mainly made from earth and stones.

Much more is known about the construction of the rampart separating the so-called middle burg from the eastern borough. It has been determined that the internal rampart was a more massive construction. Originally, it was about 3.5 m high and wide. Made from stones, earth and clay, it was covered on the side facing the eastern borough with granite blocks. J. Lodowski believes that two phases can be differentiated as regards the rampart separating the middle burg from the eastern borough. The older defensive structure was made from wood. After it had been burnt down, the ruins of the older fortifications were used as a base for a younger phase earth-and-stone rampart. Along both sides of the rampart there were ditches several metres wide, reaching down to solid rock, which functioned as dry moats.

In the section of the studied section of the rampart separating the middle burg from the eastern borough, J. Kaźmierczyk singled out a centrally placed nucleus, a so-called rampart core. It was built from irregular granite blocks, two empty spaces along the structure left by a rotten, two-sided wooden lining, and two stone sidings. The total width of the rampart was about 4.5 m.

According to the scholar, the wooden lining of the rampart core reached about 2.5 metres above the main yard level. Just next to the stone core there were horizontal wooden beams, stacked one upon another, which from the outside were propped against regularly spaced vertical posts inserted into the ground. The internal and external walls of the lining were fastened together with horizontal beams placed on two levels – directly over the stone core and just below the use level (crown) of the rampart. In the reconstruction made by J. Kaźmierczyk, the transverse beams were linked to the vertical posts of the core lining. The neighbouring wooden cases on a stone bases created in this way were filled with weathered rocks and earth. Into this structure beams were sunk to create a palisade. The last stage of rampart erection was the placing of a bench and a stone wall at the lower part of the wooden linings. That last element was made from flat stones, usually measuring about 40 cm x 60 cm.

The gord's internal buildings and structures on Zwycięstwa Mountain have not been investigated very well. During the excavations carried out after WWII traces of several buildings within the yard were discovered.

EARLY MEDIEVAL SETTLEMENT COMPLEX ON BAZALTOWA MOUNTAIN

The strategic values of Bazaltowa Mountain (340 MASL), also known as Szeroka Mountain, situated about 1.5 km to the north of today's Strzegom, were taken advantage of for the first time as early as in prehistory, when during the Hallstatt period of the Bronze Age a defensive settlement of the Lusatian culture people was established on its top. The abandoned gord, probably destroyed during a raid of the Scythians at the turn of the 5th c. BC, lay in ruins until the Early Middle Ages, when a new military facility, i.e. a fortified Slavic settlement, was set up on the site.

We learn about the original form of the gord on Bazaltowa Mountain from works by an 18th-century, Strzegom-based geologist Tripke. He left one of the first descriptions of the peak and the gord relics located on it. According to his measurements, the peak area of Bazaltowa Mountain amounted to about 0.7 ha, and that of the gord – to 0.625 ha, i.e. the structure filled up nearly the entire space available for being built on. During the two centuries of exploitation of the basalt deposit, the gord was constantly destroyed; after WWII the section available for archaeological exploration had only 0.12 ha, and in 1965 the gord ceased to exist.

For a long time now, the origin of the already entirely destroyed burg on Bazaltowa Mountain has been linked with the younger phases of the

2. Bazaltowa Mountain. An engraving, 1806

Early Middle Ages. The burg of Strzegom is one of the burgs listed in an 1155 bull of Pope Hadrian IV for Wrocław bishopric. The facility is also linked with the person of Strzegom castellan Apeczek 'de Silicz', mentioned in documents from 1292 and 1299. The relatively late origin of the burg on Bazaltowa Mountain was also indicated by the metal objects found there during rescue archaeological surveys, many of which dated from the younger phases of the Early and the beginnings of the Late Middle Ages. Those included coins from the 12th-14th centuries. This is why for a long time the burg of Strzegom on top of Bazaltowa Mountain was predominantly regarded as a burg established only after the south part of Silesia had been incorporated into the Early Piast state about the year 990. It is supposed to have been an element of an important series of burgs, referred to as 'castellan burgs, located along the northern edge of the Sudeten, almost at the foot of that mountain range. The district, whose main centre was the burg of Strzegom, is supposed to have bordered in the north-west with the Gramolin burg territory, today identified as the village of Grodziszczce near Świdnica, and in the west – with a district connected with the burg at Świny near today's Bolków.

In the 1970s, significant changes were made to the previously proposed chronology of the gord on Bazaltowa Mountain. The studies by J. Kaźmierczyk into the stone elements of the Early Medieval ramparts of the Silesian burgs had to include the site on Bazaltowa Mountain, which was the first among the early strongholds containing stone linings in their defensive structures to have found its place into the archaeological literature, and stra-

3. A model of the burg on Bazaltowa Mountain made in the interwar period on the basis of studies by G. Bersu

ight away in the form of a monograph book by Wrocław-based archaeologist Gerhard Bersu. Participating in the last two seasons of rescue excavations on the site (1964-1965) and analysing the published documentation from the German studies, J. Kaźmierczyk distinguished two construction phases in those early medieval defensive structures – the stratigraphically older one was supposed to have taken place in the 9th-10th c., and the younger one was identified with the castellan burg from the 11th-13th c., which is confirmed by historical sources. The scholar also pointed out the presence in the culture layers of the gord of ceramic from the 9th and 10th centuries, which would correspond to the earlier phase of the use of the burg on Bazaltowa Mountain in the Early Middle Ages.

The nature of the early medieval monuments found on Bazaltowa Mountain, among which there is not only ceramic from the older and younger phases of the Early Middle Ages, but also various metal chronological indicators (e.g. coins from the 12th-14th centuries), shows that the facility was used for a relatively long time – from the 9th c. to the 14th c. A seat of Strzegom's burg master, which is attested to by historical sources, was thus created on the site of an older, pre-state defensive structure, whose beginnings are to be found in the 9th c.

The burg of Strzegom was defended by a rampart that encircled the peak's entire area. The rampart ruins were 1.5 m high at most. They were connected not only with the fortifications of the prehistorical gord of the Lusatian culture, but also with a younger burg erected in the Early Middle Ages, on the same spot exactly.

The early medieval gord on Bazaltowa Mountain was set up on a plan resembling a rhombus. Just like the older burg at Graniczna, the stronghold of Strzegom was defended by ramparts reinforced with stone lining on the outside and on the inside. The central, internal parts of the up-to-4.5-metre-high ramparts were built using the box structure. The method consisted in building wooden boxes filled with rock rubble, gravel and earth.

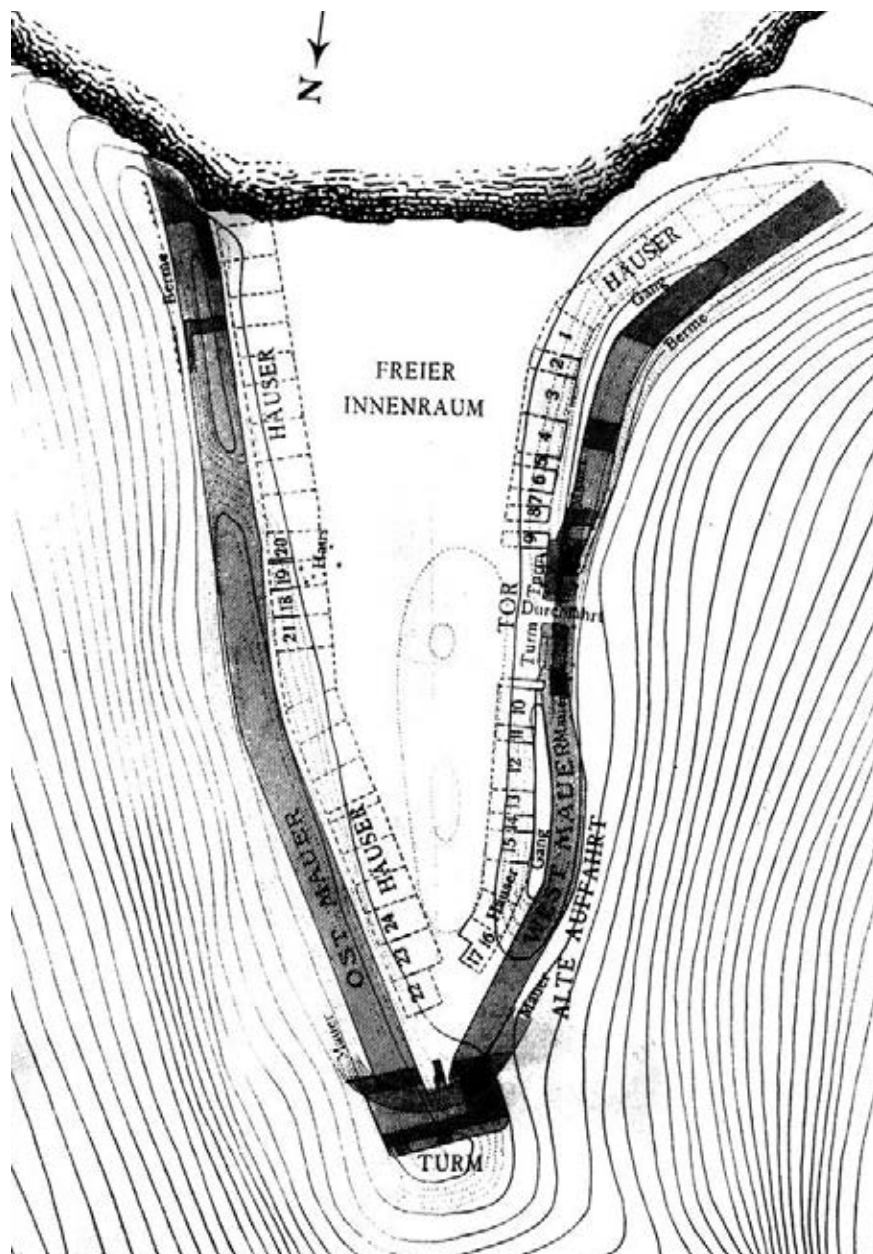
The older rampart discovered on Bazaltowa Mountain, is placed on a sleeper which is up to 4.5 m wide and made from large stone blocks. Where the burg terrain falls, the sleeper becomes higher, reaching a height of up to 1 m. After building the stone platform, a series of adjoining wooden boxes was placed on it. The boxes, made from circular beams connected with each other using a so-called loose framework method, were filled with clay and stones. In their upper part there were vertical poles, which formed a breastwork in the form of a palisade. According to J. Kaźmierczyk, the last stage of construction of the rampart was the addition of an external stone abutment to the wooden framework. This is supposed to have been done some time after the rampart had been erected. The stone layer was not really intended to boost the defensive strength of the rampart, but above all to prevent the rampart from shifting down the hill. The scholar assumed that the 11th-century sandwich rampart, lined with a stone wall on the outside was a younger phase fortification.

J. Kaźmierczyk estimated the thickness of the gord rampart on Bazaltowa Mountain at 2.2-4.5 m. The rampart relics visible during the study were up to 1.5 m high. The original fortifications may have been as much as 2.0-3.5 m high. The rampart was the highest where the stone sleeper filled hollows in the ground. The protective structure on the outside (stone slabs, a layer of earth, a wooden frame and an external abutment) may have been even 1.6 m thick.

It is not clear from the descriptions of G. Bersu or J. Kaźmierczyk whether such a wall surrounded the entire burg. The presence of such fortifications has been confirmed in the northern part of the gord, i.e. the one which was destroyed last.

The structure of the burg gate from Strzegom-Bazaltowa Mountain, still studied in the interwar period, was never fully published. The only aspects that have been presented include its graphic reconstruction and a rough layout of the gate and the adjacent rampart sections. However, the gate interior has never been examined; there are also no grounds for determining the chronology of this fragment of the burg fortifications in more detail.

Along the rampart from the inside there was a two metre wide street with several houses. The buildings discovered in the gord, both residential and utility ones, were of a log construction type. Some structures also had

4. Bazaltowa Mountain. A site plan of the gord remains with archaeological excavations and suggested functions of individual elements of the former burg infrastructure

cellars carved out in the rock base. The burg's central part – the yard – was left clear. The only structure discovered there was a large water cistern carved out in rock.

On Bazaltowa Mountain there was also a row inhumation burial ground, though it is unknown whether it was inside or outside the defensive layout. The chronology of the burial ground on Bazaltowa Mountain has not been determined exactly. K. Wachowski dates it generally to the 'early medieval period'. Perhaps it started to be used in the younger phase of existence of the burg, i.e. in the 11th-13th c.

In the immediate vicinity of Strzegom relics of two open settlements have been discovered; these are dated to the younger phases of the Early Middle Ages (the end of the 10th c. – the mid-13th c.) and were used in the period of the early-state ('castellan') operation of the burg on Bazaltowa Mountain. Such sites are to be found within Jarosów land (sites 13, 18) and Stanowice land (site 18). No excavations have been carried out there (materials from the settlements were acquired during surface surveys) and so their nature is practically unknown. As indicated by written sources and the character of the names of the settlements near Strzegom, agricultural settlement in the centre's hinterland in the younger phases of the Early Middle Ages was quite dense. Perhaps in the younger phase of the Early Middle Ages there still functioned several settlements discovered by archaeologists, and mentioned above, whose chronology has been generally established as the Early Middle Ages (Graniczna, Jarosów, Rogoźnica i Strzegom).

Marta Młynarska-Kaletynowa

EARLY MEDIEVAL AND CHARTERED STRZEGOM

EARLY MEDIEVAL STRZEGOM

Strzegom has known from written sources since about the mid-12th c. The earliest and also most important mention is to be found in an 1155 bull of Pope Hadrian IV that confirms the income and assets of Wrocław bishopric. In the document, Strzegom is listed as one of the Silesian burgs delimiting the diocese's reach as 'gradice Ztrigon', and is mentioned between the long-lost Gramolin (identified with Grodziszczce near Świdnica) and the burg of Świny, which is over 7 km to the west of Strzegom. It is generally assumed in the literature on the subject that the list of the burgs at the beginning of the papal document comes from an earlier, perhaps 11th-c. source. The burgs listed in the bull may thus apply to the time of restoration of the territorial burg administration system undertaken about the mid-11th

c. by Casimir I the Restorer and continued by his successors: Bolesław II the Generous, Władysław I Herman and Bolesław III the Wry-Mouthed.

The burg of Strzegom, dating back to the 10th-13th c., identified with 'gradice Ztrigon' mentioned in the Wrocław bull, was situated, as disclosed by archaeological excavations, on Bazaltowa Mountain, also referred to as Szeroka Mountain (Breiter Berg), today significantly destroyed as a result of granite exploitation. Its location on a rocky hill shows that the stronghold was mainly used for guarding and defense. Access from the north to the burg and the related open settlements was made difficult by the belt of marshy meadows that extended between Szeroka Mountain, Krzyżowa Mountain and Zwycięstwa Mountain, which was fed with water from the Wierzbak River and the streams that joined it. Although it was over 2 km away from the river encircling Strzegom in the south, it predominated the area and protected Strzegom's settlement complex together with the crossing on the Czarna Pełcznica (Strzegomka) River and guarded the roads that crossed at the centre. One route ran from the south east, from the direction of Bohemia, near Gramolin (mentioned in a 1155 bull), and after its decline, already in the 13th c., passed through Świdnica and then, after crossing the Czarna Pełcznica at the height of Strzegom, continued along the watershed between the catchment area of the Kaczawa and the Wierzbak and the catchment areas of the Bystrzyca and the Cicha Woda, north of Legnica. The second route ran from the west along the Sudeten foothills, crossed the Bóbr River near Wleń – a burg also mentioned in the papal document referred to above, passed the stronghold at Świny, ran along the road to Strzegom along the left-hand bank of the Czarna Pełcznica, and then, turning north east, reached Wrocław. In the 11th-12th centuries, Strzegom performed an important transit and strategic role. It can also be assumed that the name of Strzegom, which is certainly older than its first source mentions, was connected with the defensive character of the place. It comes from the name Strzegom, e.g. Strzeżymir, Strzeżysław, and it is a present participle of the verb strzec, or strěšti in Old Church Slavonic.

BURG TERRITORY

Strzegom's hinterland, as we mainly know from written sources, was in the Early Middle Ages rather densely, though unevenly settled; we have no certain information as regards the then geographical reach of the burg territory. Some intermediate information is provided by the surviving names of some of the nearby villages – they indicate that they may have been connected with the burg there. Osiek, located about 15 km east of the centre in question, has a defence-related name. More settlements, located from 8 to 17 km to the north and north-east of Strzegom, have names of a servient nature, including: Konary, Piekary, Łagiewniki and Sokolniki; perhaps Strzegom's territory also encompassed Kostomłoty, about 21 km away in the same direction.

Another naming group of the settlements has an ethnic nature and is clearly an indication of the captive settlement concentrated near Strzegom – Rusko, about 9 km to the north-east; Morawa, nearly 4 km away; Czechy, about 5 km to the south east of the former burg of Strzegom.

When trying to determine the approximate territory of the burg of Strzegom, one can, with a certain degree of caution, use the groups of villages designated as 'districtus circa Strigoniam' included in the list of tithes of Wrocław bishopric. In the north, the reach of the settlements that paid a tithe to the bishop 'circa Strigoniam' is the same as that indicated by the former servient settlements. Apart from 'villa Gottschalci' (Goczalków), 'villa Damiani' (Damianów) and Dupnica (Dupnitz, currently Dębica), they also included Piekary and Łagiewniki, as well as Osiek in the north east. In the west, the villages that paid a tithe to the church of Wrocław 'circa Strigoniam' were spread between the Nysa Szalona and the Czarna Pełcznica within a radius of about 3-8 km from the centre in question; these included: Rostock (Roztoka), 'Petri villa' (Piechów), Burn (Bronów), Hugsdorf (Jurgowa), 'Guntheri villa' (Godziszówek), 'Ysakdorf' (Żelazów, Eisdorf). In the south-west, between the Czarna Pełcznica and the Pełcznica, at a distance of about 5-10 km from Strzegom, there were four villages: Solniz (Siodłkowice), Meynhardsdorf (Jaskulin), Olsena (Olszany), Frölichsdorf (Cieszów). About 6 km east of Strzegom, in a bend of the Czarna Pełcznica (Strzegomka), on its left-hand bank, there lie only two villages mentioned in the tithe listing: 'villa Nicolai' (Mikoszowa) and Priolsdorf (Przyłęgów).

It should be mentioned that the tithe listing 'Circa Strigoniam' includes settlements most of whose names are typically related to colonisation, such as villa Guntheri, Hugsdorf – Gunder's village, Hugon's village. Thus, they were created as a result of the settlement campaign conducted in Strzegom's hinterland during the 13th c. Located slightly further away from the burg of Strzegom, most of them were to be found to the west and south-west of the centre in question, in forested, often hilly (undulating) areas, never beyond the following rivers: The Pełcznica and the Czarna Pełcznica (Strzegomka) in the south and the Nysa Szalona in the west. 'Liber fundationis episcopatus Vratislaviensis' does not list any older villages, including Strzegom, whose tithes had been granted earlier, i.e. about the mid-12th c., by bishop Walter or his successors to church institutions, above all the monastery of the Hospitallers of the Blessed Virgin Mary on Ślęza Mountain and on Piasek Island in Wrocław, St Peter's Church at Strzegom, or the tithes from the nearby villages for Strzegom-based Knights of St John,

acknowledged by Wrocław's bishops: Cyprian in 1203 and Thomas I in 1255. The settlements are located near Strzegom – these include the lost 'Rssna' or 'Rensuo', perhaps Lubieszów; in the south – Międzyrzecz, the already mentioned Czechy, Stanowice, further away – Ciernie and lavoravo (Stary Jaworów); in the north – Morawa, Lusina, Dupnica (Dębica), Jeryszów (Jarosów); in the east – the already mentioned: Rusko, Drobniszów, Piotrowice, Pastuchów and further away in the same direction, from about 10 to about 18 km away from the burg of Strzegom: Osiek, 'Cortreza' (Zastruże), Tarnawa, Pożarzysko, Domanica, Żarów.

This random, mostly indirect information only allows you to reconstruct the territory dependent on the burg of Strzegom in the 11th/12th c., 13th c. and in the early 14th c. It included, above all, the densely populated, closest hinterland within a radius of about 8 km. In the west, the burg territory of Strzegom was separated from the burg territory of Świny by forest complexes extending at a distance of about 10 km from the centre in question along the right-hand bank of the Nysa Szalona, which flows longitudinally in this section. In the north, bordering with the castellan territory of Legnica, the territory of Strzegom extended for 15 km, or sometimes over 20 km. The same is true of the north-east, where it seems to have bordered with the area dependent on the burg of Wrocław. In the south and the south-west, settlement connected with the burg of Strzegom concentrated on both banks of the Czarna Pełcznica and its right tributary Pełcznica, not extending too much on the right-hand bank, and further away to the south, towards forested areas of the foothills. Along the north-eastern section of the Czarna Pełcznica, which flew from the south-west, there developed early settlement, reaching up to the Bystrzyca, up to about 20 km away from Strzegom. In this part, the territory of Strzegom probably bordered in the east initially with the burg area of Gramolin, which is mentioned in an 1155 bull. Later on, in the first half of the 13th c., the area between the Bystrzyca and the Ślęza massif again belonged to the castellan district at Niemcza. This was, more or less, the 15th-century reach of the district of Strzegom, which along this section bordered the district of Świdnica.

Strzegom was one of the burgs in the province of Wrocław, which along its south frontier at the foot of the Sudeten made up a defensive chain from the direction of Bohemia. The distances between individual centres differed from over 30 km to 40 km; the smallest distance, about 16 km in a straight line, was between Strzegom and the burg of Świny. Thus, the territory of Strzegom reached the furthest in the north and the north-east, and was only able to increase its reach towards the south during the 13th-century colonisation of the forested foothills.

We do not know of any signs of the settlement related to Strzegom beyond the burg from that period. We only know of an early medieval burial ground located south-east of the burg mountain. We can assume that on this side, at the foot of the rocky hill on which the burg was situated, there was an open borough. The toponomastic data – the town's name of 'Stary Strzegom' [Old Strzegom] that became established on 18th- and 19th-century town maps – enable signs of an extensive, early medieval pre-charter settlement located to the south-east of the burg to be found. Stary Strzegom covered an area extending along the edge of the Czarna Pełczyca (Strzegomka) valley, measuring about 900 m by about 200 m, crossed by a watercourse that was later called the Młynówka. Modern maps show a characteristic split of the area called Stary Strzegom, encompassing with two narrow arms the eastern edges of the charter town. This part of the town's territory contained an area owned by the Hospitallers' commandry together with the Church of SS Peter and Paul, and further to the north – the base of the eastern market square frontage. One can assume on this basis that the old settlement of Strzegom initially had a bigger reach towards the west. On its western edge a Hospitallers' endowment was set up, and then a certain part of the area was incorporated into the borders of the town's charter space. This former settlement of Strzegom became to be known as 'stary' [old], when in the early 1240s, in its close proximity, a town on German law was established to the west. After that, it lost its former importance and was degraded to the role of a suburb.

The early settlement was located at a river crossing, at a meeting point of various transport routes leading to major centres of the Silesian province. One of them led from the west, and, starting from Strzegom, ran along the left-hand bank of the Czarna Pełcznica (Strzegomka) north-east of Wrocław, while another ran from the north-west (from the direction of Legnica), crossing the river at Strzegom, and went on to south-east towards burg centres – the lost Gramolin, referred to as 'Gradec' (Grodnic) in 13th-century documents, and then to Niemcza, afterwards turning south via Bardo to Prague in Bohemia.

The pre-charter settlement of Strzegom was in this part of Silesia a convenient stopping and supply point for long-distance transit traffic. Most probably the settlement operated a market – a place of exchange and services, which was used both by merchants and travellers as well as by the inhabitants of the entire Strzegom agglomeration, including those of the burg and the densely populated hinterland. It can be assumed on the basis of other, better known burg centres existing at the time, e.g. the nearby Niemcza or Kalisz in Great Poland, in the case of which a place of exchange and a pre-charter settlement with a church were located at some distance from the burg, that a similar situation existed at the 12th-century Strzegom. A late source regarding a 1631 dispute over the right of patronage over the parish church at Strzegom between the Hospitallers and

the town authorities (settled by the latter) is very clear: the dispute concerned an older church of St Peter, which was then situated beyond the town walls. Consequently, some scholars identify the temple with the church of St Hedwig at Stary Strzegom, which received its patronage in the 15th c. The extant Late Gothic brick structure was perhaps erected on the site of a former church of St Peter, although random archaeological surveys have not managed to find any of its traces. This location of the former church at the pre-charter settlement of Strzegom is above all suggested by its situation at an edge of the Czarna Pełcznica (Strzegomka) River valley, on the left-hand bank of its arm that was later called the Młynówka, at a point of a convenient crossing through the two watercourses flowing along a wide valley, through which there ran the above-mentioned route from Legnica to the south-eastern regions of Silesia and then on to Bohemia.

We learn about the church of St Peter at Strzegom from a document dated 1201-1203, in which comes Imbram Gniewomirowic gave it together with the right of patronage to the family endowment of the Strzegom-based Hospitallers. The endowment was confirmed in 1203 by Cyprian, bishop of Wrocław; it included: 'ecclesia beati Petri in Ztregom cum suis pertinentiis et cum villa, que dicitur Lussina', and the previous endowment of the temple in the form of tithes from Strzegom and six nearby villages: Stanowice, Czechy, Ciernie 'ex utraque parte aque', Lusina, as well as from Lubieszów ('Lubessov') and 'Rssna', which are lost today. The last two, as mentioned by the document, had been granted much earlier by bishop Walter to commemorate the consecration of the church of St Peter. It must have occurred towards the end of the pastoral service in Wrocław's diocese of the stranger from Malonne in Wallonia, before 1169, as earlier the income from Strzegom and Lusina had been among the tithes granted by the bishop between April 1149 and 8 April 1150 to the Churches of the Blessed Virgin Mary on Ślęza Mountain and on Piasek Island at Wrocław.

The information about the Church of St Peter and its endowment sheds light on the history of Strzegom in the 12th century, the existence of a noble -and-knight estate and a pious endowment made by its owners. It should be emphasised that both estates developed next to a duke's burg and borough settlement. A similarly complex picture of ownership relations can be seen in the case of many Polish burg-and-town centres of various size and importance at the time, and the multitude of estates and institutions of a varied social, economic and cultural nature frequently concentrated in a large area attest to the degree of development of those early agglomerations. The masters of Strzegom (this is how the duke's document dated 1228 refers to comes Imbram 'de Stregun'), known in the literature as 'Strzegomianie', apart from St Peter's Church, which was endowed at the beginning of the second half of the 12th c., also owned the related estate, later known as 'Stary Strzegom' [Old Strzegom]. It can be assumed that within its territory or in its immediate proximity, there was a manor house – the seat of the masters of Strzegom.

We only partly learn about their belongings, above all through their gifts to the benefit of the Hospitallers. Apart from land and properties in the very Strzegom, the family also owned the village of Lusina, situated about 7 km to the north of Strzegom, which was part of the endowment of St Peter's Church from the beginning of the 13th c. Furthermore, the village of Pasieczna, later called Siedlec, located on the Pełcznica, about 5 km south east of the centre, which was acquired by the order in 1239. Most probably, the masters of Strzegom also had the village of Ciernie, situated on both banks of the Pasieczna, over 10 km away from Strzegom. This was mentioned in a forged document from the second half of the 13th c., but the information about the ownership of the settlement was not a direct cause for the forgery and so can be regarded as reliable. In a document dated 30 August 1228, Henry the Bearded reputedly extended the endowment and the rights of the church near the Pełcznica, mentioning that comes Imbram '...pro remedio suorum peccaminum et antecessorum suorum ecclesie in Polsniz contulit duos liberos mansos in Cirna hereditate sua, que nostre ville Polsniz est contigua...'

On the initiative of the family's representatives, perhaps Imbram's father, comes Gniewomir Ilikowic, a Hospitallers' commandry was set up at Strzegom probably as early as the last decades of the 12th c. During the period when the Wrocław diocese was managed by bishop Żyrosław, a Hospitallers' unit was set up at Tyniec on the Ślęza, which is regarded as one of the first commandry of the order in Silesia. We do not know the earliest endowment of the Strzegom-based Hospitallers; certainly, at the beginning they must have received a piece of land to settle on – it was located, which has already been mentioned, on the west edge of the pre-charter estate. The Church of St Peter together with the village of Lusina and the tithes from other nearby villages probably became the order's property as late as the beginning of the 13th c. Imbram granted the endowment, which is worth stressing, both with the knowledge of Cyprian, bishop of Wrocław, and that of Pope Innocent III, who several years after the official endowment, in 1205, confirmed the Hospitallers' right of patronage over St Peter's Church, with the consent of the land master, Henry I. The consent of the local ruler to the donation of the temple at Strzegom is mentioned in a diploma of bishop Cyprian, a papal bull, and a document by comes Imbram, with Henry the Bearded as the first recorded witness. A special duke's document dated 1203 concerning the matter talks about a donor: 'nobilis meus comes Hemrammus tunc castellanus de Rechen'. In several later documents, not connected with Strzegom's endowment, comes Imbram is no longer

referred to as Ryczyn's castellan. In a ducal document from 1214, which transferred a piece of land on Piasek Island to the Augustinian Canons for the construction of a hospital of the Holy Ghost in Wrocław, his name is given at the very top of the list of witnesses as 'procurator ipsius negocii', before those of the castellan of Wrocław and other ducal officials. In 1228 his name was put in a document of Henry the Bearded as one of the witnesses certifying an endowment to Henry's monastery, just after the bishops of Wrocław and Poznań, as the first among 'comites nostri', as 'Imbram of Strzegom'. The last mention is to be found in a diploma issued before 14 December 1230, in which Wawrzyniec, bishop of Lubusz, confirming a donation of properties by Stojgniew, castellan of Racibórz, to the monastery of Lubiąż, certifies in the matter 'cum comite Immeramo'. The above source data about comes Imbram from the years 1201-1203 to 1230 indicate his high social position and important place among ducal officials connected with Henry the Bearded and his court.

Nine years later we learn about Paweł, a son of the then deceased comes Imbram. In 1239, he issued – without the full date specified – two documents regarding the grant to the Strzegom-based Hospitallers of the village of Pasieczna together with the right to use water and forest resources.

One of the diplomas, written with an unpractised hand, with numerous mistakes, probably by the recipient, was issued on the date of consecration of the church at Strzegom. It is generally accepted that the 'church' was the monastery temple of the Hospitallers dedicated to SS Peter and Paul, which from the beginning of the 14th c. was, as documented, simultaneously used as the parish church of the charter town. In the narration part, the diploma issuer referred to the services rendered by his father to the Hospitallers with the approval of his mother, and then confirmed the endowment by attaching his personal seal to the document. In fact, however, just like on the second document, he used the signum of comes Imbram. The donation of the village of Pasieczna was certified by over 20 people; according to the diploma, those were friends of Paweł Imbramowic, who came in such a big number to Strzegom to celebrate his wedding. The son of comes Imbram was most probably marrying again, as the first among the wedding guests recorded in a 1239 document was Krystyn, genus meus, a brother-in-law rather than a son-in-law, as the bridegroom may have been much more than 30 years old.

The list of witnesses includes representatives of distinguished noble-and-knight families, well known at the time. Among the guests were Wierzbnowie: Andrzej, son of Stefan, who according to an account by Jan Długosz, was killed at the Battle of Legnica (Liegnitz) together with his father, castellan of Niemcza, two years later; Tomek of Wierzbna, a nearby family seat – Krystyn, son of Mikołaj, recorded in a 1239 document, most probably came from that family; Budziwoj from the family of Pogorzelowie of Michałów. Dobiesz of Domanice, comes, known as 'Vanda', whose family estate was located near Strzegom, was a son-in-law of Ilik, a relative of Paweł Imbramowic. In 1247 he held the office of subiudex (podsędek) of Wrocław and acted as witness on documents of Bolesław II Rogatka (including the Act of Settlement of Milicz dated 26 April 1249) and of Henryk III; Ociesław Siekierka came from Osetno on the Barycz River near Góra, and was later principally connected with Konrad I, duke of Głogów – he was the castellan of Bytom (1251-1253), a judge at Głogów (1271-1273), and in 1279 he acted as a castellan of Sądowel in the district of Wrocław. Among the wedding guests of the master of Strzegom recorded on a document from 1239 there were also two active duke officials: Mikołaj, a judge, probably at Wrocław, and then perhaps listed among the witnesses on documents of Bolesław II Rogatka from the years 1243-1245 as a castellan of Bolesławiec. The other one was Chwalisław, a chamberlain, also known as Gawel-Chwalisław, a chamberlain of Duchess Hedwig in the years 1231-1239. At the end of the list of the guests of Paweł Imbramowic there are three clergymen: 'Polonus', a parish priest from the village of Rusko near Strzegom, known from other sources as well, Jakub, a parish priest 'de Colcim', probably from Kielcyn near Świdnica, and Konrad, a curate. Nothing is known about the origin of some of the witnesses listed in the document – these are: Grzegorz and his brother, Jan – son of Fabian Zdzisławic, Szudec Wojborowic, Wojśław Bogdankowic, Jan Błażka and his brothers. It can be assumed that they were in service with the master of Strzegom and his court, as such a group of people connected with Paweł Imbramowic is mentioned in his second document issued in 1239. The act, acknowledging the endowment of the above-mentioned village of Pasieczna, together a donation of a mill, to the Hospitallers, also includes an official permission of Paweł's mother, Dobroszyna or Dobrochna (Dobrosyfn) to the donation; it was issued in her presence and, which is explicitly indicated, 'in presentis... militum meorum', i.e. in the presence of knights who were at the time in service with Paweł Imbramowic.

The scarce data regarding Paweł of Strzegom contained in the two documents from 1239 indicate that the son of comes Imbram, as opposed to his father, when at a mature age, did not hold any public function. Apparently, he was not connected with Henry II, who had been ruling for a year already, was known to his subjects for participating in the ruling with Henry the Bearded as his successor, and was frequently mentioned in documents issued by the ruler. It should be emphasised that Paweł did not use the title of comes or his own seal; his own two documents he certified with the sigillum of his father, comes Imbram, indicating that: '...ipsam sigilli mei

appensione decrevi communire...'. To a document dated 19 August 1239, fabricated later by the Hospitallers, there was also attached a seal of his father, which, however, may have been forged together with the document.

It follows from the content of the documents referred to above that Paweł Imbramowic made a full use of the wealth and social position achieved by his ancestors, above all by his grandfather Gniewomir and his father Imbram. Supporting his family endowment, he acted as a sponsor when the Hospitallers' new temple was consecrated, without referring to the duke's authority, as opposed to his father. We see him surrounded by his personal team of knights, and on his wedding – by friends from the most distinguished Silesian knight families.

We know nothing of the further fate of Paweł Imbramowic and his family. The reasons for this are rather mysterious; there are two things that may have happened to the master of Strzegom – either he fell out of favour with the duke and the family estate was confiscated by the ruler or, which is more probable, two years after his wedding, he died at the Battle of Legnica against Tatars, just like one of his wedding guests, without leaving an heir. As a result of Paweł Imbramowic's sudden death, the history of his family estate took a dramatic turn – it passed into the duke's hands.

THE CHARTERING OF STRZEGOM

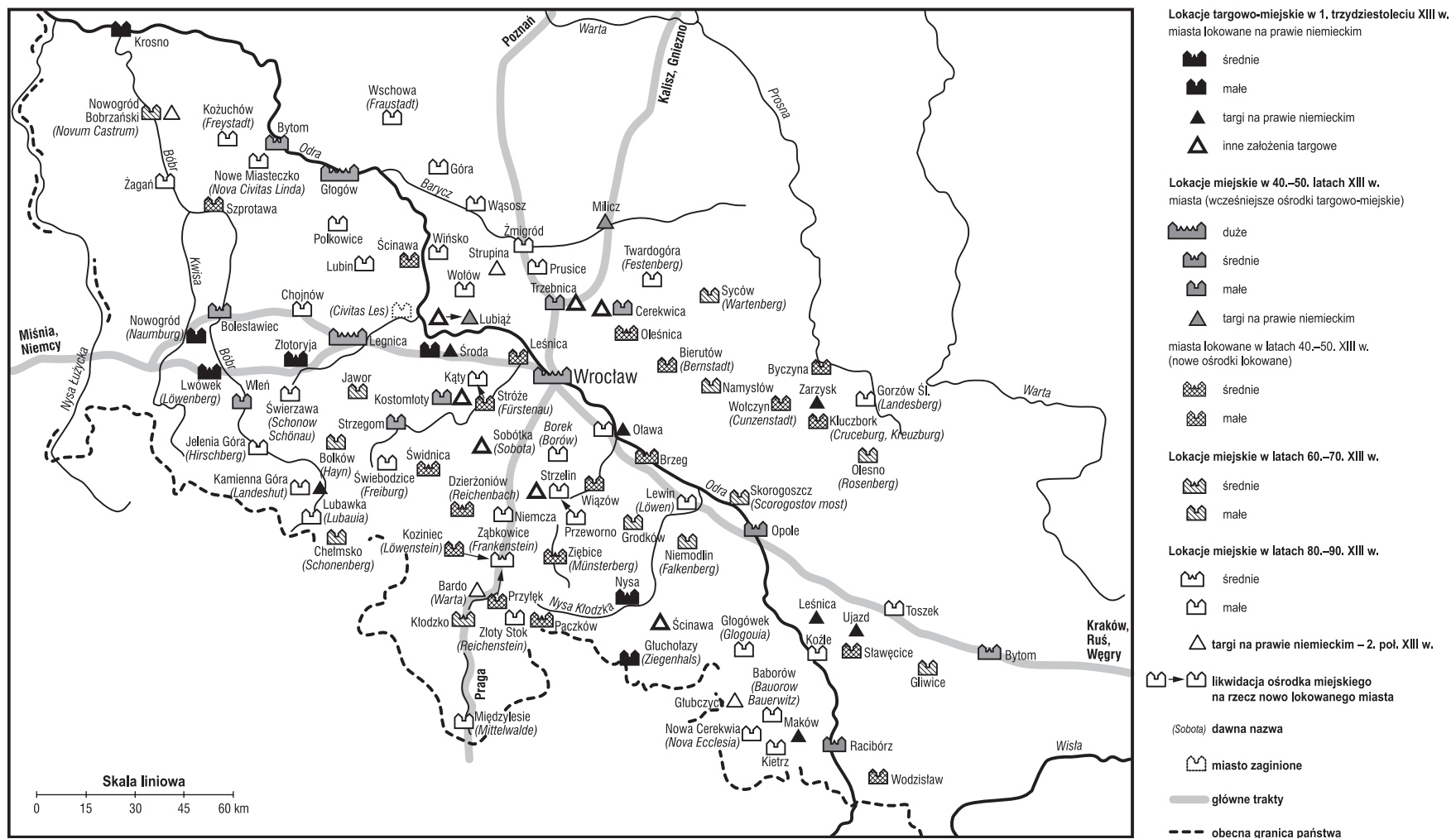
In the year following the raid of Tatars and the death of Duke Henry II on 9 April 1241 at the Battle of Legnica, his wife Anna of Bohemia issued a document regarding the chartering of Strzegom under German law. The document, without the full date specified, talks about the transfer by the Duchess to the local Hospitallers of land near the monks' granary. It was to constitute a compensation for a piece of land of the same size taken from them to be used as the site of the newly founded town. Among the witnesses recorded in the document are not only dignitaries from the monarch's circle: rector Pantinus, a canon of Cracow, chamberlain Themo and knights: Hunemirus, comes Mikołaj, Marcin and Tomasz 'calvus', but also Peregryn 'advocatus dictae civitatis'.

We do not know the circumstances of this charter, its legal or economic terms. It can only be assumed that it was more modest territorially than the later town from the turn of the 14th c., whose boundaries can be seen on 18th and 19th century maps. The first chartering of the town on the initiative of Duchess Anna is perhaps to be found in the southern section of the medieval urban space later referred to as Dolne Miasto (The Lower Town). It encompassed the western edge of the settlement that already was known as Stary Strzegom (Old Strzegom) as early as 1305; its bigger part extended eastwards, outside the town walls. Within Dolne Miasto there was the Hospitallers' monastery together with the Church of SS Peter and Paul. In its eastern part there stood a non-extant duke's castle, whose existence is documented from the early 14th c. It is not impossible that the stronghold located at the town gate leading towards Stary Strzegom – and so towards the parish church of St Peter, then to the road to Wrocław and the river crossing – had been erected earlier, during the town's chartering, and constituted Duchess Anna's seat.

The town's area was extended north most probably only towards the end of the 13th c., over time forming a so-called Górne Miasto (The upper town). During the century, the chartered Strzegom was taking shape at least in two stages, not only spatially, but also in the organisational and legal sense. This is attested to by the words of a 1297 document of Bolko I, duke of Świdnica. Namely, the ruler, having heard the complaints of Strzegom's weavers-clothiers 'textorum sive operarii pannorum' – about their endangered legal situation in the town, ordered the local burghers to honour the privileges enjoyed by that group of manufacturers 'a primeva locacione'.

Strzegom, just like Wrocław, was one of those few towns in the Silesian duchy that were founded just after the Tartar invasion. We learn about the granting of German law to Wrocław, as in the case of Strzegom, indirectly from a document regarding a ducal compensation for the losses, this time incurred by Trzebnica-based Cistercian nuns, in connection with the layout out the area of the newly founded town. The diploma, dated 10 March 1242, was the first document issued autonomously by Bolesław II the Bald, the oldest son of Henry II the Pious. It is assumed that during that time the widow of the hero of Legnica was simultaneously acting as regent in the Henries' state and so it is she above all who should be credited with the initiative to grant charters to new towns. It is very likely that in both cases, i.e. Wrocław and Strzegom, there was no written German law granting privilege issued and the agreement between the founders and the ruler of the land was entered into orally. The compensations in kind granted in the year following the defeat of Legnica, and at Wrocław as early as the end of the first quarter 1242, indicate that settlement campaigns both at the main centre of the Silesian duchy and at Strzegom were conducted more or less at the same time, with much haste and, as a result, rather chaotically. The example of Wrocław shows how about 20 years later, in 1261, Bolesław's two younger brothers who were ruling the town – Henry III and Władysław – repealed previous privileges by granting new ones, put the town's legal relations in order, corrected irregularities, did away with negligence that arose during the previous chartering.

The material losses incurred by the Tartars' invasion required financial expenditure and people for building rural and urban settlements, defensive facilities – burgs and castles. In order to maintain an independent economic

5. City locations in 13th century in Silesia and Kłodzko Land (within the modern borders of Poland) study by M. Młynarska-Kaletynowa

position and and political prestige, the widow of Henry II and his oldest son, and a little later also his younger brothers, had to rely on towns and to support their development.

At Strzegom, the first known commune head representing ducal power in town, who most probably also acted as a founder, was somebody called 'Paregryn'. Duchess Anna, the town's mistress, was involved in developing the new centre. Proofs of her activities, not only in the very Strzegom, but also in its nearest hinterland, found in later sources, indicate, as claimed by Heinrich von Loesch, that Strzegom's estate constituted her inheritance as a widow of Henry II the Pious. It was only with her permission that weavers-clothiers could settle there, just like at Wrocław, on favourable terms; those craftsmen were able to enjoy their rights for decades without any problems. We can learn about the estates and incomes managed by the Duchess above all from her endowments to the benefit of Wrocław-based Poor Clares in 1256. From its establishment, the nunnery had a shambles at Strzegom, which was the subject of a dispute between the local burghers, Agata and her sons, and the Poor Clares, which ended in 1299 with a judgment in favour of the nuns. Władysław, archbishop of Salzburg, when confirming in 1268 the estate of Wrocław-based Poor Clares, listed among the donations of his mother 'in Stregun viginti lapides sepi', 20 stones of suet per year. Later on, a 1278 diploma issued by Henry V, a master of Jawor, acknowledges the possessions of the nunnery at Strzegom and its nearest surroundings: '...quod domus sancte Clare in Wratislauia omnes suas redditus, quos in districtu civitatis nostre Stregom habere noscitur, per quos ab omnibus nostris predecessibus beate memorie dotata seu privilegiata fuerat, sive sint in macellis in Stregom, sive in villis Thomaswalde et Dimidia villa, quos eosdem redditus a nobis habeant omni impedimento obstaculo eminus profligato, donantes omnia sua ipsis, secundum quod ea conprobare poterunt a nostris predecessibus possedissee...'. Apart from the income from the shambles at Strzegom, the document refers to income from two villages: Thomaswalde (today: Tomkowice), located about 5 km south-west of Strzegom, and the neighbouring 'Dimidia villa', called then and now Granica, located on the Czarna Pełcznica (Strzegomka). It was certainly above all about a confirmation of a donation made by Tomasz, a bishop of Wrocław, who in 1262 endowed the Poor Clares at those two villages with a total of 40 malters of grain per year from his tithes. The settlements did not belong to the nunnery, as they are not listed in its inventories of assets, their establishment can be linked to the colonisation campaign in this area most probably conducted in the 1240s by Duchess Anna. This is indicated by the names of the two villages – one set up in a cleared forest by a man called Tomasz, and the other developed on the border of the town's nearest hinterland, where before there was no settlement connected with that centre.

We have no direct information about the rural estates of the originator of Strzegom's chartering; apart from the settlement efforts made by Duchess Anna, she must have owned some properties near the town, as ducal property had existed within Strzegom's burg territory for a long time, which has been mentioned before. An interesting example is the ducal village of Jeryszów (Jaroszów), located over 5 km north-east of Strzegom, among some older settlements.

Henry III, following a careful examination of his mother's privileges, with the consent of his brothers Bolesław, Konrad and Władysław, combined them with his 'privilegia in unum... generale' and in 1266 issued at Strzegom

a document in which he granted various estates and incomes to Henryk, a commune head and village administrator of Jeryszów (Jaroszów), for his work and favours done to his mother, Duchess Anna, and to him in the Roman curia.

The range of the duke's endowments to Henryk of Jeryszów and the wealth acquired by him in various ways is, considering he was a village administrator, quite impressive. There were exceptional reasons for such an extensive privilege. Considering Henryk's social status, it can be assumed that his services to the ducal family in the Roman curia consisted in accompanying and assisting Duchess Anna's son and her envoys during their attempts to secure an approval for the establishment of a seat for the Poor Clares brought from Prague to Wrocław. The fact that when Henry III expressed gratitude of the ducal family to the village administrator of Jeryszów, he paid special attention to reinforcing the content of the 1266 privilege is indirectly attested to by the persons certifying the diploma. Most of them were distinguished figures from the ruler's immediate circle. The presence of the other witnesses, who held the positions of commune heads: Arnold of Reichenbach (Dzierżoniów), Henryk of Lebinstejn (Löwenstein, today: Koziniec near Ząbkowice), and especially Jan of Strzegom, and also a Marcin of the nearby village of Ciernie, was probably a result of the need to legitimize the major elements of the charter agreement between the document issuer and the village administrator and the commune head of the village of Jeryszów, who were the same person.

When did Strzegom receive the charter for the second time then? As certified by the witnesses recorded in a document dated 2 July 1299: Jan, a dean of the collegiate of the Holy Cross in Wrocław, and Jan, a prior from Pilzno, Henryk, a deceased commander of the Strzegom-based Hospitallers, erected the defensive walls at Strzegom by order and at the cost to Henry III, duke of Wrocław, an uncle of Bolko I, duke of Jawor and Świdnica. Because Henry III died on 3 December 1266, less than 18 months after his mother, the originator of the first charter of Strzegom, the town fortifications must have been built not long before the death of the duke of Wrocław. It should be remembered that at the same time, in 1266, the ruler granted, on his own behalf and on behalf of his deceased mother, a privilege to Henryk, a village administrator from Jeryszów (Jaroszów), located near Strzegom, and one of the many witnesses listed in the document is Jan, a commune administrator of Strzegom. The simultaneous financing by Henry III of the construction of the town fortifications at Strzegom may have been related to a recharter of the town, which then concerned a space larger than the previous one. That is why the witnesses listed in the 1299 document confirmed that the land 'from the burial ground to the monastery garden' was the property of the Strzegom-based Hospitallers.

Dagmara Adamska

THE DISTRICT (WEICHBILD) OF STRZEGOM AND THE SETTLEMENT PROCESSES AROUND STRZEGOM FROM THE MID-13TH C. TO THE END OF THE 15TH C. (A COMMENTARY TO PLATE NO. 6)

Because of fertile soil, partly covered with loess that efficiently retains water, the region around Strzegom has always been distinctly agricultural in nature, crisscrossed by river valleys, conducive to settlement. An important factor affecting land organisation has also been its location between two important centres – Strzegom and Środa Śląska. The existence of a dense settlement network as early as the 1st quarter of the 13th c. is attested to by a document of Wawrzyniec, bishop of Wrocław, delimiting the areas of the three parishes under the patronage of the Lubiąż-based Cistercians. In 1217, the parish at Ujazd already encompassed a dozen or so settlements located in the region in question (including: Jarostów, Karnice, Łagiewniki Średzkie, Sokolniki, Pichorowice and Wrocisławice). Relatively quickly, the area came under the influence of new legal models, including ones with the colonists' involvement. In a document dated 1218, Wawrzyniec, bishop of Wrocław, confirmed tithes due to the Cistercian abbey at Lubiąż, for instance from 12 łans from 'the village of Tyslina' (today: Ciechów), intended for the church at Ujazd, which was a result of the above-mentioned delimitation of borders of that parish. The terminology of the settlement called Tyslin indicates a recently conducted settlement campaign in the bishop's estate. Towards the end of the 14th c., the village was definitely subject to German law, which was reflected in the transformation of its name to the German Titzelsdorf.

As early as 1239, on Paweł Imbramowic's initiative, the village of Lusina (today: Lusina) was transferred under the new law. Perhaps in 1245 the bishop's village of Olszany (Olsane) was organised under German law; as documented, half a century later, it had an area of as many as 60 Franconian (greater) łans.

The chartering under German law of the town of Strzegom (1242) as a centre for an already operating dense settlement network brought about a new legal and organisational situation. Several nearby settlements were incorporated into the town's assets. After the chartering, Stary (old) Strzegom, without a doubt an early urban settlement, constituted an endowment of the hereditary commune head. The right to nominate a candidate for the position of the parish priest of the local church, at the time already dedicated to St Hedwig, was held by Strzegom's town councillors still in the modern era, which became a subject of a long-term dispute with the Hospitallers. In 1305 Duchess Beatrice and her son endowed the castle chapel with income from the gardens in Stary Strzegom. In the Late Middle Ages the settlement was still agricultural in nature, although its inhabitants were subject to city laws. The income of the village administrator of Grabina was also limited to the benefit of the commune head. As documented in 1372, he passed on acquired court fines to Strzegom. In 1500 a part of the settlement was already in possession of the town council, and 80 years later the councillors bought out the entire village. Undoubtedly, the village was Slav in origin (1255 as Grabina); in the Germanized form it is quoted in written sources as late as the 2nd half of the 14th c.; in the mid-15th c. it had a smithy owned by smith Mikołaj Weychner. Free łans and an allodium was also owned by Strzegom's advocatus in 'the village of Mikołaja' (district Mikoszowa).

From the mid-13th c. there was intensified the colonization campaign related indirectly to the emergence of a combined duchy of Świdnica and Jawor, encompassing a large area reaching up to Środa Śląska. The beginnings of the formation of a new rule go back to the division of the estate of Bolesław II Rogatka between his heirs. The oldest son, Henryk V the Fat, received land with the capital Legnica, Bolko I and the youngest Bernard the Agile received the Jawor land together with the district of Lwówek, separated for Bernard in 1281. After the death of his brother in 1286, Bolko I took over Lwówek, gathering in his hands the southern and western areas of the district of Legnica with Strzegom. After 1301, after the regency of Bolko I's widow and the joint rule of his sons, once again the patrimony was divided among the duke's sons: Bernard II, Bolko of Ziębice and Henryk I of Jawor. The central part of the territory, i.e. the duchy of Świdnica, encompassing the town and the district around the town of Strzegom, went to Bernard.

After the death of Duke Bernard II (1326), the rule over the territory was taken over by his oldest son, Bolko II the Small. As early as 1338, he granted a dowry to his wife, Agnes of Austria – the entire district of Strzegom together with the castle and a grange at Maniów near Świdnica. She was granted a lifetime possession of the town of Strzegom, with a reservation that if she married again Bolko's brother Henryk would have the right of first refusal to purchase the town and the district for a sizeable sum of 12,000 grzywnas. The document refers to the fact that the bequest was similar to that of the widow's dowry of Kunigunde of Poland, mother of Duke Bolko. As the mistress of Strzegom, she had the right to the title in the years 1326-1330, although still in 1331 she was using it when ending a long-standing dispute with the Strzelin-based Poor Clares. On 3 July 1331 Duchess

Kunigunde finally waived to the nuns the disputed rents secured by her son Bernard on the national commune head office at Strzegom.

The separation of the district and town of Strzegom from the rule of the Piasts operated until the death of Duke Bolko II. After 1368 Agnes, as a widow, took over for lifetime possession the entire combined duchy of Świdnica and Jawor. In 1369 the ruler still used a bust seal with the duchy's coat of arms and the inscription around it: S[igillum] Agnetis ducissa Stregonia. The status of the Duchess's testamentary inheritance was also secured in the succession act of Bolko II for Karol IV. It contained a bequest for the Luxembourg family if the male Świdnica-and-Jawor line were to go extinct; however, Agnes was to remain the ruler of the combined duchy for life and also to hold the right to dispose of her dowry at her discretion.

In the 13th c. settlement processes around Strzegom were concentrated on the east and the north-east of Strzegom. Probably, the first to be

6. Strzegom. A sketch view of the town from the west, pre-1709

subjected to German law were the already existing settlements: Rusko – established in the 12th c., in 1248 managed by village administrator Konrad and laid out on 30 rent łans and 2 village council łans; Jarosów (Jerysów) – chartered in 1259; in the mid-12th c. documented as forming part of the estate of the Wrocław-based monastery of the Virgin Mary in Piasek Island.

Undoubtedly, some settlements were established from scratch. In 1268, by order of Sobiesław, son of Brebimil, Bertold, known as 'Polono of Sędziszowa', founded Bertholdesdorph (today: Gościsław) under German law. The village administrator received nine free łans, 1/3 of court fines and the court privilege for hereditary possession. The construction of a church at the village (mentioned from 1360) was linked with its endowment with one free łan. The village was called after its founder: 'a village of Bertold'.

Assuming that Bolko I's initiative really refers to the estate of Buchwaldt (today: Bukówek), in 1282 the duke allowed his beech forest near Środa Śląska to be felled in order to make space for the village. The founder, Jan of Pichorowice, was granted with the right to erect a mill and an inn, free łans and the village administrator office with four łans. There was also a provision for an endowment of a church with 2 łans. It is difficult to determine the time or results of the colonization efforts, as a beech forest was still growing (?) there in 1312. Undoubtedly, in 1324 the village was already organised and the commune head of Środa Śląska had 7 free łans. There is a 1340 mention of the village administrator's estate, a so-called Czacinshinder, and seat with a drawbridge. In 1335 perhaps a church was mentioned at the village. Assuming this is true, it is the same as the temple existing in 1522, erected on a marshy site, which the bishop ordered to be moved to a hill referred to as a 'holy field', because of the environmental conditions.

Thus it seems that the core of the settlement network around Strzegom crystallized as early as the 13th c. The increased body of information about villages in the 1st half of the 14th c. (especially in the light of a list of incomes of the Wrocław bishopric from around 1300-1305) does not attest to any settlement breakthrough in the region of Strzegom, but rather to a change in the nature of the preserved sources, which in many cases only then disclose the names of the settlements. Most probably, Osiek was already operating under German law (about 1300 – a church, 1315 – a village administrator). Perhaps it occurred already around 1276, when the sources started to mention Konrad, a local surveyor. In about 1300 'a village of Gotszalko' (today: Goczalków) had an area of as many as 49 łans, although according to documents, it existed at least eight years earlier. Rogoźnica, probably dating back to the 12th c., in about 1300 had an area of 30 łans, from 1291 it had a church, whose parish priest was the duke's chaplain.

The turn of the 14th c. seems to have been a period during which settlement under German law accelerated in the area and a network of parish churches was developed. Around 1300, the village of Kwietniki (Blumenaw), with a church mentioned 35 years later, was mentioned for the first time. As documented, Damianowo, known from the same list (as 'a village of Damian'), already had a church in 1318. The village administrator's office was located in the village in the upper part of the settlement, next to the manor house. A free common pasture was located on a nearby hops hill called Hopfenberg. In 1334 there was a mention of Udanin ('a village of Gobhard') together with its temple, although in the light of historiographical findings it had already existed in the 2nd half of the 13th c. In 1318 there existed a village of Kostrza (Heslech), which knight Tyczko may have acquired directly from the duke. A church at the settlement is mentioned as late as the 1370s, but with the right of patronage by a local family of Häslichts – descendants of Tyczkon. About 1300, as documented, there existed a village of Jugowa (Hugisdorf) with a temple mentioned from 1335. In the same year, together with the first piece of information about a village of Łazany, we learn about its church, which was located, just like the entire

7. Strzegom. A plan of a skirmish of Strzegom, 1745

settlement, within the estate of the Seidlitz family (without any doubt from 1349). At the turn of the 14th c. there began the organisation of Różany, as about 1300 it had an area of 33 łans, and 60 years later it had a church. Originally, the humorous name of the village – ‘leather trousers’ – also contained their owner’s name – a Konrad – who was perhaps the village organiser (Cunczledirhosen). In 1315 there already was Mieczków, which 20 years later had a church. We have information about a customary endowment of the village administrator office at the village from as late as 1402. When selling a part of a settlement called Meczkwaw, Wrocław’s burgher Erazm Peczeler passed on to Świdnica’s burghers: Jan Pfortner, Jerzy Schwenkninfejl and Teodoryk Doring (½ share) and to Wrocław’s burgher Piotr of Strzelin (¼ share), higher and lower judiciary (½ and ¼ respectively), the right to the village administrator office together with the court privileges, the right to sell alcohol, to bake bread, to slaughter animals, to cut cloth, to make shoes, and a church fief.

Settlements with names typical of a new colonization campaign: ‘a village of Szymon’ (today: Szymanów), ‘a village of Witkon’ (today: Witków), ‘a village of Michał’ (today: Michałów), ‘a village of Preiling’ (today: Przyłęgów) or ‘a village of Gunter’ (today: Godziszówek) were probably also established towards the end of the 13th c. or at the beginning of the next one. Żółkiewka, mentioned in written sources for the first time in 1318, also had a colonization origin – ‘a forest of a wanderer’, i.e. a foreigner (Pilgramshain). Still in the 19th c. its eastern part was referred to by its inhabitants as ‘a village of Ludwik’. Without determining who deserved the designation of a ‘foreigner’, we can suggest a probable sign of a simultaneous, at least initially, settlement action of two organisers.

Single pieces of information about areas of agricultural plots indicate that most of the settlements were large (26-60 łans), and so their colonization origin can be assumed with a high probability. German law started to be applied to existing villages and land was laid out analogously (cf. Olszany), and so old settlements were subject to deep structural changes. As per documents, an exception to this was ‘a village of Piotr’ (today: Piechów, part of Roztoki), with an area of only 8 łans, which were wielded by the neighbouring village of Rodtstock (today: Roztoka), set up in an area cleared from trees, and a five-łan settlement called ‘źródło’ [a source] (later Germanized to ‘źródelko’, today: Bronów), occupied by a parish priest from Serwinów (previously: Święca). A group of the above-mentioned settlements (including: Bronów, Roztoka, Serwinów and Jaskulin) indicates a deliberate and simultaneous colonization effort, connected with a settlement of submontane areas around Dobromierz. The settlements in Strzegom’s hinterland and those in the belt between the town and Środa Śląska were mostly older, supplemented with newcomers at the turn of the 14th c.

Signs of colonization campaigns and deep structural transformations of the old settlements are still visible in modern cartography. Some of the ‘old’ villages had then a shape of large ovals (Czechy, Piekary, Rusko). Some, located along watercourses or roads, had features indicating that trees had been felled in a forest (forest łan villages): Olszany, Jugowa, Ciernie, Szymanów. Still in the 18th c., the settlement of Granica (Halbendorf) had visible, elongated strips of land, located perpendicularly to the buildings and only located on one side of the road. Granica’s opposite side, the Strzegomka River valley, was useless agriculturally.

By the mid-14th c., the dense settlement network was ultimately created and the parish system developed. After 1350 and at the beginning of the 15th c., only some single settlements were established: Dziwigórz, Lasek or knights’ Zawadka (Rokenregil – probably a name referring to a door lock and a castle of the Schaff family that stood there). Land development necessitated a large-scale felling of trees, as a result of which there were only small patches of forest left by the Late Middle Ages. They were visible near Chelm (Hummelbusch) Czechy (Rohland), Lusina and Rusko. A forest popularly known as Rauskerwald/Rawschenwald, located in the district of Strzegom, also belonged to the castle’s fief at Książ (together with Mikoszo-wa and Pastuchów near Świdnica). In 1326 Duchess Kunigunde of Poland granted to the Krzeszów-based Cistercians, for her ancestors and her son Bernard, five grzywnas of rent from an area called Rusk together with the local wood. Also the land around Borów – a so-called Seifredisdorferwald – was overgrown with trees, and together with the stream that was flowing there, in the 15th c. was owned by the Schweinichen family. The very Borów, initially composed of two forest łan villages (Boraw i Seifrisdorf), was also established late (2nd half of the 14th c.).

Historiography even indicates a discernible borderline and dynamism

of colonization processes related to the felling of local forests. It is assumed that the region around Strzegom was densely forested and quickly subjected to tree felling, when Slav settlement progressed. Towards the end of the 13th c. and in the first half of the 14th c. forests are supposed to have still existed between Strzegomskie Hills and the Sudeten Mountains and reached as far east as the villages: Grabina, Rogoźnica (mała) and Graniczna. The settlements to the west of the line are thus supposed to have been set up as a result of colonization efforts, and their land layout is supposed to have been made up of strips of elongated łans created by felling trees (including the above-mentioned villages of: Kostrza, Żółkiewka czy Borów).

In the Late Middle Ages some considerable economic changes took place. In the last quarter of the 14th c. granges started to be established around Strzegom (e.g. Celów, Damianowo, Jaryszów, Kostrza, Kwietniki, Rogoźnica). Those were small undertakings (3-5 łans, as opposed to older and larger ones, for instance, at Mrowiny), which were often connected with a mill or fish rearing. In 1401 sources mention Holme – an allodium with a mill, cottagers and even one well-to-do peasant. The separation of granges was a reflection of buying and (or) taking over peasants’ land near Strzegom by knights’ families (immigrants related to the duke’s court). The organisation of the local grange economy does not seem to be an effect of adaptation of idle land or new tree felling processes, but rather a result of developing a finished cultural landscape. Some new granges acquired names with the preposition ‘to’, accordingly to their location (e.g. a grange called czum Hezelecht or czum Teyche). As early as the 1st quarter of the 14th c., a grange called ‘mała Rogoźnica’ (small Rogoźnica) was separated from the village of Rogoźnica.

Settlement stabilization of an environmentally favourable area is also reflected in the fact that no settlements disappear. The only lost settlement is the mysterious Jonsdorf bey Peleskewiz, known from a series of documents from the years 1387-1406, which refer to a holder Kasper, and from a single document dated 1375 concerning a five-łan grange of Hensil Bartusch. Probably the small settlement was absorbed by the neighbouring Pielaszkowice and it should hardly be regarded as permanently abandoned. It is, however, impossible to establish the location or status of an ephemeral and undoubtedly dwarfish village (dorfchen) with a telling name of ‘a thin slice of bread’ (Scheybelerdorf / Scheywelichtendorf), only known from two documents from the years 1399 and 1406. Also Wozschejn near Strzegom must remain unidentified (around 1300). The same list of the endowments of the Wrocław bishopric refers to a hill near Strzegom known as Gemow. Some historiography suggests that it is identical to the Serner mountain, mentioned in 1316. A hint regarding its location is provided by documents

8. Strzegom. A sketch panorama of the town from the south, 1730s

that mention from the beginning of the 15th c. a forest called Seruerwald/Sanderwald, to be found between Lusina and Targoszyn. In 1401, Serme-wald, which originally belonged to the duke, was sold by Benesz Dohnau to knights from the Waldau and Sachenkirch families.

Probably the early and intensive settlement processes around Strzegom, perhaps the existence of a burg district and the borders of parishes set up in the 1st quarter of the 13th c., resulted in an irregular shape of the area of the district of Strzegom. It covered not only suburban areas within a dozen or so kilometres, but also a promontory reaching north-east, up to villages near Środa Śląska. The small Weichbild of Strzegom was adjacent to extensive districts of Świdnica, Jawor, Bolków, Lwówek and Kały, and an ephemeral district of the urban commune head at Świebodzice. An evolution of the district area led to its gradual reduction; its state in the 18th c. is known from cartography. A characteristic of the region was an instability of the borders of this undoubtedly densely populated area, which were not permanent still in the 15th c. Changes in the inclusion of individual villages to lower and higher judiciary districts can be reflected in a document from 1302. As a result of a dispute between a national commune head at Strzegom and an urban commune head at Kały Wrocławskie, Duchess Beatrice ordered to finally separate the scope of jurisdiction of the two officials. The border was to run between the villages of Kamionna and Piława (both of which were near Kały, with an unconfirmed inclusion in the district of Strzegom), and income from the local forest growing in the watershed (of the Bystrzyca and the Strzegomka?) was to be collected by the Hospitaliers. In the Late Middle Ages the district of Strzegom had as many as over 70 villages, 30% of which changed their administrative affiliation (see Table). It is not clear how in 1399 the village of Ciernie could have simultaneously been part of Weichbild of Sweydnicz und Stregin.

present name / German name	medieval name (selection)	first mention	district of Strzegom	district of Świdnica	district of Bolków	district of Jawor	district of Świebodzice	district of Lwówek Śląski	district of Kąty Wrocławskie
?	Gerhardisdorf	1394	X						
?	Scheybelerdorf / Scheywelichtendorf	1399	X						
? (ob. część Pielaszkowic?)	Jonsdorf	1387	X						
Bartoszków / Barzdorf	Parcziansdorf / Parisiansdorf / Parchansdorf	1311	X						
Bogdanów / Neuhof	Newehof / Nova curia	1175	X						
Borów / Bohrauseifersdorf	Boraw	1391	X	X	X				
Borów / Bohrauseifersdorf	Seifredisdorf / Seifrisdorf	1376	X	X	X				
Bronów / Börnchen	Burn	ca 1300	X						
Bukówek / Buchwald	Buchwaldt / Buchwalde / Buchwald	1282	X						
Celów / Preilsdorf	Prielingdorf / Breilingsdorf	1373	X		X				
Chelm / Hulm	Holme	1401	X						
Ciechów / Dietzdorf	villa Tyslini / Tyczilsdorf / Tytzlini villa	1218	X						
Ciemie (ob. część Świebodzic) / Zirlau	Tirne / Cyrna / Czirle / Czirla / Cirle	1203	X	X			X		
Cieszów / Fröhlichsdorf	Wrolichsdorf / Frolichsdorf	ca 1300	X		X				
Czechy / Tschechen	Chehi / Tschechen / Tschechin	1203	X	X					
Damianowo / Damsdorf	Damiani villa / Damiansdorf / Dameansdorf	ca 1300	X			X			
Dębice / Dambritsch	Dambici / Damrichs / Dambroschen / Damerschen	1217	X						
Dębnica (ob. część Gościsława) / Taubnitz	Dupnicza / Dupnitz	1246	X						
Drogomiłowice / Dromsdorf	Długomiłowici / Drogmansdorf	1217	X						
Dzierzków / Dätzdorf	Tirczconis villa / Detschsdorf	ca 1300	X		X				
Dziwigórz / Diebisdorf	Dybisdorf	1394	X						
Goczalków / Gutschdorf	villa Gotskalci / Gotselkesdorf / Gotschalsdorf	1292	X						
Godzieszów / Günthersdorf	Guntheri villa / Gunthersdorf	ca 1300	X						
Gościsław / Bertholdsdorf	Beroldisdorf / Bertholdesdorph	1268	X						
Grabina (ob. część Strzegomia) / Gräben	Grabina / Grewyn / Grobin / Grebin	1255	X						
Granica / Halbendorf	Dimidia villa / Halbedorf / Halbendorf	1262	X		X				
Graniczna / Streit	Stritvorwerck / Streitvorwerck / Stritisvorwerk	1300	X						
Jaroszów / Järischau	Iarasszow / Jaruschaw	1149–1150	X	X					
Jaskulin / Möhnersdorf	Meynhartshsdorf	ca 1300	X	X	X				
Jugowa / Hausdorf	Hugsdorf / Husdorf / Hugisdorf	ca 1300	X		X				
Karnice / Kórnitz	Kernicz / Kornicz	1217	X						
Kobylica (ob. część Myślinowa) / Keulendorf	Kewlendorf / Culendorf	ca 1300	X			X			
Konary / Kuhnem	Kuner / Cunir / Kunir	1305	X						
Kostrza / Häslicht	Heslech / Hezelecht / Heselecht	1318	X						
Kwietniki / Blumenau	Blumenaw / Blumenow	ca 1300	X		X	X			
Lasek / Förstichen	Vorstchehin / Forstenchin	1353	X						
Lusina / Lüssen	Luszina / Lossen / Lussin	1149–1150	X						
Łagiewniki Średzkie / Lohnig	Langevnici / Lageniwitz / Lawnik	1217	X						
Łażany / Laasan	Laszano / Lasan / Lasanum / Lazen / Laasan	1335	X	X					
Michałów / Michelsdorf	Michaelis villa / Michelsdorf	ca 1300	X	X					
Mieczków / Metschkau	Mexscow / Meckow / Meczcow / Metschkaw	1315	X						
Mietków / Mettkau	Metchow / Mettichaw	1326	X						X
Międzyrzecze / Haidau	Heyda sive Medireche / Heida / Heyda / Merica	1255	X						
Mikoszowa / Niklasdorf	villa Nicolai / Niclosdorf / Nicklausdorf	ca 1300	X	X					
Modłęcin / Ullersdorf	Ulrichsdorf		X						
Morawa / Muhrau	Moraw / Morow	1266	X						
Mrowiny / Konradswaldau	Conradiswalde / Cunradswalde	1297	X	X					
Niedaszów / Herzogswalde	Herczogswalde / Herzogwalde / Herczogenwalde	1291?, 1324	X			X			
Olszany / Ölse	Olsane / Oelsen / Olsen	1245	X						
Osiek / Ossig	Osech / Ossek	1198–1201	X						
Pichorowice / Peicherwitz	Parhouici / Peycherwicz / Peicherwicz	1217	X						
Piechów ob. część Roztoki) / Weiden Petersdorf	Petri villa / Petirwicz	ca 1300	X		X				
Piekary / Beckern	Peccari / Beckern / Beckirn / Peczker	1253	X						
Pielaszkowice / Pläswitz	Pelascuitz / Pleskewicz / Peleschkowicz	1267	X	X					
Postolice / Poselwitz	Postelicz	1217	X						
Przyłęgów / Preilsdorf	Priolsdorf / Prielzdorf / Pryelsdorf	ca 1300	X						
Rogoźnica / Gross Rosen	Rssna / Rogosen / Rogasin / Grosen Rogosen	1203	X						
Rogoźnica / Klein Rosen	Weningen Ragosen / Wenig Rosen	1327	X						
Roztoka / Rohnstock	Rostock / Rodestock / Rodstock	ca 1300	X		X				
Różana / Lederhose	Czunczledirhosin / Ledirhosen / Lederhose	ca 1300	X						
Rusko / Rauske	Ruseke / Rusk / Ruske	1149–1150	X						
Serwinów (ob. część Dobromierza) / Schweinz	Swentz / Swencz	1289	X						
Siodlkowice / Schollwitz	Solnitz / Scholewicz	ca 1300	X	X	X				
Skarżyce / Grunau	Grunaw / Grunow		X	X					
Sokolniki / Zuckelnick	Czockiling / Ockilnik / Zocklenick	1217	X						
Stanowice / Stanowitz	Ztanouischa / Stanewicz / Stanowicz	1203	X						
Stawiska / Teychau	Teyche / Teiche	1392	X						
Szymanów / Simsdorf	Symonis villa / Semansdorf	1335	X	X	X				
Tomkowice / Thomaswaldau	Domaswalde / Thomaswald / Thomaswaldaw	1259	X						
Udanin / Gäbersdorf	Gobherdi villa / Gebharczdorf / Gebehardisdorf	1334	X						
Ujazd Gn., Dln. / Mois Ober, Nieder	Uyasd / Mogis / Moyes / MogesGrossen/Ober und Nieder	1201 ?, 1217	X					X	
Wieśnica / Fehebeutel	Fegebewtil / Fegebutel / Vegebewtil / Vegbutel	1319	X	X					
Witków / Wickendorf	Witkonis villa / Witchendorf / Witchinsdorf	ca 1300	X	X					
Wrocławawice / Obsendorf	Wratzlauici / Opeczendorf / Apeczendorf	1217	X						
Zastróże / Sasterhausen	Costrcza / Sastirhusen / Ostefanzang (?)	1246	X						
Zawadka / Riegel	Rotkeregil / Rokinregil	1366	X						
Żelazów / Eisdorf	Izerovizi / Eysigesdorf / Ysackzdorf	1217	X						
Żółkiewka / Pilgramshain	Pilgershayn / Pilgramshain	1318	X						

Chart 1. The villages in the district of Strzegom and changes in administrative allocation until the end of the 15th c. by D. Adamska.

Leszek Ziątkowski

HISTORICAL CONDITIONS IN THE MIDDLE AGES

A CHARTER TOWN – BASIC ECONOMICS

One of the major changes brought about by the adoption of German law was a strict separation of urban and rural space and the conferment of specific production and commercial rights. The process was accompanied by judiciary transformations that placed town inhabitants in the jurisdictions of separate decision-making bodies. The main objective of local town authorities was to take over control over the judiciary, because only that guaranteed full self-governance. Regulation of production facilitated its control, but, what seems equally important during the initial stage of creating new production relations, it also enforced commodity-and-money economy. The benefits were many: manufacturers increased production for the market, as they retained all surpluses that remained after a rent-tax, whose amount was fixed in advance, was paid. The ruler acquired an income in money, which was easier to use. Production was becoming more specialised, and so its volumes and quality increased. The process was accompanied by the appearance of various institutions and town governance structures, which survived largely untouched not only the Middle Ages, but also the early modern period.

A CHARTER TOWN – AN ADMINISTRATIVE OPERATING FRAMEWORK

The town enjoyed internal self-governance, although it took over 100 years to achieve that state. The town was headed by a council, which every year appointed a mayor from among its members. Initially, Strzegom had a hereditary urban commune head. The first head whose name we know is a Peregryn, who was perhaps the organiser of the entire chartering process. Such a venture required rather substantial sums of money – it was necessary to find surveyors, lawyers, etc. The commune head chaired the town court and was a representative of the duke's authority. He was granted with a significant endowment, including real properties, rents, production licence fees, and 1/3 of court revenues. Of particular importance was the last element, as the revenues did not only encompass imposed penalties, but also all fees connected with non-contentious court cases – something corresponding to services that today are provided by notaries public and attorneys. Strzegom's burghers managed to finally buy out the commune head rights and pass them on to their own mayor as late as 1397 – it took them over 30 years to do so. Some rights were bought in 1364 from Katarzyna, a widow of commune head Mikołaj, who died in 1347.

Each newly elected mayor had to be approved by the duke, and then, after the local dynasty died out, by the duchy's governor (the title of the duke of Świdnica was held by the king of Bohemia, who usually resided in Prague or Vienna – locally, he was represented by a district governor (G. Landeshauptmann, P. starosta).

The influence on the election of town councillors, not genuinely democratic ones, resulted in the creation of a small group of wealthy families, referred to as the patriciate. For tens of years, this angered craftsmen who were not allowed to make any decisions and led to frequent conflicts. Ultimately, in the years 1359-1390, a group of craftsmen were allowed to become town councillors. At the beginning of 1526, the town saw some disturbances. The town council was challenged by 'the commune'. It is quite possible that the protest, just like in 1532, was caused by an overly casual approach to the town's revenues by the mayor and town councillors. Until then, remuneration due to the councillors was not officially specified. Theoretically, they performed their duties free of charge, being only entitled to 'allowances in kind' from the town granges, mills, trade in salt, beer, or forest products. Because the value/amounts of such 'allowances' were not specified, some serious irregularities occurred. The disturbances ended with an intervention by the duchy's governor Hans Seidlitz, who brought about a change in the council composition at Easter 1526.

The existence of such a mechanism for creating ruling elites in the Middle Ages and the first half of the 16th c. led to the creation and widening of the gap between the elite group of those in power and the large group of the burghers. In this respect, Strzegom was not an exception. Similar conflicts arose at many towns in Silesia, including its capital Wrocław.

A visible sign of self-governance and legal subjectivity was the town's coat of arms and official seal. The oldest surviving seal comes from 1309, and the final form of the coat of arms was created at the beginning of the 15th c. In 1546, when the Schmalkaldic war broke out in Germany, Emperor Charles V demanded financial support to be used for the army. The towns in the Świdnica-and-Jawor duchy were trying to refrain from providing the assistance, explaining that they wished to remain neutral. Because Charles V was not only an emperor, but also a king of Bohemia and a hereditary ruler of the duchy, the town's opposition provoked his anger and made him order that two town councillors should appear before his court in Prague. The charged towns were ordered, although they theoretically enjoyed self-governance, to recall the mayors who held the office in 1546 and to pay a large sum of money (54,000 talars) as compensation for the ruler. At the

same time, the town's court rights were limited. The privilege to file cases with the highest town appellate court at Magdeburg was withdrawn. From now on, appellate cases were to be handled by royal courts.

Unfortunately, as regards the functioning of town authorities, i.e. their efficiency and scope of operation, the sources available to modern historians are extremely scarce. It is known, for instance, that the town acquired some privileges, such as court judiciary or the commune head office in its district, i.e. a jurisdiction over a larger territory, including areas outside the town.

Rafał Eysymontt

STRZEGOM IN THE MIDDLE AGES AND THE MODERN PERIOD

THE SHAPE OF THE CHARTER TOWN

The second chartering of Strzegom, which probably occurred after the death of Duchess Anna in 1265, led to the creation of a regular layout of the town, surrounded by fortifications, with its today's orthogonal (rectangular) network. A distinguishing element of the layout is the curve of today's Świdnicka Street; perhaps it is a reflection of a fragment of the old transport route that led from Strzegom southwards. Its distinctness in respect of the town's other streets also consists in the location of its exit in the middle of a Rynek Square frontage, while the other arteries start in the square corners. Originally, the corner plots in this frontage reached (before the arcades were pulled down) into the market square; this meant that, as opposed to the other, straight-line frontages, the southern one formed a broken line.

The curve of today's Świdnicka Street and the irregularity of the outside town outline in the south-east is perhaps a reflection of the town's several-phase spatial development. The outside outline of the founded town in the north and north-east nearly formed a straight line, in the south it was curved and in the west it resembled an arc. Rynek Square is evidently not located in the geometrical centre of the layout, which seems to confirm its two-phase development. An irregularity is also noticeable in the southern part of today's Kościelna Street (Kirche Strasse). Perhaps owners of plots in the above-mentioned streets had some legal guarantees in respect of their properties. Because of that, during the town's chartering the dimensions of any previously inhabited plots could not be changed and their inhabitants could not be resettled. When discussing the brewing privilege in the 18th c., Władysław Dziewulski proposed that in the newly founded town about 200 plots were set out.

The central part of the town is occupied by a rectangular market square (Rynek) measuring 150 x 105 m. It is one of the biggest squares in Silesian charter towns. Apart from four streets going from its corners, there is a fifth one (today: Świdnicka Street) going from the middle of the south frontage. The entry into the square from the south has no continuation in the streets leading to the gates on its other, northern side. A characteristic feature of its buildings is the above-mentioned protrusion of the southern frontage towards the square's centre (see the 1937 map and the findings of the archaeological surveys in today's Bohaterów Getta (Weber Gasse) Street. This blocked the light of the side entries into the market square, just like in many Bohemian charter towns or in French bastides – fortified towns – chartered in the 13th c. by the Capets and the Plantagenets, with their les cornières – narrowings that protected the main square against entry by any major unit of troops. This feature of the layout of the central square in the charter town was only changed during 19th- or 20th-century redevelopments.

Around the square, blocks of buildings were erected – initially, only along its frontages. A distinct shift of the market square from the geometric centre of the layout resulted in a regular shape of the blocks located to the south and to the west (three-front ones, with buildings facing three streets) – between today's following streets: Bohaterów Getta (Weber Gasse), Świdnicka (Schweidnitzerstrasse) and Kościelna (Kirchstrasse), as well as to the east of the square, between today's Henryka Dąbrowskiego (Güntherstrasse) Street and św. Anny (Wittigstrasse) Street. The blocks to the west and to the north of Rynek Square had only one row of buildings.

The bigger, south-eastern part of the town was spatially connected with the castle; according to C.F.W. Richter, an old-time town chronicler, the castle's fief covered the area between today's Szkolna (Burglehn) Street, the presbytery of the Church of SS Peter and Paul, and today's Henryka Dąbrowskiego Street (Günther Strasse), which ran from the south-eastern corner of the market square eastwards. The castle chapel, acknowledged in a 1305 document, is to have been located on the site of today's building at 5, Szkolna Street (Burglehn). The documents issued by Henry V and Bolko I, dukes of Świdnica-and-Jawor, seem to indicate that the duke's seat was located at Strzegom.

The area in the south-western part of the town was occupied by a Hospitallers' commandry, which had been set up before the chartering of Strzegom, in the last decades of the 12th c. This is known from a document dated 2 August 1299. Henryk, a then deceased commander of the

Strzegom-based Hospitallers, had erected the town's defensive walls by order of Duke of Wrocław Henry III and at his cost, probably a short time before his death in December 1266. Apparently, the south-western section of the fortifications was located near the Hospitallers' monastery, and its land 'between the burial ground and its orchard' and the free access to the monastic buildings were under threat. This is why in 1272 Henry IV, duke of Wrocław, granted a privilege, in which he confirmed the Hospitallers' ownership of the above-mentioned land and he guaranteed the monks free access to their seat. The rights were confirmed by bishops of Wrocław: Tomasz II, a few months later, and Jan Romka in 1299.

The land near the town's northern boundary (a so-called Górne Miasto (the Upper Town)) was not developed for quite a long time, and so Duchess Beatrice, wife of Bolko I, was able to establish a Benedictine nunnery of the Holy Virgin Mary, the Holy Cross and St Andrew the Apostle in 1307.

The town's division into a 'lower' and 'upper' town originated from a later period. The 'Lower Town' occupied the area to the south of Rynek Square, while the 'Upper Town' was located north of the Rynek Square southern frontage. This situation, just like in the case of other Silesian towns, e.g. Legnica, may indicate relations of the two town sections with two temples: the earlier 'Lower Town' with the church of SS Peter and Paul, patronized by the Hospitallers, and the later 'Upper Town', with Benedictine and Carmelite churches.

The boundaries of the urban area set during the second chartering survived until 1873, when Stary Strzegom was incorporated into the town – an old settlement in Szarych Szeregów Street, which previously bore a telling name of a weavers' street Weber Gasse. The presence of weavers at Strzegom from the moment of the first chartering (attested to by a document from 1297) and the presence of shambles (attested to by their endowments to the Poor Clares based at Wrocław) indicate that for decades starting from the 1240s Strzegom was inhabited by craftsmen of various specialities. There was a production market developing at Strzegom at the time, which was simultaneously subject to further legal and administrative transformations. Another commune head, after Peregryn, is mentioned in 1266. Towards the end of the 13th c., active executive power at Strzegom was represented by a duke's hereditary commune head, who in 1297, by order of Bolko, duke of Świdnica, is supposed to have made sure that weavers received back their privileges granted to them during the town's first chartering. There is a mention from 1299 of a road from the nearby village of Jeryszów to Strzegom 'versus Strigonium civitatem'. During the Middle Ages, Strzegom became a centre of a Weichbild – a management board of a court and administrative district, which included the nearby villages – Stary Strzegom, Grabina and Międzyrzecze (Haidau). In 1364 the town bought out a part of the commune head office and 33 years later purchased all of it¹⁸⁷.

THE CASTLE

The duke's residence complex was located in the south-eastern corner of the charter town, to the south-east of Kościelna Street. According to the chronicler C.F.W. Richter, the castle's fief included the area between the town walls, today's Szkolna Street (Burglehn), up to the presbytery of the Church of St Peter, and today's Henryka Dąbrowskiego Street (Günther Strasse). In this area there was a castle with a chapel acknowledged in a document of Bernard, duke of Świdnica, dated 10 April 1312. A chapel of the Holy Cross and the Holy Virgin Mary was endowed in 1305 by Duchess Beatrice with her son Bernard, a widow of Bolko I of Świdnica and a daughter of Otto, Margrave of Brandenburg, to honour her husband and to ensure the salvation of her soul and the souls of her successors. The right of patronage held by the endower of the castle chapel was granted to the Benedictine nunnery at Strzegom. According to the town chronicler, the chapel was located at Burglehnstrasse 9 (9, Szkolna Street). The Duchess resided at Strzegom until her next marriage in 1308, to Władysław, duke of Koźle. Then, the chapel was given to the Benedictine nuns that had come to the town a year earlier. The castle's utility buildings also included a malt plant, a brewery, a granary (6 and 7, Szkolna Street) (Burglehn) and a flat of the castle gatekeeper (today: 1, Szkolna Street). Probably, there was also a tournament square – on the site of the former porch connecting the Hospitallers' commandry with the parish church (see a view from the mid-18th c.). The castle's fief also included an armoury in the house at 34, Rynek Square (at the end of the 19th c. called Pod siedmioma elektorami (The seven electors) or Schronisko rycerskie (Knights' shelter)), where until 1812 reputedly there were stone images of the dukes. The fact that the building at Wittigstrasse 10 (today: Św. Anny Street) was part of the castle's fief was attested to by an 1618 inscription: 'Simon Kulhas Amtmann des Kon: Burglehns' – Szymon Kulhas, head of the castle's royal fief. The castle masters also owned the building at 9, Rynek Square, which is supposedly certified by the coat of arms of the family of von Seydlitz from 1748 to be found on the building.

A non-extant castle portal bore the date 1547, another one, with the coat of arms of the family of von Czirnów – 158..., and at Burglehnstrasse 4 (today: Szkolna Street) – the coat of arms of Hans Seydlitz and the date 1563. On the gate house of the castle fief there was the date 1600 (Kirch Gasse 2 towards the end of the 19th c.).

The sources often mention a structure called Schleushof – the castle

9. Strzegom. Castle ruins, before 1888

steward's estate, the management board of the duke's estate and a place where the ruler stayed when he travelled. In 1375 Duchess Agnes granted the castle to knight Gungil of Łazany as a fief. In 1430, Sigismund of Luxembourg, King of Bohemia, gave the town the steward's house as compensation for four burgher houses in Jaworska (today: Dywizji im. Tadeusza Kościuszki) Street transferred to Carmelites, while refusing to give his granary Kornhaus, on the site of which the burghers wanted to erect a Carmelite monastery. The site was supposed to be unsuitable due to the proximity of the parish church and, above all, the ruler needed the granary. A 1528 Schoss Register mentions Schleusshof – the castle steward's estate in Nowa Street – Günther Strasse (today: Henryka Dąbrowskiego Street), and before Łacińska Street (today: Kościelny Square). There were also four burgher houses there – in 1829 they were houses Nos. 85, 86, 87, 88. In 1533, Sebald von Seydlitz, the then holder of the fief of the burg, i.e. the Strzegom castle, sold Schleushof with two buildings to the town. As indicated by the above, changes to property ownership in the 15th c. were quite frequent. In 1534 the town transferred Schleushof to two entrepreneurs who intended to set up a saltpeter factory there. In the years 1551-1562, the castle steward's house was owned by the von Czirn family from the nearby Stanowice. After the Thirty Years' War the castle was in ruin, and in 1662 the town acquired the already undeveloped plot from the family. Five years later, chronicler E.I. Naso described the castle's fief as delapidated buildings. In 1770 the castle was passed over to burgher Franz Hoffmann. A 1709 drawing by F.B. Werner shows still high castle wings and a tower covered with a pointed dome. In a drawing by F.B. Werner from the mid-18th c., only the tower can be seen in a corner of the fortifications, south-east of the parish church.

In the 18th c. the castle was given for use to silk weavers for some time; in 1876 only remains of the structure were still standing, to be ultimately destroyed by pickaxes in 1888. At the beginning of the 20th c., after a new concrete railway viaduct had been erected, the only things that remained from the old castle were its basements and a heap of rubble.

THE TOWN FORTIFICATIONS

Within its initial fortifications, the town had five town gates: Świdnicka, Jaworska, Wrocławska – Wittiga (which led to the north-east, towards the capital of Silesia and Środa Śląska), Grabińska and Nowa. The old road, which ran past the duke's manor house, was initially closed; later, when the need arose, it was reopened, the gate was named a 'new gate', the street leading up to it was named Naugasse, which was later changed to Günther Strasse (today: Henryka Dąbrowskiego Street). Through Grabińska Gate the road led south-west to Bolków, Kamienna Góra and then, through Lubawska Valley, to Bohemia. It was located near Świdnicka Gate, because the lie of the land prevented the road to Bolków from being connected with the road to Świdnica, which led on to Wrocław and to the south-east, near Ślęża. Through Jaworska Gate, there ran a road to Jawor and Legnica.

The wall sleeper near Jaworska Gate, discovered as a result of an archaeological survey, was 1.25 m wide and was made from basalt with clay, and in some places – lime mortar. Documents from 1829 mention town walls 30 feet high and 8 feet thick, with a breastwork 6 feet high and a double moat, which was then partly begun to be used for gardens.

According to a local chronicle, in 1475 small roundels were erected before the face of the town walls. One of them, located in the west of the town, and a quadruple system of walls near the former castle were described by Hans Lutsch in 1889. A town map from around 1800 shows gate necks that protrude beyond the fortification outline.

Following a 15th-century redevelopment, the town walls had five gates, towers and roundels. The best known include: Mehlbastei – Młyńska Roundel, Schnabelturm – Dziobowa Tower, a mill above Strzegomska, to the south-east of the church. In the years 1742-1745, Młyńska Roundel was converted into a warehouse, in 1798 it was demolished, and the acquired material was used to build a house at 16, Jaworska Street. A rectangular roundel directly south from the parish church is still surviving; later on, it was used for non-defensive purposes, which is attested to by large window and door openings. Roundels have also survived to the south of today's Bohaterów Getta Street (Weber Gasse). Defensive facilities for defence by means of firearms were also to be found at the end of the former Wittigstrasse

10. Strzegom. Dziobowa Tower, ca. 1864

(today: św. Anny Street). The tower located there had a crenellation, just like Nowa Gate at the end of today's Henryka Dąbrowskiego Street (Günther Strasse) (a later fortified church of St Anthony), and at Grabińska Gate at the end of today's Bohaterów Getta Street (Weber Gasse). The highest structures on an 18th-century town panorama by F.B. Werner are: an octagonal tower of Jaworska Gate and a quadrilateral, crenellated tower of Grabińska Gate. In 1647 the ruined, outer belt of the fortifications was ordered to be demolished. Twenty years later work was started on the reconstruction and reinforcement of the fortifications that were destroyed during the Thirty Years' War. Around the mid-18th c., at Strzegom ten outer wards were sold to burghers: in Szkolna Street (Burglehn), next to Hausmühle, at Jaworska Gate, before Świdnicka Gate, at Młynarska Roundel, at Nowa Gate – on the right- and on the left-hand sides, at Wittgenthor and the water 'ward' near Świdnicka Gate. In 1823 a decision was made to demolish the useless wall towers and to use the acquired means for maintaining the town hall. The first gate to be pulled down, probably still in the 18th c., was Jaworska Gate. Then, at the end of 1825 and the beginning of 1826, the tower of Świdnicka Gate was demolished, due to pressure exerted by factory owner Bartsch, whose family had had a tannery located before the gate since 1783 (formerly at: 40, Nowa Świdnicka Street). Soon, another two towers between Jaworska and Grabińska Gates were pulled down, the latter was used until 1847. In the years 1842-1843, the most beautiful tower – the so-called Wittiga Tower, whose two gate pillars survived for some time – was also demolished. However, Dziobowa (Ptasia) Tower, in the present-day Kamienna Street (Stock Gasse), erected soon after 1378 and perhaps raised in the 15th c., was left untouched. It was a quadrilateral structure, turning into an octagonal one at some height from the ground, crowned with a cone-shaped cupola. From the inside, some remains of stone consoles, on which a wooden defensive porch rested, survived. Such a form of towers is regarded as typical of castles of the Hospitallers, who were so strongly connected with the town. Next to the tower, at the end of the 19th c., there was still a Late Gothic portal in the walls.

South of the parish church, in the area surrounded by the town walls, there are visible remains of stone fortifications used as a basecourse for walls of non-extant buildings of the Hospitallers' commandry. The walls used to defend the Hospitallers' seat, irrespective of the ring of the town fortifications.

THE TOWN'S ECONOMIC DEVELOPMENT IN THE 14TH CENTURY

Numerous commercial and craft privileges granted to Strzegom by successive rulers provided it with opportunities to develop economically during

the Middle Ages. Already in the second decade of the 14th c., the town was occupying a major economic position. This is indicated by an endowment act for the Cistercian monastery at Krzeszów issued by Pope John XXII in 1318, in which the income from Strzegom was set at 50 grzywnas, as compared with 6 grzywnas from Lwówek, Bolesławiec and Świdnica, 4 grzywnas from Dzierżoniów (Reichenbach) and 8 from Ząbkowice. The burghers' main production privilege concerned beer brewing, which was done in spacious basements covered with stone vaults. The beer brewing right was only held by house owners. The needs increased due to burghers' family celebrations, e.g. weddings. In 1352 the town council received the right to make wine, under which all inhabitants and strangers were obliged to provide town councillors with ½ garniec and the hereditary commune head with 1 garniec of wine produced. Craft development is attested to by the grant in 1346 of statutes of the yarn makers guild, in 1349 – privileges of the furriers guild, in 1352 – rights of the butchers guild, and in 1365 – rights of the combined shoemakers, tanners and clothes menders. Strzegom constituted a large market for raw materials and products, which is indicated by a 1385 mention about travelling craftsmen. The development of cloth making resulted in 1390, with the consent of Duchess Agnes and town councillors of Świdnica, Jawor and Strzegom, in a settlement between millers of three town mills, weavers and cloth makers regarding the use of the mills for cloth fulling.

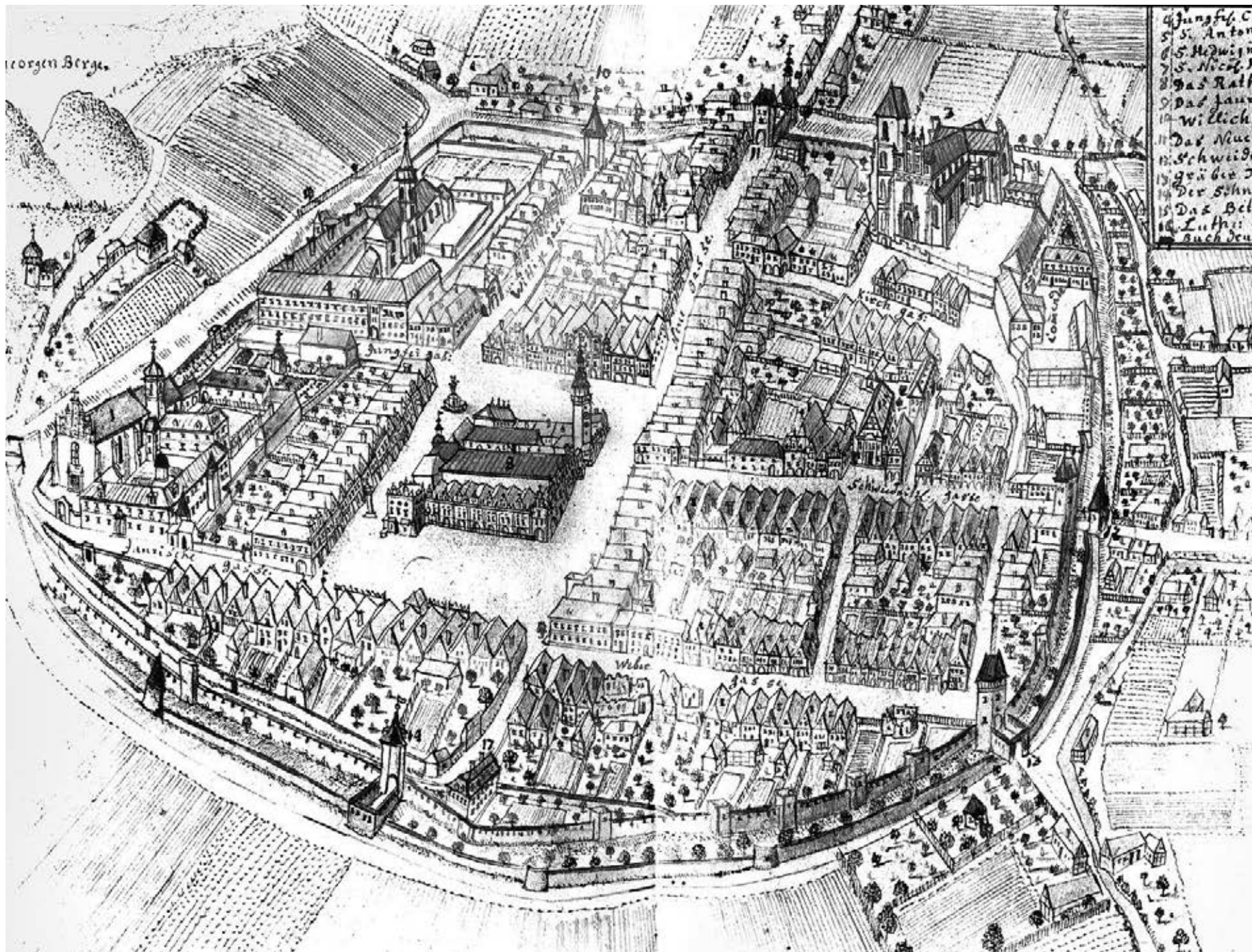
The development of crafts also contributed to the undertaking by Strzegom charitable work, typical of medieval towns. Strzegom-based bakers were to give part of their income not only to the parish church, but also to the hospital of St Nicolas. Burghers' income came partly from suburban gardens, in which – according to mentions from 1332, vine was grown. The gardens were located in the nearby villages: Jaroszów and Morawa. In 1335 some of them were owned by Strzegom-based Benedictine nuns. Among the burghers' occupations there were also some connected with servicing the castle, for instance Johannes cocus – a cook, mentioned in a 1360 document.

Trade could only be plied, just like in a majority of Silesian towns, in the mid-Rynek Square block. There were some exceptions to the rule; in 1345 Bolko II, Duke of Świdnica-and-Jawor, granted the town the free trade in salt privilege. Outside the stalls it was also possible to sell iron products and small amounts of bread. The development of trade at Strzegom led to the appearance of free capital in the town, and also a demand for loans to be taken out by burghers for new commercial ventures. A consequence of this phenomenon was a privilege granted on 1 May 1346 by the ruler to the towns of Świdnica and Strzegom regarding the application of the town rights to Jews who were coming from Meissen. There is a 1350 mention of a Jew called Yczil of Strzegom, who received from the council of Wrocław, on behalf of King of Bohemia Charles of Luxembourg, a four-year right to conduct business 'in the Jewish fashion'. Also other burghers became creditors of the duke's loans. In 1349 the burghers of Strzegom gave 100 grzywnas from the duke's income from Strzegom to cover the ruler's debt towards Wrocław burghers. In return, next year the ruler granted the town – for a payment amounting to 155 and 1/2 grzywnas – the privileges of the commune head office and a mint and – in 1351 – the right to strike silver coins. Rents were to be returned to ruler after his debt was repaid. Strzegom's burghers were also gaining a political authority, which is attested to by a document from 1353 issued by the mayor and town councillors, which endorsed the decisions of Bolko II, Duke of Świdnica and Jawor, regarding the transfer of heritage to Anna, Queen of Bohemia. The town boasted a town bath house (1356), and next to the parish church there was a school, documented in the years 1305 and 1358. The parish church of SS Peter and Paul at Strzegom became a pilgrimage destination, which is indicated by records in papal documents, mentioning indulgences for visitors to the temple and the Benedictine nuns' church.

THE MID-RYNEK SQUARE BLOCK

Soon after the town chartering, in the group of buildings situated in the middle of the market square – the so-called mid-Rynek Square block – there were set up places for trade in products subject to the town monopoly privilege. Those included bread, meat and shoe stalls. In 1292, Bolko I, Duke of Świdnica, when endowing the Cistercian monastery at Krzeszów, gave the abbey stones of suet from two shambles at Strzegom, and as it follows from a 1299 dispute regarding the ownership of a meat stall between a family of burghers at Strzegom and the Wrocław-based Poor Clares, they had held the shambles from the establishment of the nunnery in 1256.

Also cloth was sold in the market square, as indicated by a document from 1297. In 1303 there was a first mention of restrictions on trade by weavers to the chambers in the merchant house. The existence of a cloth hall and a cloth shearing house was attested to in 1342. In 1337 Bolko II issued a document that referred to the cloth makers' right to sell their products by the unit 'sub lebyś' – under the arcades. They made up a privileged group of craftsmen – its members were most often elected to be town councillors. It is not certain, however, whether the 'arcades' were those in the mid-Rynek Square block or arcades in one of the streets, e.g. the former Tkacka Street (today: Bohaterów Getta Street). In 1336 the town scales was documented, and a year later – a scales of wool weavers. In 1317 Duke Bernard limited the number of shambles, bread benches

11. Strzegom. A bird's-eye view of the town, around mid-18th c.

and shoemakers benches to the already existing ones. In 1338 the town was permitted to establish a wine bar, 16 rich stalls and 8 herring stalls (or market trade stalls). In 1352 Duke Bolko II endowed the monastery at Krzeszów with, among other things: 6 meat benches, with an income of 1 grzywna of silver and 2 stones of suet from seven meat benches; 1 bread bench, with an income of 1/2 grzywna, and at Stary Strzegom (antiqua Stregonia) – an income of 4 grzywnas of silver. In 1387 there was a mention of 22 shoemakers benches and in 1400 – 24 bakers benches. The even number of the facilities allows us to establish that, just like in other towns at the time, they had their construction order. In 1350 rent from merchant chambers is attested to. In 1363, iron stalls mentioned in 1358 received a privilege under which their owners were able to stay in them both during the day and at night. The stalls must have had the form of small buildings. In 1555, town servants' houses and a fire hose house were added next to the shambles in the south-eastern part of the block, which can be seen in modern illustrations. The 16th century descriptions of the mid-Rynek Square block probably concerned the western part of the block, known as smatrutz. In 1555 a town scales building with an attic (visible in a drawing by F.B. Werner from the mid-18th c.) was annexed to the north-western corner of the mid-Rynek Square block, and in 1612 – a guard house. Other documents indicate that the smatrutz building was located on the north-south line in the south-western part of the block. From the west, it was adjoined by herring stalls in the form of narrow, double-axis, three-storey buildings with arcades on the ground floor, which were walled in before 1837. In the six herring stalls on the second storey there were flats. Smatrutz was built in 1560 and had two storeys. The first had benches of furriers, shoemakers and bakers. The other had a wood storage room and silkworm breeding facilities. The structure is supposed to have been 100 feet long and 39 feet wide; in 1779 smatrutz was redeveloped and repaired and a year later its thatch was replaced with tiles. The very vaulted smatrutz room – Gewölbe was 64 feet long and 20 feet wide, and initially it also contained herring stalls, which only later were moved to separate buildings.

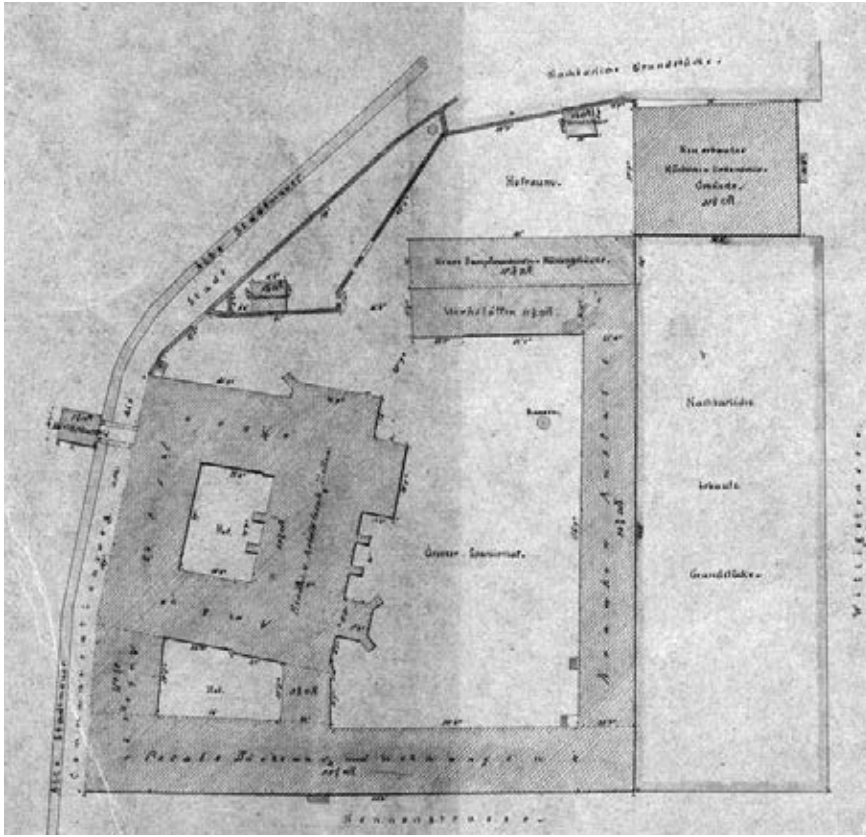
The former smatrutz was considerably redeveloped in the 19th c. and at the beginning of the 20th c. Even before that, the former mid-Rynek Square block had been subject to a slow closing down process. It consisted in the sale by the town of its individual sections. In 1631 the cloth hall was sold to a burgher, in 1821 – the fire hose house, in 1826 – smatrutz, and in 1865 the last shambles was closed down, one, separating the former herring stalls and smatrutz from the complex of the former meat and bread benches, and the other, narrower one, on the east-west line, separating the commercial complex of the block from the town hall building. Its eastern edge was closed with a fragment of a new town hall structure in 1932.

In the second half of the 19th c., the herring stalls in the south-western corner of the block received eclectic fronts. Building No. 47, with Targowa tower, received a Second Empire decoration. Out of the former elements of the block there survives a Late Gothic portal in the south-eastern part of the mid-Rynek Square block yard (the former bread benches), closed with a 'donkey-back' arch, bearing the date 1534 and the inscription: 'O REX GLORIE VENI CUM[M] PAC[E]' (Rynek 48). Still in 1894, on the stables behind the town hall tower, there was the date 1559 and the inscription: 'ROSENGART', and on building No. 44, in the south-western part of the block, the date 1560, which was the year in which the smatrutz building was erected.

THE TOWN HALL

In the mid-Rynek Square block there was the town hall – the seat of the town authorities. The existence of a town council was mentioned for the first time in 1309, and in 1364 the commune head office was partly bought out, while the first mention of a town hall comes from as late as 1455. The building was located on the east-west axis in the northern part of the mid-Rynek Square block. It was separated from the commercial facilities of smatrutz, the shambles and the stalls by a narrow street. It can be seen in an 18th-century panorama drawing by F.B. Werner, in which in the northern part of the block there is a small tower on a roof higher than those of the other buildings. In descriptions by town chroniclers it is nearly impossible to distinguish the very town hall from the mid-Rynek Square block. Towards the end of the 18th c., the town hall was described as a two-storey structure, housing the main guardroom, the town scales, a room for town servants, a fire hose room, shambles and a so-called smatrutz with benches of furriers, shoemakers and bakers. At a higher level, there were magistrate rooms and from the south and north the building was adjoined by herring and sun stalls. The designation 'town hall' was used in this case to refer to the entire mid-Rynek Square block.

When the town hall was redeveloped in 1828, there was a description made of the original structure, which was composed of four parts, created at different times. The middle one bore the date 1532 (from that time there is an extant lintel with a curtain arch in the yard of the present-day mid-Rynek Square block – its oldest section is supposed to be a piece of the former mint). The earliest one dates back to 1534. The annexe to the west, bearing the date 1541, also bore the inscription: 'GUTTE GEWISSEN, DER BESTE RADSCHLAG, still visible at the end of the 19th c. It is also supposed to have survived in the arched passage through the court building – today a hotel in the north-western corner of the block. This part

12. Strzegom. A site plan of the Benedictine nunnery, 1862

of the town hall, from the west, is reputedly to have been adjoined by the town scales. According to chronicler C. Richter, the town hall housed a prison and commercial halls that ran across the building. The chronicler mentions a hall connected with coin minting and a big town hall room; the building was to have been crowned with a tower, whose bell was transferred to the existing town hall tower. Another building, a so-called middle town hall, constructed in 1555, is supposed to have housed a scales and sheds for fire hoses and stalls, and, on the higher storey, a town hall room, a room with three arched pillars, and in 1829 – a meeting hall and rooms for the police. The third building was erected in 1541 and had rooms with a vaulted passageway on the ground floor; above it there was a registration office and an armoury. A fourth annexe, from 1612 (according to a map from the early 19th c., located in the west of the mid-Rynek Square block), had on its first storey open arcades with a town scales, later converted into guardrooms. Higher up, there were meeting rooms, a flat for the registrar and the commune head's office. According to C.F.W. Richter, the town hall structure was 150 feet long (excluding smatruz). In 1773 part of it was covered with roof tiles. In 1827 part of the mid-Rynek Square block, 'as far as the registration building', was demolished and in the following year a new structure was built, which was 130 feet long and 50 feet wide. The building can be seen in drawings from the early 19th c. in the north-western corner of the mid-Rynek Square block, oriented along the east-west axis. The new structure had three storeys. The lower one housed a guardroom and rooms for officers, two remands, an administration room, a scales room, rooms for stalls and a fire station with a double gate. Higher up there was a hall with a balcony and office rooms, and on the third storey – the hall gallery, a meeting room and eight other rooms. The building was constructed by bricklayer Gottlob and Carl Blasche as well as carpenter Richter. In order to raise funds for building the new town hall, smatruz was sold to merchant Kamitz. H. Lutsch wrote in 1889 that the only element of the former town hall that had survived was its tower.

The town hall complex was also connected with another tower, later called Targowa. Its bell was first mentioned in 1359; its toll announced that products made outside the town could be sold in the market square. According to chronicler C. Richter, in 1829 the tower adjoined house No. 263 (erected in 1822 on the site of the fire hose room and the town servants' building) and the shambles rooms. There probably survive the lower, stone walls and the upper, brick walls of the originally ten-storey tower and a bell with a Latin inscription: 'In the year of Our Lord 1365, this bell was cast to praise the Lord and hung six days after St Margaret's feast... Hail Mary, full of grace. The Lord is with thee. Blessed art thou amongst women'. The first mention of the tower comes only from 1433 and concerns its coverage with lead sheet metal at a cost of over one hundred szkojec groszy. The next repair was done in 1533, which is indicated by an inscription inside the tower. It was probably then that the structure was raised. During the Thirty Years' War, in 1640, the tower was destroyed and was only rebuilt in 1672. In the 1730s the tower was once again damaged by a storm, and in 1781 it was rebuilt again. In the years 1812 and 1828 its cupola was repaired. The last renovation took place in 1910. In a Gothic-and-Renaissance balustrade from the early 16th c. there is the town's coat of arms, depicting a town page and a trumpeter. According to chronicler C.F.W. Richter, a 15th-century clock, mentioned for the first time in 1747, used to indicate Moon phases. Until 1828 the hours were signalled from the tower by trumpeters. In the early 19th c. town guards notified their presence by striking shields at night only. At present, the tower has no two-clearance cupola that is known from the iconography.

THE HOSPITALLERS' COMMANDRY

The Hospitallers' commandry at Strzegom was mentioned for the first time in 1201. In 1242 Duchess Anna, when chartering the town, granted the Hospitallers as compensation the duke's land near the granary. The land is also mentioned in documents from the years 1272 and 1299. The first one talks about the release from burdens of the Hospitallers' residence together with the yards next to its fence and of the road at the burial ground fence. The other one set out the limits of the Hospitallers' land, which extended from the burial ground up to their orchard: 'testantur similiter aream cruciferorum in Strigum se extendera a cimiterio usque ad pomerium eorundem'. The location of the estate can be identified with the property that probably existed at the church yard and that was in the Hospitallers' possession until the secularization in 1810; it comprised residential houses, a hospital and utility buildings, adjoining the duke's castle structures in the south.

The commandry was redeveloped twice – in 1484 and 1704 (the other date is to be found on the cartouch over the entrance). Next to the entrance with a Baroque portal there is a surviving fragment of an older structure in the form of a Late Gothic curtain arch. The commandry at Strzegom owned (before the secularization in 1812) a sheepfold at Stary Strzegom, and in 1829 – a brewery and a malt plant, a clay house called Vogthaus (building No. 259), a carpenter's shop (building No. 260), numerous gardens and fields (e.g. a 'wine garden' before Jaworska Gate), and in the early 19th c. – a school building designated later as Nos. 262, 263. The commandry, just like the Hospitallers' commandry at Wrocław, was joined with the Church of St Peter through an overhead Baroque porch.

THE BENEDICTINE NUNNERY

In 1305 Beatrice, the widow of Bolko I, Duke of Świdnica, endowed a Benedictine nunnery at Strzegom, locating it next to the castle chapel. Two years later she moved the nunnery's seat to the north-eastern part of the town, endowing it generously. The nuns retained the right of patronage over the former castle chapel of the Blessed Virgin Mary and the Holy Cross. In 1308 the construction of the new nunnery and the church must have been still in progress, which is indicated by two bishop's indulgences – first in respect of transport related to the project and then the construction and lighting of the Church of the Blessed Virgin Mary. Next year, abbess Mechtylda of Strzegom came to an understanding with the Hospitallers' parish priest who later ministered to the nunnery church regarding burials of outsiders in the Hospitallers' cemetery. She agreed not to bury outsiders without the bishop's order. In 1312 Duke Bernard granted the nuns the right to the collections from the castle chapel that they had once administered.

In the subsequent years, the Benedictine nunnery significantly developed and its land was increased, which led in 1336 to Duke Bolko II prohibiting any further expansion of the nunnery beyond the previously set limits. However, the continuing uncontrolled growth of the nunnery resulted in June 1342 in Duchess Agnes restricting the maximum number of nuns to 50. A year later the new nunnery church was consecrated. During the Hussite Wars the church and the nunnery were destroyed. On 22 April 1466 the town council of Strzegom endorsed the demesnes held by the Strzegom-based Benedictine nuns, agreed not to violate their property or privileges, and undertook not to impose any new rents on the nunnery buildings destroyed during the heretics' (Hussite) wars. According to chronicler C.F.W. Richter, the nunnery owned, among other things: a mill before Grabińska Gate, another one at the village of Morawa, a pond, 13 and a half włókas at Stanowice, 6 and a half włókas at Granica (Halbendorf), 4 greater łans at Ciernie (Zirla) and the patronage over the church at Ogrodnica (Schonau). In the 1st half of the 16th c. the nunnery collected, for instance, the tithes from the villages of Jaroszów, Piątница and Żółkiewka.

In 1661 a fire destroyed the Benedictine nunnery that had survived the Thirty Years' War and the adjoining buildings. The nunnery burnt down again in the years 1718 and 1719. It was then that the miraculous figure of the Blessed Virgin Mary that had been attracting numerous pilgrims was destroyed. The fire and the five-year-long reconstruction of the church by the abbess, completed in 1720, is mentioned in an inscription on a portal surviving in the nunnery. In 1752, with a view to restoring the pilgrimage movement, the bishop donated to the nunnery relics of St Boniface.

The nunnery complex occupied the entire north-eastern corner of the town between Wittigstrasse (today: Św. Anny Street) and the town walls. The nunnery's location indicates that in the mid-14th c. the area was not fully occupied by burghers' properties. The 18th-century nunnery building was located in an untypical fashion, to the north-west of the church. We know the church's projection from a drawing made in 1862. The buttressed Gothic structure was redeveloped already in the modern period. The Gothic element was an octagonal tower on a square base, provided with oblique buttresses, and the entrance was closed with an ogive with a tympanum depicting the coronation of the Blessed Virgin Mary. The lower part of the tower probably housed a vestibule. The polygonal, crenellated crowning with ogival blind windows and a spiked cupola, known to us from an 19th-century drawing by Karl Lüdecki, attested to the medieval origin of this part of the structure. It can be deduced on the basis of chroniclers' descriptions and the iconography that the church had a separate, closed, polygonal chancel, and that a Gothic chapel adjoined it in the south. On this side of the chapel there was a burial ground. The most impressive section of a three-wing nunnery structure was its three-storey western wind. The north

wing housed a refectory with a rich stucco decoration and a painted plafond, as well as a dormitorium, from which there ran a short gallery to a toilet tower (danske) in the wall line – this part must also have dated back to the Middle Ages. The nunnery's utility complex located in the southern part of the yard included residential houses for servants, a brewery established in 1718, a bakery, a slaughterhouse, a stable and a coach house. The eastern part of the nunnery land was occupied by a garden. In 1765 the nuns set up a cloth and lace factory in their own building and at their own cost .

The secularization of the nunnery in 1810 by King of Prussia Frederick Wilhelm II resulted in the disintegration of the nunnery's estate with its four villages, a grange, a grove and 1,200 subjects. The Prussian authorities had to provide 21 nuns with lifelong annuities. The church's furnishings were moved: the high altar to the town's parish church, and the other altars, the pulpit, the organ and the bells – to other churches at Strzegom. In the years 1812-1815, the nunnery buildings were converted into a field hospital and a warehouse. Until 1824 there were rental flats there and also – for a time – a forced labour house . From 1929, a Catholic missionary house had its seat there. Towards the end of WWII the facility was destroyed, to be ultimately pulled down in 1961.

THE CARMELITE MONASTERY AND CHURCH (TODAY: THE CHURCH OF THE MOST HOLY SAVIOUR OF THE WORLD AND MOTHER OF GOD OF THE SCAPULAR)

In 1382 Carmelites from Prague arrived at Strzegom and it is presumed that soon afterwards their seat was set up. The church and the monastery were erected outside the town walls, within the later, 19th-century brewery 'Zur Hoffnung' near Świdnicka Gate . According to chronicler C.F.W. Richter, the monastery was located before Świdnicka Gate, where at the beginning of the 19th c. there stood the inn 'Zum Goldenen Sonne' No. 6, formerly: 'Schieferkretscham' . The endowment, the first one in Silesia designed for Carmelites, was endorsed in the following year by Pope Urban VI, who granted the provincial of the Upper German province, of which the Strzegom-based monastery was part, the 'apostle authority' to exercise priesthood at any place within or beyond the town walls, and to erect a church or oratory with a bell tower, a bell, a burial ground, a monastery and accompanying buildings. At the same time, the papal document stressed that the monastery should not usurp the rights enjoyed in the town by the parish church. The competition posed by the new monastery triggered off resistance on the part of the Hospitallers, who demanded that the Carmelites pay them a penalty of 1,000 grzywnas for building a chapel; however, already in 1390 they transferred part of their land to the Carmelites for 200 grzywnas. The first donations to the Carmelites come from the years 1397 and 1398. For the church of that monastery an altar was endowed with the famous picture of Sancta Anna Mattered from around 1400 (currently kept at the National Museum at Wrocław), modelled on the contemporary works from Burgundy and Bohemia – it constitutes one of the major Silesian examples of the idealistic trend.

On 3 February 1430 King of Bohemia Sigismund of Luxembourg ordered Strzegom's inhabitants – because of the 'damned apostates' – to destroy the convent of the Blessed Virgin Mary, which had been once before the town, and to rebuild it on the site of the four houses known as 'Slewshoffe' in Jaworska Street . According to the town chroniclers, the convent beyond the town walls, which might have become an undesirable base for Hussites, had taken place earlier, in the years 1424 and 1428 . The Carmelites moved then their seat to the present location, inside the town walls, at the back of the building block north of Rynek Square. As compensation for the properties lost to the Carmelites, the burghers demanded that King Sigismund give them a so-called 'castle steward's estate', which belonged to the castle fief. There is a 1508 mention of the cloth makers guild paying for a new altar in the Carmelite church. In 1537 the monastery became the town's property , and two years later abbot Balzer erected a masonry building at the town walls with the consent of the town council. At the time, the monastery was also the owner of fields in the nearby villages of Grabina and Żółkiewka. In a drawing by F.B. Werner from the mid-18th c., the church is presented as a monumental Gothic solid with an impressive gable, similar to those of the parish church of SS Peter and Paul, with a high tower with a Baroque cupola standing in the corner between the nave and the chancel. The church still has a stone, Late Gothic portal with the coronation of the Blessed Virgin Mary depicted. Under the scene, there are heraldic shields, for instance with Strzegom's symbols: a key and a sword, the Bohemian lion and the Silesian eagle. Inside, there are fragments of two Late Gothic portals with a double-arm arch, of which one presents St Nicolas.

In 1539 the monastery was temporarily vacated, and in 1640 – ravaged. The structure was destroyed during the Thirty Years' War. In 1658 the Carmelites received the right to administer the parish church and so strengthened their economic situation. This is attested to by a contract concluded in 1681 with Krzeszów-based sculptor Georg Schroter to complete four sculptures, angel figures and a resurrection figure for the tabernacle and another contract with Martin Seitz of Wrocław regarding numerous figures and a pulpit. The monastery was expanded in the years 1704-1720, on the neighbouring site of a garden acquired earlier. The new church was consecrated as early as 1716 . What it looked like can be seen in the picture on the antependium of the Scapulieris' altar moved from the Carmelite church

to the northern aisle of Strzegom's parish church. According to a mid-18th-century drawing by F.B. Werner, the monastery is a three-wing, two-storey structure, with the main entrance from today's Dywizji im. Tadeusza Kościuszki Street (Jauer Strasse). In the east, there were utility buildings and gardens. The illustration also depicts a polygonal structure crowned with a cupola with a lantern, which shows a garden pavilion or a chapel.

In 1813 the church was taken over by the Evangelical community and its redevelopment commenced. As it follows from Strzegom's chronicle, it consisted in the redevelopment of the vaulting, pillars (the south aisle was combined with the nave) and the tower. Also three storeys of wooden galleries resting on Toscan columns were built. It was during that time that the church's tower was erected – an octagonal structure with a clearance cupola and the date 1819 on the flag. The crucifix and the altar were placed in a 'baptism hall', characteristic of Evangelical temples. In 1819 bells were hung and on 7 November the new Evangelical church was officially consecrated. In 1869 the structure was renovated; it was then that the ceramic traceries in the church's facade were made .

Today the monastery is used for residential purposes. Its Baroque elevation has surviving pilaster divisions and a cornice with triglyphs – identical to the Hospitallers' commandry. The monastery building closes the yard located to the south of the church in three wings.

THE CHURCH OF ST BARBARA

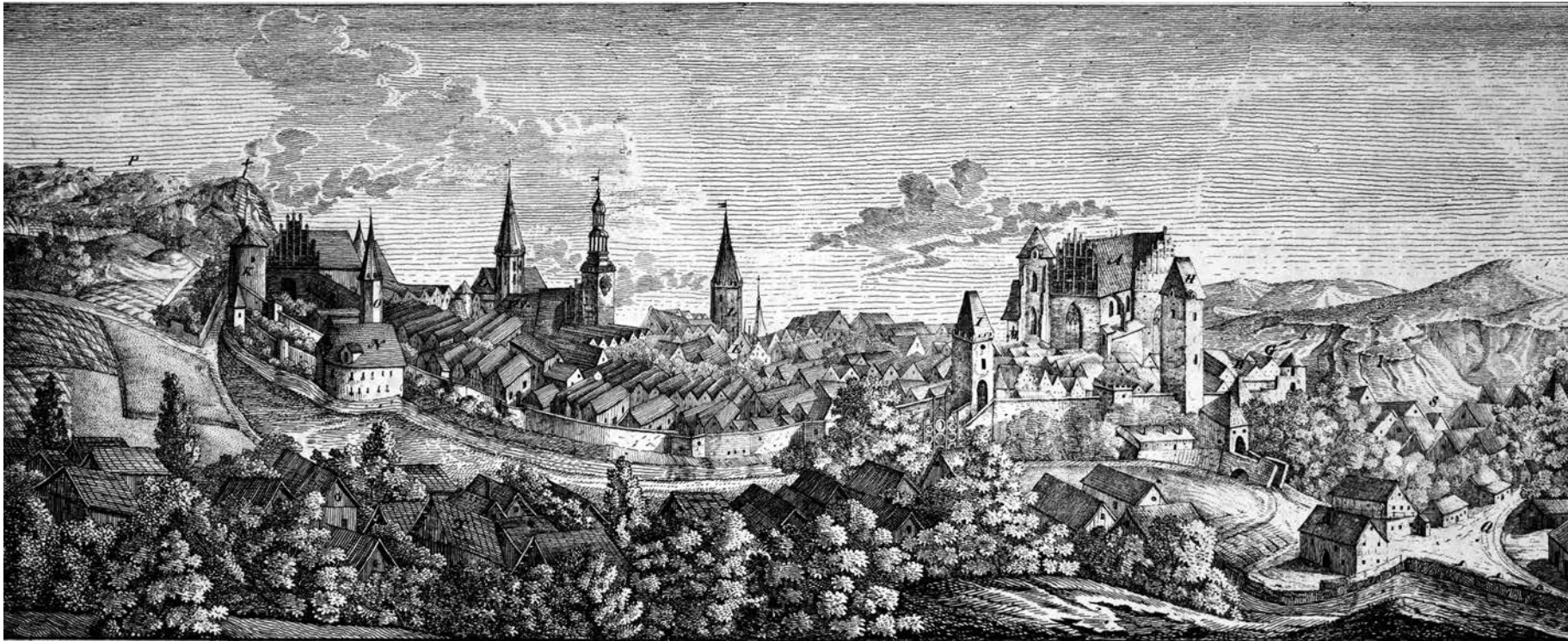
From the mid-15th c. comes the nave of Strzegom's church mentioned in 1463 for the first time as one dedicated to St Barbara. During the Thirty Years' War the church was destroyed; it was rebuilt after 1650 with the support of Otto von Nostitz, governor of the duchy of Świdnica-and-Jawor . There are mentions of the church's beautiful vaulting and altar dedicated to St Barbara (the present painting in the altar was executed by Scholz of Strzegom around 1820). Still in the 17th c. there was a used burial ground

13. Strzegom. A chapel of St. Barbara, ca. 1864

around the church, which is mentioned in the parish church chronicle for the years 1651 and 1659. In 1806-1816 the temple was used as a warehouse. In 1820 its sacred function was resumed and from 1870 its restoration, involving the replacement of shingles with tiles, was commenced .

This small, single-aisled, three-bay structure with a trilateral chancel and a semi-circular tower in the south-western corner of the nave was probably erected in at least two stages, which is attested to by horizontal offsets and irregularities in the stone wall bond. The original structure included the semi-circular tower, which was later covered by the south-western buttress. The portal has a master sign in the form of two intertwining letters 'U' (the same

*A. Pfarr-Kirche. D. Jungfrauen-Kloster. G. Burglehn. K. Tauer-Thor. N. Mehl-Bastei. O. Vorstadt. T. Dorf-Graben.
B. Kommende. E. St. Barbara-Kapelle. H. Schweidnitz-Thor. L. Wittig-Thor. O. Schnabel-Thurm. R. St. Hedwigs-Kapelle.
C. Karmeliten-Kloster. F. Raths-Haus. I. Graben-Thor. M. Neu-Thor. P. Drei-Berge. S. Alt-Striegau.*

14. Strzegom. A panorama, a pre-1823 view

lettering can be found in the music gallery of the parish church from 1522) as well as Strzegom's symbols: a sword and a key, which is a repetition of the motifs from the Carmelite church. Above the portal there is a figurine of St Barbara and an ogival window.

THE CHAPEL OF ST ANTHONY

In the second half of the 15th c. the town was encircled by a second external wall with a moat; as part of the project, in 1475 semi-circular roundels were built at the strategically most important locations. Those were placed in the east, at Nowa Gate, and in the west, at Dziobowa Gate Schnabelthurm. Probably at the beginning of the 16th c., at Nowa Gate a chapel of St Anthony was erected. It was a source of both real and symbolic defence, just like fortification chapels at Jelenia Góra, Lwówek, Nysa or Wrocław's Mikołajska Gate – defending the town against infidels by the force of people praying in it.

St Anthony's Chapel is a stone, single-aisled structure with a pentagonal, brick chancel, a rounded outline from the outside, an octagonal turret in the south and a higher tower in the north. In a site visit record dated 1687 it was described as *turris lapidea pulchra*, and in 1790 it was partly demolished. The chapel's defensive function was provided by an ambulatory made within the wall thickness in the northern and southern parts of the structure at the attic level, available from the north-west turret. Shots could also be fired from shooting galleries for firearms located in the deep alcoves of the northern wall of the chapel's chancel. There are also traces of a wooden defensive gallery around the entire chapel. As indicated by the wall toothings at the south sacristy, the chapel was also one of the external reveals of a town gate that was demolished in 1824. The structure is decorated outside by two Late Gothic portals in richly ornamented internal reveals. As indicated by an inscription on the northern wall of the chapel, it was renovated in the years 1885 and 1934.

ST HEDWIG'S CHAPEL

Beyond the town walls a hospital chapel of St Hedwig was erected – it was mentioned in 1327 and again in 1496. The extant structure was built before 1460. For a long time, the temple of St Hedwig was a parish church and had its own parish priest. In 1529 there was a mention of 'Ecclesia S. Hedwigis in suburbio, que fuit curata.', and in 1534 it was described as a hospital chapel. In 1667 the chapel had, apart from the high altar dedicated to St Hedwig, also two side altars.

The structure was redeveloped on two occasions – after the Thirty Years' War and after a town fire in 1719. One hundred years later the chapel was converted into a burial chapel. Around the church there was a burial ground, in which also Jewish citizens were buried. The burial ground was set up in 1817, when the town prohibited interments in the burial ground at the parish church. As part of an 1861 renovation the church tower was removed; the wooden tower of the newly consecrated structure is mentioned by chronicler J. Filla in 1889. The chapel is a single-aisled, two-bay structure with a separate chancel. A drawing by F.B. Werner shows an annexe at its south-western corner, which was perhaps used as a vestibule. Signs of rebuilt walls and gable and bricked up window openings indicate that the church was redeveloped.

ST NICOLAS' HOSPITAL

Strzegom's first hospital with a chapel of St Nicolas was mentioned for

the first time in 1327. There is a mention from 1390 about a leprosarium of St Nicolas 'spetal vnd czu send Niclos den sichen geben vnd brengen', just like in the next mention from 1393. According to a 1341 mention, Walter, the rector of a chapel owned by the Hospitallers' commandry, endowed by the town councillors, was obliged to say mass at the hospital every day. At the time, the Hospitallers received one third of the income from the hospital chapel. In 1455 the hospital was referred to as a hospital of the Holy Ghost.

It was located at the road to Świdnica, outside the town walls. According to Pol's chronicle, on 15 August 1464 St Nicolas' hospital was destroyed by a big water. At the time, it owned a three-włoka 'Upper Grange' at the road to Świdnica. A description from 1533 talks about a house (at the end of the 19th c. having the address: 53, Świdnicka Road) 32 ells long (about 20 m), 15 ells wide, with two storeys, two halls and eleven smaller rooms. A 17 1/2 ells (11 m) long masonry chapel with a wooden tower is supposed to have been standing next to it. Towards the end of the 18th c. a two-storey wattle-and-daub structure was referred to by F.A. Zimmermann. In the years 1815-1816 the hospital was redeveloped and converted into a masonry structure. In 1881 it passed into private hands and its function was taken over by a new building, blessed in 1879, at 44, Haidauer Straße (today: Szarych Szeregów Street).

THE SYNAGOGUE

After Jews were expelled from the town, they lived in the area between today's Kościelna, Wittiga and Nowa Streets. Probably in the second half of the 14th c. a synagogue was built in the town. The earliest mentions about Jews at Strzegom come from the years 1346 and 1350. Duchess Agnes, in a document dated 21 March 1370, determined that the Jewish cemetery at Strzegom should be used by Jews from Strzegom, Jawor, Dzierżoniów and Niemcza. In a massacre in 1410 73 Jews were killed. Other massacres of Jews at Strzegom, brought about by anti-Jewish sermons of Jan Kapistran, were mentioned before 1451 by Sigismund Rosicz in his chronicle. Scholars interested in the town's history claim that the synagogue was located on the site of the later church of St Barbara. Its location may have corresponded to a typical situation of a Jewish estate near town walls and the duke's seat, to the south of the church of St Barbara. In 1454, as a result of calls by preacher Jan Kapistran, Jews were expelled from the town and the synagogue was taken over by Christians (a similar thing happened to the synagogue at Świdnica, which at the time was converted into a church of Corpus Christi)³⁰⁹.

A THREE-DIMENSIONAL COMPOSITION OF THE TOWN³¹⁰

Strzegom seems to be one of the better examples of a combination of a rectangular layout and a diagonal layout, characteristic of Silesian towns. Its main transport-and-commercial axis, which ran from the south-east to the north-west, is Świdnicka Street, which was created along the former transport route that was there even before the town was chartered. The artery was used later compositionally to build the town's three-dimensional form, by erecting Targowa Tower in a medieval street in the mid-Rynek Square block. It was developed in two stages in the 14th and 15th centuries. Perhaps the tower was constructed before 1309 – it was then that the existence of Strzegom's town council is documented.

Targowa (market square) Tower in Strzegom's Rynek square, just like at Świdnica or Środa Śląska, is not connected with the town hall, but rather with the stalls, which is indicated by its name. The location of the structure suggests that the free-standing tower performed the function similar to that

of towers on merchants' houses, befrei-type towers in Flemish towns, e.g. Brugge or Ypres, reflecting the town's power. Its upper storeys were used for keeping the town's most important documents, and its crowning – as a watchtower. A similar tower was also to be found in the mid-Rynek Square at Lubań on the Kwisa or at the nearby Świdnica. At the same time, Strzegom's tower was the most important vertical accent and a major element in the town's spatial layout. The town's compositional axis leading from Świdnicka Street to Targowa Tower is extended by the tower of the Carmelite church. It appeared in the northern part of the charter town, inside the town walls, in 1424 or 1428, after the monastery was moved from beyond the walls due to a threat by the Hussites. During the movement there was exercised an old church tower construction privilege from 1382, endorsed by Pope Urban VI a year later. In the first half of the 15th c. the Carmelite church tower was higher than Targowa Tower. The diagonal axis of the composition was constituted by the line leading from the south-west to the north-east that crossed Rynek Square. Its north-east point was formed by the tower of a Benedictine nunnery that was set up in 1307 and a church consecrated in 1343. The diagonal axis running from the tower towards the town hall went through the middle of its body and ended in the south-western corner of Rynek Square. Unfortunately, today it can no longer be seen due to the demolition of the Benedictine nunnery complex in 1961.

In the 15th c. and at the beginning of the 16th c. two new tower crownings were created – on Dziobowa and on Nowa Brama Towers, which emphasise the east-west compositional axis. A much lesser importance to the spatial arrangement of the medieval Strzegom, as regards Silesian circumstances, had the parish church, which was exceptionally far away from the centre and which was definitely built before Rynek Square was laid out.

Rafał Eysymontt, Radosław Gliński

THE PARISH CHURCH OF SS PETER AND PAUL AT THE CHARTER TOWN (A COMMENTARY TO PLATE NO. 8)

The ambiguity of the early mentions of the parish church means that today it is difficult to determine whether the existing structure was the first to have been built on the site. However, the present temple has been created as a result of a long process.

THE HISTORY OF THE STRUCTURE

The earliest construction phase may be indicated by the year 1318 placed by Hans Lutsch on the bell in the church's northern tower, although it is not certain whether the bell was not originally used in an earlier Romance structure. There is a mention from 1335 of Johannes vitricus, who managed the construction, which indicates that at that time the erection of a new temple at Strzegom may have been commenced. There exist numerous confirmations of work on the structure from the second half of the 14th c. These are endowments related to the masonry work in the form of lifelong rents or one-off donations, which appear when the church construction fund was established in 1360 (auf unsere pherliche Kirche) and in the years: 1364, 1367, 1368 (ad opus lapidale seu fabricam parochialis ecclesie in Strigon) as well as similar ones from the years 1369, 1370 and 1385. That latest donation in the form of an entire grange of Stary Strzegom together with four wókas of land and cattle was granted for: 'czv deme steynwerke vnd gebuede vnsir pferlychin kirchin... das man dy selbe kirchin domete bowen vnd bessyrn salle' (for the masonry work and the construction of our parish church... so that the church is built and improved). Frequently, rents from houses were donated for the construction, just like in 1386.

Some church builders are known, including bricklayer and stonemason Jakub, who in 1382 received 92 grzywnas and 1 wiadrunek for his work. Payments are also confirmed in the years: 1388, 1390 and 1391. A document from 1386 mentions church administrator Konrad: 'constructum est tegmen medii operis laterum ecclesie nostre parrochialis sub Conrado vitrico eccl. eiusdem constituto per consules' (the vaulting of the middle part of an aisle of our parish church was built by church administrator Konrad, who had been appointed by consuls). There are further mentions from 1388 of the commencement by church administrator Konrad of the construction of organ gallery foundations (inchoatum est fundamentae ecclesie), and of master Jakub, a stonemason from Świdnica, who received for his work 36 grzywnas, and two years later – 35 grzywnas. The same year saw the death of 'famosus et discretus Conradus de Prussia vitricus etc. providus valde et fidelis' (the well-known and modest Konrad of Prussia, a church administrator, etc., meticulous and faithful); the next church administrator was Peter Sarau, who in 1391 paid master Jakub another 14 grzywnas. In 1389 the construction of the sacristy was ended, and in 1396 – the roofs were finished. Some information about the church's construction stages is provided by the year 1405 on the bell in the north tower and the year 1522, accompanied by the monogram 'MS', on the heraldic shield in the organ gallery.

15. Strzegom. The Catholic church, a view of the porch, 1887

The fact that the church was created as a result of a prolonged building process is reflected in the heterogeneous construction structure, with buttresses, flying buttresses at the shell and flat buttresses in the chancel section, provided with flying buttresses covered with aisle roofs. Only two flying buttresses (in the south) are from stone, which may indicate considerable working method transformations. Also pillars in individual parts of the structure have different projections and the details on vault consoles differ. An element that was built during at least two work stages is the section of the transept constructed to the point of contact with the walls of the previously erected shell (which can also be seen from the attic). Originally, it was lower, which is indicated by a different construction of the vault supports in the north and south arms of the transept, which were initially only built to a certain height, as well as the stone blocks inserted in its corners. Changes in the concept must have taken place in the church's western section as well, which is indicated by a fragmentarily surviving and removed fragment of a tracery separation of an alcove in which a portal from the end of the 14th c. is to be found. The church's vaulting seems to have been made in one stage, as the cornice crowning the structure is uniform. The process was connected with the raising of the main walls of the shell with bricks, which can also be seen from the attic. An important element that perhaps confirms an earlier construction of the western part of the shell are the stone consols supporting the rafter framing, only preserved in this part of the structure. S. Stulin also observed vertical gaps in the chancel walls that were secondarily filled in with bricks, which attests to the subsiding of the church's structure, which may have resulted in the cessation of the construction of this part of the church. This observation led the scholar to his main conclusions regarding the staging of the construction of the church's walls: first, the nave and aisle walls and the transept walls were erected up to the middle of their height (13th c./early 14th c.). Next, the western walls of the internal bays of the transept were built up to the middle of their height, and, in the end, the chancel with the eastern walls of the transept bays (3rd quarter of the 14th c.) and the upper sections of the shell and transept walls were built (4th quarter of the 14th c.). The dating of the individual phases of the structure construction was backed up by S. Stulin with the results of an analysis of the pillar profiles in various parts of the church. The author dated the church's shell so early because of an analogy with his – equally early – dating of the nave of Wrocław's cathedral and the parish church at Jawor. In a later, unpublished article and a more recent catalogue note the author withdrew from such an early dating, suggesting that the shell was built in the years 1335-1370 and that during the same stage the aisles were vaulted. In a more recent article, the author provides a less precise time of the construction of the perimeter walls of the transept, the chancel with the

aisle vaulting, the sacristy and vestibule, dating it to the period from 1370 to the 1st quarter of the 15th c., and that of the nave vaults – to the mid-15th c.

An important aspect regarding the time of creation of the net vault with a transverse rib over the nave has been observed by Mieczysław Zlat. He noticed on one of the bosses of the church at Strzegom a master sign identical to that to be found in the burghers' organ gallery (1468) of the church of SS Stanislaus and Wenceslas at Świdnica as well as on the facade of that structure. The end of the 15th c. has been proposed as the date of construction of the vault over the crossing of the aisles and the south arm of the transept as well as the stellar vaulting and the 'reaped' stellar vaulting connected with the 'crazy vault' concept. They are known, for instance, from the late 15th-century chapels in the south part of the chancel of St Jacob's Church at Nysa. The net vaulting of the chancel, with a rhombus-shaped cell in the axis, is analogous to the vault in the chancel of the parish church at Lwówek from the years 1495-1497 or the vault in the collegiate at Opole from around 1520. On the other hand, there are no doubts as to the stellar, decorative vaulting of the music gallery from 1522, which resembles the Bohemian vaults from the period (eg. Władysław's Bedroom at the Hradčany).

The results of the field surveys conducted by the authors of this article in 2014 are provided with comments on Plate No.?

According to them, the following architectural phases should be regarded as fundamental to the structure's transformations:

Phase I – around 1330-1360 – the creation of the nave shell with the end by the eastern arcade of the eastern bay of the south aisle and the vaulting of the aisles.

Phase II – 3rd quarter of the 14th c. (1360-1388) – the decision to build a transept, which was erected in at least two architectural stages; during the time, crossing pillars and the lower portions of the chancel walls were also built.

Phase III – 4th quarter of the 14th c. (after 1388) – completion of the sacristy, chancel, vaulting over the gallery aisles.

Phase IV – the turn of the 15th c. – the western towers were built, the northern tower was partly completed (before 1405). The placement of a big, western portal should have caused a change in the architectural concept of this part of the structure.

Phase V – a net vault built over the shell (around 1470-around 1500), stellar and 'reaped' vaulting in the south aisle of the transept and a net vault with a 'lead' rhombus in the chancel. During the time, the transept was also raised. The vaulting phase must have taken a long time, which is indicated by differences in the transept vaulting forms (the north arm – a simple groin vault, the crossing – a stellar vault with a rather developed form, the south arm – stellar, 'reaped' vaults, which seem the latest).

Apart from the five major phases of the structure's transformations, it should be pointed out that around 1480, a south vestibule was created, and slightly later – a northern one. The ultimate modifications in the structure's architecture were made by the completion in 1522 of the construction of the music gallery. Certain transformations in the principal functions were made in 1794, when the chapel that originally adjoined the south arm of the transept – still visible in a sketch by F.B. Werner from the mid-18th c. – was demolished (it was identified by S. Stulin as the castle chapel of the Holy Ghost). Further expansions and restorations of Strzegom's parish church took place in 1704. After a fire in 1718, the nave windows from the north were bricked up, the church was restored in 1786, in the mid-19th c. and in the years 1869-1872, when the transept gables were raised with machine-manufactured bricks and many structural alterations were made in the structure, e.g. the rafter framing was redeveloped. Only the western bay of the Gothic rafter framing has survived. About 1870 the trceries were repaired. Some work was also done in the years 1936 and 1950. Part of the vaults were rebricked in the years 1952-1958. The roof and the interior were renovated from 1973.

A DESCRIPTION OF THE CHURCH

The Church of SS Peter and Paul is a massive basilica with a transept, three polygonal gallery aisles, and lower portions of two massive towers in the west, of which only the north one was completed (around 1522). The structure stands out against the other such churches from the so-called Silesian school of architecture thanks to its massive transept. In this respect, it has no Silesian counterparts, apart from the collegiate of the Holy Cross at Wrocław, designed as a mausoleum of Henryk IV Probus. Another distinguishing feature is the use for construction of both raw stone and artificial stone, from which the church's sculptures were executed.

Equally impressive is the three-aisled interior of the structure. The nave, 26.20 m high, stands 16 m higher than the aisles (the highest Gothic temple in Silesia – the church of St Elisabeth at Wrocław is 29.70 m high, according to measurements taken in 1860); the nave length is 76 m, and the structure with its roof is 34.20 m high. The vault consoles, especially in the aisles, have rich sculptural figural decorations. The vault bosses in the nave bear many stonemasons' signs (shared with numerous master signs in the parish church at Świdnica). In the south aisle there is a sign with an image of the head of St John the Baptist – the symbol of the Hospitallers, the Silesian eagle and a jumping lion – the symbol of dependency of the

Strzegom-based Hospitallers on the Prague commandry. The structure's trceries, which are Late Gothic in character, were partly supplemented in 1870; it was then that two windows were made in the gallery, two in the south arm of the transept, one in the south aisle and one in the north aisle.

As regards the temple's internal architecture, another interesting feature is the organ gallery with the date 1522 and the master's initials M.S. (similar lettering can be found in the initials in the entrance portal of Strzegom's Church of St Barbara).

The structure shell is adjoined by Gothic and later chapels: of the Holy Sepulchre, previously known as the Chapel of St Barbara, and the south vestibule with its characteristic curtain decorations of the archivolts of the entrance opening and an openwork ballustrade – it is presumed to come from the 1480s. It is stylistically associated with the best known Late Gothic vestibules in Silesia – the vestibule-portico of Wrocław's cathedral from the years 1465-1468 by Hans Berthold and Peter Franczke, and the portico of the Hospitallers' temple at Kłodzko by Hans Strassberger. The north vestibule seems more recent (Renaissance motifs); it must have been created before 1545, as this is the year from which the first memorial tablet to be found in this part of the structure comes.

One of the most important elements of the church furnishings are its external portals. The north portal, with Old Testament scenes heralding the events described in the New Testament, shows in three sections: the Coronation of Bethsheba by Solomon, the Coronation of Esther by Ahasuerus and the Coronation of Mary by Christ in the upper section. The last motif was repeated in a portal of the Carmelite church and one in the Benedictine church (the latter is only known from a description). At the entrance from this side there are figures of SS Peter, Paul and Catherine. The south portal depicts the Dormition of the Mother of God. The most magnificent, western portal has two reliefs with the Conversion of St Paul. All the portals have gables and finials, which house figures of Christ, the Virgin Mary and St John the Evangelist. Already towards the end of the 19th c. the high artistic quality of the sculptures in the portals was pointed out; they were compared to works by master Wolfgang of Vienna. Also the more recent literature draws special attention to the influences – visible in the western portal – of the Prague (Parler's) school of the beautiful style as well as those of the master of the 'Portal of singers' in St Stephen's Cathedral in Vienna.

Radosław Gliński

MEDIEVAL AND AN EARLY MODERN BURGHER HOUSES (A COMMENTARY TO PLATE NO. 7)

When E.I. Naso was describing Strzegom in 1667, he lamented the horrible state of repair of most houses in the town. Many of them were in ruin, but despite this, the chronicler was still able to appreciate the beautiful architecture reflected in the rich ornamentation. He also observed, which is a valuable remark, that half of the houses were from stone. Such a deplorable condition of the buildings was connected with the town's destruction and depopulation as a result of the Thirty Years' War. The masonry houses mentioned by the author must have stood in Rynek Square and the major transport routes, and a considerable number of them must have been erected in the Middle Ages. Some of the houses were still used before WWII; they survived in ruin until the 1990s, when the last – not only at Strzegom, but also in Silesia – remains of medieval arcaded houses were demolished.

The arcades in Rynek Square started to be removed from 1833, and in today's Świdnicka and Henryka Dąbrowskiego Streets they were removed in 1845 in order to 'make the street more beautiful', while at the same time cobbled pavements were laid. In 1909 the arcades in today's Bohaterów Getta Street were being removed, the original building line was moved back and the street broadened. Today only the arcades of one building, at 23, Kościelna Street, survive. Its basements and walls indicate that it originated in the 16th c., although its architectural features visible before the last renovation, which unfortunately blurred its stylistic characteristics, pointed at the 19th c.

Also war damage and the post-1945 demolitions during town development irretrievably erased most elements of the historical structure.

RYNEK SQUARE PARCELLATION

The changes that have occurred in Strzegom's urban tissue as a result of war activities and the later reconstruction efforts are so advanced that within the Rynek Square frontages there only remain twelve houses with the original, historical structure that maintains the old plot divisions. Half of them are in the eastern frontage and only here attempts can be made to determine the original parcellation. The most probable model seems to be a grid with a width of 30 feet (a foot equals to 28.8 cm), which matches the existing limits at five points, with an accuracy of 50 cm (i.e. less than two feet). Such a grid also matches four surviving medieval basements. An exception are the cellars under the corner house at Rynek 27, which

16. Strzegom. Arcades in Rynek Square, ca. 1930

are slightly south of the hypothetical limits, which may be a result of the existence of arcades here. The only frontage with surviving houses at the two extreme sides of the building block (although the building at Rynek 7 is not a corner one, it is located in the same line as the western buildings in Tadeusza Kościuszki Street) is the western frontage, which is 95.95 m long. The value divided into 11 plots that were once in the frontage gives us a plot width of about 30 feet (the error for the entire length is 0.5516 m). The northern block of buildings, and in particular the two southern ones, does not enable us to verify the hypothesis. If we assume a 30-foot module, there would be 15 plots in the northern block, 9 (or 10) plots in the eastern block, 5 in the south-eastern block, 9 in the south-western block, and 11 in the western block. Even more problems are encountered if one tries to determine the plot depth. It seems that the northern block was a single-frontage one, and the plots reached as far as the monastery walls, just like in the case of the western block, where the garden depth was limited by the town walls. Such a situation can be seen in an 18th-century perspective drawing of Strzegom by F.B. Werner. According to the drawing, the south blocks were triple-frontage ones.

The use of the earlier settlement arrangements during the laying out of the town resulted in a significant deformation of the building blocks. This above all applies to the area south of the Rynek Square. Therefore, it seems that when trying to reconstruct the original plot shapes one cannot use one grid for the entire town, as in many instances plots had to be irregular, especially along the winding Świdnicka.

THE OLDEST SURVIVING ELEMENTS OF BURGHER HOUSES

Under the Rynek Square houses with facade decorations created in the 19th or 20th centuries there survive basements, thanks to which we can make conclusions about fragments of buildings erected in the Middle Ages.

The oldest ones seem to be those made mainly from broken basalt combined on yellow clay mortar with lime lumps, vaulted with an acute or full arch side. Such basements are to be found under the buildings in the eastern or northern Rynek Square blocks designated with numbers: 19, 23, 25, 26, 27. Two underground rooms are located at the plot front, perpendicularly to the Rynek Square frontage (Rynek 23 and 25); one (Rynek 26) – parallel to the facade, occupying nearly the entire plot width; the east cellar of the building at Rynek 27 is located with its longer side parallel to Jana Dąbrowskiego Street, while the cellar under the corner house at Rynek 19 is at the plot front and its projection resembles a square. Out of the above-mentioned cellars, only one – under the present house at Rynek 19, protrudes under the Rynek Square surface. Because the basement was partly filled with rubble, it was impossible to examine it accurately; it seems that it was partly damaged when the house was expanded and an additional basement – and perhaps above-ground masonry storeys – was built. There were ramps leading to the cellars, which were used, for instance, to transport barrels; they are still surviving in buildings Nos. 26 and 25 (the

south frontage), although in connection with successive stages of basement expansion, some of the original structures have probably been destroyed (in the back wall of the basement at Rynek 25 one can see a bricked up entrance opening). The biggest one of the earliest cellars is 10 m x 5.40 m, the smallest one – 5.80 m x 3.50 m.

The cellars may have already been built in the 13th or 14th centuries and their construction can be compared to the house basements at Ziębice or Świdnica. The structures referred to above were also to be found in other parts of the town, e.g. the ogival basement in a street leading up to one of the town gates (Gräben-Thor), at 2-3, Bohaterów Getta Street. The old name of the street – Weber Gasse – and source mentions of a purchase in 1547 by cloth makers of a house in this street to be used as the seat of the guild may indicate that the region was inhabited by members of the weavers guild and their specialist group – cloth makers. The guild of cloth makers was regarded as the oldest one in town, operating from the chartering of Strzegom. An early settlement of the south-western part of the town by representatives of the profession may be confirmed by the above-mentioned basement, which possesses features corresponding to those found in the oldest basements to be found in Rynek Square.

Probably still in the Late Middle Ages, from the 14th c. to the 16th c., the system of the underground cellars was expanded with chambers, also made from stone, but this time using sand-and-lime mortar, and exclusively vaulted with full-arch sides. Such constructions are still located under Rynek Square buildings Nos. 1, 12, 13, 19, 25 (the south one), 27 (the western one), 37. As in the case of the oldest ones, most of them are located with their shorter side facing the Rynek Square frontage. Sometimes, within one plot several chambers were made – one front one and another one at the back facade (Nos. 12, 37). Quite a complicated situation exists in the case of the basements under the corner building No. 19: at the plot front from Rynek Square there are two small, perhaps later joined cellars – one with an ogival side, which has already been mentioned above, and next to it, one vaulted with a full side, from which one can access a cellar that reaches beyond the Rynek Square frontage. Behind the rooms, across the plot, there is a large cellar from the second phase. An analogous, although smaller cellar is to be found under the north-eastern corners of the plot. In some cases, entry to such rooms is through stone, side-vaulted ramps (Rynek 12, 27). To the complex of the cellars under the corner house No. 19 leads a wide, arch ramp.

We know remains of probably Late Middle Ages, masonry basements also thanks to archaeological and architectural surveys conducted within the town walls in the following streets: Bohaterów Getta, Kamienna, św. Anny or Świdnicka, as well as beyond them – within today's park at the flyover.

The above-mentioned cellars were mainly used as storage rooms; they may have also been used for brewing beer. We know the first beer brewing privilege from 1349, but it can be assumed that even earlier the townspeople had the right to brew beer and sell it in small amounts. Beer brewing was not an important element of the town's economic life, although it certainly

was a major aspect of the burghers' lives. The author of the description of Strzegom referred to at the beginning of this text reminded the traditions related to the production of excellent beer (Weiss-Bier), whose exceptional taste – so it was believed – was due to the water drawn from a vein that crossed Terrae Sigillatae . A certain confirmation that the cellars were indeed used as suggested here or for storage of beer produced by the local burghers may be the first section of the beer urbarium from 1349, which reads: 'Primo quod nullus emere debet ceruisiam in diuersis cellariis simul, sed in uno tantum...' (firstly, nobody should buy beer from different cellars simultaneously, but only from one) .

Of interest are also basements of houses in streets that go from Rynek Square, which basements reach beyond today's building facades (e.g. 1, Krótka Street, 1, Tadeusza Kościuszki Street). Such a situation may prove the existence of arcaded houses along the streets that go from Rynek Square or may be a result of road width regulations. Assuming the first hypothesis, the arcades – at 3.00 m wide – would have been much narrower than those in Rynek Square, which were even up to 6.00 m wide. Differences in the width of arcades depending on their location has also been observed at Świdnica, where the widest ones were in Rynek Square. It is interesting to note that out of the surviving Rynek Square basements only one (at Rynek 19) protrudes beyond the present-day frontage (by about 5.00 m), which perhaps indicates that it was witness to an early regulation of the Rynek Square buildings. Series of arcaded houses must have formed frontages also along minor roads, which has been attested to by the discovery before the building at 12, Bohaterów Getta Street of remains of a pillar that was located about 2.20 m before the face of today's building – this has been interpreted by archaeologists as remains of an arcade .

Some houses with above-ground storeys erected from non-durable materials at the end of the Middle Ages and the beginning of the modern period received masonry structures. A proof of this can be seen in the case of the building at 1, Krótka Street (Sedan Strasse). There are two cellars under the building, both of which are provided with ramps: one at the back of the plot (with its shorter side facing the back elevation) and the other in the front portion (with its longer side facing the facade). Both are built from broken stone and vaulted with a full side; however, half of the width of the front one (about 2.50 m) is located under the street. In its western part, along the wall line of the present-day facade, the vault cuts through a sizeable stone pillar, and along nearly its entire length – a series of brick pillars that are joined with arches. The stone pillar might have been installed in connection with a house redevelopment at the turn of the 16th c.; the brick pillars are a result of later activities. The structures were probably a base for a wall that formed the house elevation, in front of which the arcade rested on the basement.

NON-EXTANT MEDIEVAL HOUSES

Apart from the above-described underground rooms, we do not know any fragments of medieval houses. It is not known whether the existing above-ground parts of houses with facades formed towards the end of the 19th c. or in the 20th c. hide within them any remains of the old structures. Under the falling off plaster on the building at Rynek 13 one can see its western main wall, which up to the second storey is made from stone and perhaps constituted a medieval or early modern part of the structure. The Late Gothic sculpture of Mary from 1517 on the facade of the building at Rynek 1 may not be regarded as an indication of the age of the very building, as we have no knowledge of whether it is in situ .

Therefore, focus should be placed on the archival materials, thanks to which we can say more about the Gothic residential houses, especially the oldest arcaded ones. Their presence not only within Rynek Square, but also along most of the roads in town is attested to by a view by F.B. Werner, and in the first half of the 20th c. photos and drawings were made of the arcaded houses in the south frontage of Rynek Square, which has been nearly entirely destroyed by a contemporary residential house. We do not know when first arcades appeared in Strzegom's most important square. Although a document dated 27 August 1337 issued by Bolko II, by means of which the duke attempted to alleviate a dispute between weavers and cloth makers, talks about a sale 'sub lebyś', we cannot be sure that it actually refers to structures connected with houses .

In the above-mentioned photos one can see arcades at 29-34, Rynek Square. During the demolition of the houses no architectural or archaeological surveys were carried out and no inventory was conducted, which deprived us of the ability to recognize their construction phases, structures, internal layouts or preserved details. In the case of three buildings the arcades had an ogival form:

– The corner building No. 31 (before WWII Gasthof zum braunen Hirsch) was located in the eastern corner of Rynek Square and today's Świdnicka Street. In a pre-war photo, one can see that it was a five-axis, three-storey structure with an arcade opening towards Rynek Square with three ogival arcades. The arches were supported on one column and one pillar with a rectangular projection . As indicated by the window arrangement and the differences in the arcade shape and supports, the inn was created by combining two older houses: a three-axis corner house with two arcades resting on a column and a narrow, two-axis building with one arcade opening towards Rynek Square. Another aspect that differentiated the two

elements is the fact that the old narrow building had arched arcades, while the wider one was covered with a roof. From the direction of Świdnicka Street, the house had a three-storey, jetty annexe, on which a small plate with a compass and other craftsman's tools and the date '15 G I 86' was placed. In line with the 16th-century stylistics, the building walls had window frames described by H. Lutsch . Above the arcades there was a plaque with the inscription: 'Das Havs Stet In Gotts Hand Zvm Matern Gniser ist Es Genand 1567'. M. Gniser was a shoemaker and a town councillor, who was mentioned in the town register a number of times. Originally, the ground floor hall was lit by a three-part skylight (bricked up at a later time) and had a frame described in 1889 as a 'Late Gothic' one, and another one located above the portal . In the early 1990s, when the structure was still in ruin, attention was drawn to the vaulted basement from broken basalt and the younger walls of the higher storeys made from broken granite. The ground floor had three bays .

– Opposite the above-described house, on the other side of Świdnicka Street, also in a Rynek Square corner, there was a wide, five-axis building No. 32 (Gasthof zum Deutschen Hausen), whose ogival arcades were resting on rectangular pillars. The house structure was strengthened by three buttresses: two from Rynek Square and a massive, corner one. Similarly to the above-described inn, also this building was probably created by joining a three-axis, corner house with two arcades and the adjoining two-axis building, which is indicated by the window arrangement and the placement of the buttresses. On a small plate on the window sill of a first floor window, from the direction of Świdnicka Street, next to the building number, there was an inscription: 'Hanz... Anno 1510' . Such a time of formation of the elevation is also in line with the fascia window frames known from an inventory drawing of the Rynek Square elevations made in 1943 and with the sgraffito decoration of the elevation in the form of mirror quarters mentioned by H. Lutsch. J. Pudelko, who clearly knew the building from personal observation, provided us with only offhand information: 'a cursory examination of the walls, differences in the materials used (stone), wall thickness, etc. allows one to presume that certain parts of the house, including at least a part of the arcades, are slightly older (than 1510 – note by R.G.). Anyway, the arcade is the oldest surviving one in Silesia and the ogival arches indicate it is Gothic in style' .

– Another building with an ogival arcade was the narrow house at Rynek 33.

The above-described examples can be supplemented with information about the oldest inscription on a building at Strzegom, dated 1497, which is supposed to have been placed in a building in today's Świdnicka Street and about an ogival portal decorated with mullions, leading to a house at Rynek 36. On an 18th-century view of Strzegom by F.B. Werner, there are also two interesting tower-like structures: one in the western part of the south frontage of Rynek Square and a building with a pitched roof at the front of a house in the western frontage. Without settling the question of their function, we can only draw attention to similar structures known from Wrocław, visible in a town view executed by B. Weiner in 1562. Thanks to archaeological surveys, the one in today's Wita Stwosza Street has been dated back to the end of the 13th c./the beginning of the 14th c. . The 'towers' at Strzegom may have been created at a similar time. As most of such structures were erected by representatives of higher, burgher social classes, it can be presumed that one of them was the home of the commune head.

EARLY MODERN HOUSES

The above descriptions clearly show that the medieval houses were redeveloped at the end of the Middle Ages and the beginning of the Renaissance. In the same line with arcaded buildings of medieval origin there were also structures built from scratch or subject to a thorough redevelopment during the Renaissance. The arcades of such buildings had a full arch form and rested on columns. As shown by one of a known photographs, the arcades of building No. 29 rested on double Tuscan columns , at No. 30 single Doric supports were used, while the arcades of building No. 34 were placed on two slightly narrowing down, granite Doric columns and analogous semicolumns on the arcade edge. The entrance to that last structure was through a portal closed with a semicircular arch with a broad fascia. On the wedge there was an inscription, the only words of which visible in 1889 were: 'EXTRVCTVM PER GEORGIUM RUNBAUM 155...' .

Apart from the south frontage of Rynek Square, also in the mid-Rynek Square block there was a house (Rynek 44) erected or redeveloped still in the 16th c., which was attested to by an ashlar stone with the date 1560. The houses in the western frontage of Rynek Square were imbued with the Renaissance character by attics that hid from the direction of the square the pitched roofs of the gabled houses seen in an 18th-century perspective view of the town executed by F.B. Werner.

HOUSES BEYOND THE LIMITS OF RYNEK SQUARE

When describing the oldest houses in other areas, H. Lutsch also mentioned other houses:

– Günter-Strasse 7 (Dąbrowskiego Street) – a house in which older elements, such as a lintel of a portal with a plate with the town's coat of

arms, the letters 'MVS', the date 1538 and the inscription: 'HOC OPVS EXTRVCTV PER VALID VALENTIN SPRINGSGVT', were installed during a redevelopment commenced in 1886. Inside the building there were more Renaissance portals, the inscription: 'V 1531 S' and – over the door lintel – the inscription: 'GVTE GEWISSEN DER BESTE RATSCHLAGK'.

– Kirchplatz 4 – a house with an ashlar from the yard with the date 1539 (?).

– Burglehn 2 – a house with the inscription: 'DIS HAVS HAT ANTONI SCHAFBERGER VON RAVSKE VON GRVND AVFGEBAVET VND VOLendet AN 1600', a coat of arms held by angels and the dictum: 'GOTT GEBE ALLEN DIE MICH KENNEN NOCH SO VIEL ALS SIĘ MIR GONNEN'.

– Burglehn 3 – a house with two windows with Renaissance fascias.

We have no information about the layout or furnishings of the interiors of Strzegom's medieval or Renaissance houses, apart from the mention by H. Lutsch that the ground floor hall of building No. 30 had a vault with a side and lunettes.

Leszek Ziątkowski

HISTORICAL CONDITIONS IN THE MODERN PERIOD

THE TOWN'S POLITICAL HISTORY UNTIL 1808

The biggest threat resulting from the wars waged in Silesia in the 15th c. was certainly the appearance of Hussite troops before the town walls in 1428. However, the enemy did not manage to capture the town walls and only the suburban structures were destroyed. The threat still lasted for a few years, but disappeared in 1435. Unfortunately, the province had to deal with numerous armed robberies and unrests, and successive rulers found it hard to bring order into the area. However, in complicated dynastic struggles, Strzegom played a much less important role than the capital Wrocław or Świdnica.

From the perspective of the successive centuries, the end of the 15th c. and the entire 16th c. can be regarded as a time of peace and prosperity for Strzegom. Initially, the biggest problem were dangerous roads and knights-turned-robbers, although relatively quickly the authorities started to regain their respect and were able to guarantee public order. An important factor that contributed to the introduction of modern state centralization instruments was the Turkish threat in Europe. Serfs agreed to pass some of their rights to the lord, e.g. they consented to a special tax for the war with Turks. In 1527 a tax assessment, referred to as an 'indication', was conducted in the Duchy of Świdnica-and-Jawor. In 1527 Strzegom was obliged to pay 41,526 florins in tax, and before the Thirty Years' War (1612) – 37,519 florins, which makes the town moderately wealthy. It had the right to send its representatives to the dietine of the Duchy of Jawor-and-Świdnica, at which taxes were adopted and police, court and economic matters decided.

We know little about Strzegom's internal political history; it is clear that the town was involved on the side of the 'Lutheran party' in the above-mentioned Schmalkaldic war waged in 1546-1552. This meant a beginning of a slow centralization in the Habsburgs' domains, which also included Strzegom together with the Duchy of Świdnica, the entire Silesia and the Crown of the Kingdom of Bohemia from 1526

Another centralization stage was constituted by the Thirty Years' War (1618-1648). Initially, just like the entire province, Strzegom attempted to manoeuvre between the imperial court and the pugnaciously inclined Czechs, which seemed to be bringing positive results. The Silesians managed to procure a 'majestic letter' from Emperor Rudolf (1609), who practically introduced in Silesia an equality of the two feuding denominations – Catholicism and Lutheranism. Upon the escalation of the conflict between the new ruler, Ferdinand, and his subjects from the countries of the Crown of St Vaclaw, Strzegom backed up the efforts of the revolting Bohemians.

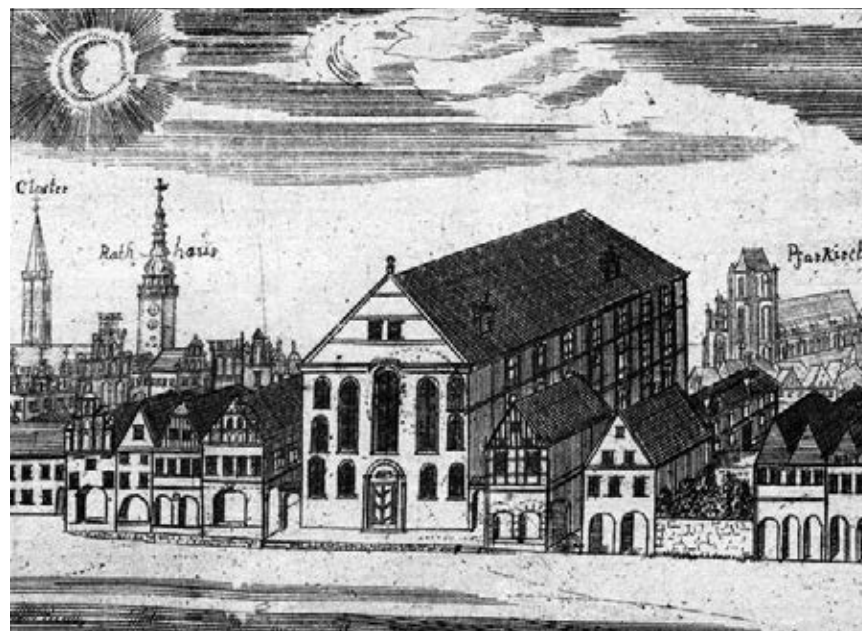
Unfortunately, soon a catastrophe ensued. The rebels were defeated at Biała Góra (8 November 1620), and in return for large sums of money they were able to acquire amnesty. Apart from increased taxes, Strzegom did not feel any direct effects of the war for the time being. However, in the town's immediate hinterland there appeared troops that plundered villages that officially belonged to the Catholic church (although a majority of their inhabitants were Lutheran). The situation was exacerbated by Catholic troops that conducted a brutal recatholicization campaign. On 29 January 1629 Lichtenstein's dragoons arrived at Strzegom. They took up quarters in burghers' homes of Protestants, who were forced to provide them with board and lodging. Immediately, the town returned to the bosom of the 'rightful Church', which was confirmed by a 'certificate' from a Jesuit confessor. Soon, Silesia saw Swedish and then Saxon troops, and then again imperial ones. Fighting and plundering practically continued until 1648, i.e. the conclusion of the Peace of Westphalia

THE REFORMATION AND ITS INFLUENCE ON THE TOWN'S HISTORY

Of fundamental importance to Strzegom from the 16th c. until the end of the modern period were religious matters. After the expulsion of Jews in the 15th c., the town was religiously homogeneous. One parish and a few monastery endowments were building a feeling of unity and an urban community. However, just like in the entire Germany, the population was dissatisfied with the pastoral service; most criticism was attracted by the Church's central institutions – the higher and central hierarchy, including the Pope. Already in the years 1523-1525 preachers inclined towards reformation are supposed to have appeared at some towns in the Duchy of Świdnica and Jawor. The first Lutheran service at Strzegom reportedly took place at the parish church of SS Peter and Paul in 1525, although the official takeover of the temple for the purposes of the Lutheran worship did not occur until 1540. From that moment on, no Catholic masses were said in it, and all endowments and incomes connected with the church (bequests, fees for masses, etc.) were given to the pastor as his remuneration. All the movable furnishings of the church, including monstrances, chalices, crosses, were removed from the church. This, however, did not mean a full legitimization of the 'annexation', which was confirmed by further events, especially during the Thirty Years' War.

Similar problems were experienced by the other Strzegom-based church endowments – Knights Hospitallers or Benedictine nuns. The first ones were probably subject to secularization; the Carmelites were experiencing, just like a majority of the German religious orders at the time, a deep internal ferment, and in 1537 the last monk left the monastery. The Strzegom-named Benedictine nuns were complaining to the bishop that the subjects within their estate were converting to Lutheranism and stopping to pay their dues. This not only translated into a diminished flow of the nunnery's financial income, but also the seizure by 'heretics' of individual churches and introduction of Protestant services in them.

The situation changed considerably only during the Thirty Years' War and although some historians stress that religious matters were often only a pretext or a propaganda justification, in the case of Strzegom's inhabitants, there were frequent instances of persecution and oppression – either of Catholics or of Lutherans, depending on who dominated at a given time. During the initial stages of the fighting, the town was nearly all Lutheran, and the victorious emperor did not implement the recatholicization policy straight away. This only occurred in 1629, together with the above-mentioned Lichtenstein's dragoons. Already eleven days after the dragoons' arrival the mayor, town councillors and senior guild masters issued an official statement in which they expressed their deep regret for sins and

17. Strzegom. The protestant church and its surroundings, 1748

a fully voluntary return to the bosom of '...the apostolic, Roman Catholic Church and the religion in which our beloved ancestors lived and died...'. Still on the same day, the 'Catholic council' announced that no non-Catholic at Strzegom would be a subject, a citizen, would buy a real property and would be allowed to ply any trade.

The parish church of SS Peter and Paul was returned to Knights Hospitaller. All preachers were laid off, although they were allowed to continue living at Strzegom. In 1632 Evangelicals even managed to recover the parish church, but acted with caution and allowed Catholics to use the temple as well (Catholic services were held in the sacristy). Nearly until the end of the war, depending on which troops wielded influence on the town, the conditions for the two communities changed for the worse or the better.

In 1648, the Peace of Westphalia reinstated the principle 'cuius regio eius religio' (whose realm, his religion), which enabled the Catholic Habsburgs to exert pressure on their subjects at Strzegom (and in the entire Silesia) to become Catholics. Fortunately, one of the provisions of the Peace afforded a certain protection to religious dissenters in Silesia. They were free to adopt any religion, but they were not allowed to practise it, i.e. to erect new churches. Nearly all of the churches used before Luther's presentation of his theses had been Catholic and were to be returned to the

Catholic Church, i.e. a so-called 'reduction of churches' was to take place. Such a situation occurred at Strzegom as well. Having lost their places of worship, the town's Lutherans were only able to participate in services at Legnica, where the duke's throne was still occupied by Piasts' descendants, who were Evangelicals. In line with the 'cuius regio eius religio' rule, it was still possible to freely hold Lutheran services within their estates. Unfortunately, after the Piasts' dynasty came to an end in 1675, the rule there was taken over directly by the emperor and a campaign was started to take away churches from Evangelicals. The efforts by Strzegom's burghers to secure the emperor's consent for the erection of their own church, made on several occasions, were futile.

When Prussians arrived at Silesia in 1740, the province was in a rather peculiar situation, as almost all sacred buildings and structures were held by Catholics, and new, magnificent Baroque buildings emphasised the power of the Catholic Church, while a majority of the population were Lutheran, without their own clergy or temples. Exactly such a situation existed at Strzegom. For political reasons Frederick II was unable to change that, although his subjects asked him in large numbers for a permission to have their own churches. Fortunately, the town was sufficiently large and wealthy for the ruler to have no doubts that it would be able to cover the costs of preparing and maintaining a parish. Towards the end of 1741, an Evangelical service was held for the first time in several dozen years.

Initially, the worship was conducted in a specially prepared room in the town hall. However, almost immediately preparations were started to build a church, which was completed in 1742. The building, just like almost all Evangelical temples erected at the time, was quite inconspicuous, and, above all, cheap. It was a frame, wood-and-brick (so-called post-and-beam) structure, with a shingled roof, a cuboid, simple form, with no decorations or tower, which made the construction really cheap. This was not only a result of the poverty of the Evangelical church at the time, but was also a requirement imposed by the Prussian authorities.

Thanks to appropriate provisions in the Prussian-Austrian peace treaties, the Catholic institutions at Strzegom were assured of further existence, although their situation in a state dominated by Evangelicals was not easy. This is especially true in the case of monasteries and nunneries, which were subject to scrupulous state control, and were frequently forced to take actions that drained them financially. It must be stressed, however, that the atmosphere of the second half of the 18th c. was particularly anticlerical. The monasteries and nunneries at Strzegom survived much longer than most of such institutions in Austria under the rule of Joseph II.

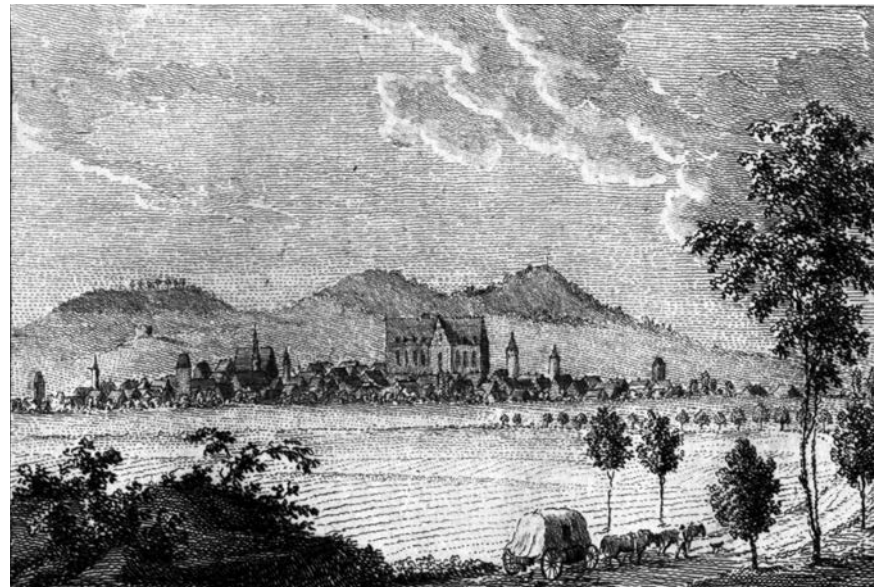
TOWARDS A MODERN STATE – THE CENTRALISM OF THE HABSBURGS AND THE ENLIGHTENED ABSOLUTISM OF THE HOHENZOLLERNS

The first symptoms of changes in the relations between towns and state authorities were mentioned during the discussion of the religious conflicts in the 16th c. It was then that the Silesian towns lost their right to appeal to the court at Magdeburg and had to yield to the court institutions in the capital of Prague that were dependent on kings of Bohemia. Further material changes resulted from the Thirty Years' War. Although the Habsburgs lost it as the rulers of the empire, as regards their hereditary land, they gained a significant advantage over the estate factors – various diets, dietines or autonomous towns. All of them were forced to agree to the decisive voice of the ruler as regards imposition of taxes and other laws. The most visible facet of the situation was the promotion of the Catholic Church, which regained its former assets. This enabled more capital to be channelled into the erection of monumental monastic complexes, remodelling and funding of interiors in the new, Baroque style.

Another element that exerted an impact on the town's development was the location within its walls of first institutions with a 'state' character, i.e. unrelated to the needs of the very burghers, but operating with a view to satisfying the needs and meet the obligations of the central authority. At Strzegom, such an institution was the home for the disabled – war veterans.

After the province had been taken by Frederick II von Hohenzollern, the process of achieving domination in the town by the state (the ruler) considerably accelerated. Although first the care institution for veterans was limited in operation and then partly closed down, but in return offices and officials connected with the Prussian state administration appeared. Strzegom, as one of the 48 seats of county (powiat) state authorities, was home to several offices and institutions. Their operation had a considerable impact on the town's further development. A relatively sizeable group of officials who received a regular, high pay, certainly contributed to Strzegom's economic stability. It should also be borne in mind that the group was composed of well educated people, who in the next century, in the course of social changes, turned into intelligentsia. It was thanks to them, among others, that culture, art and education were able to develop. Their incomes were sufficiently large for them to be able to pursue some of the aspirations of the higher strata after they had met their basic living needs.

During the Prussian period, the following offices operated at Strzegom: district governor (Landrat), the Royal Excise Office (Königliches Accise-Amt), the Royal Customs Office (Königliches Zollamt), the Royal Tax and Pension Office (Königliches Steuer- und Renntamt), the Royal Post Office

18. Strzegom. A view of the town from the south, 1806

(Königliche Post-Expedition), the Royal District Physicist (Königlicher Kreis-Physicus). There were still some town officials, who, however, after being fully subordinated to the royal authority, nearly ceased to represent the local interests.

It is difficult to unambiguously assess the elimination of self governance in the period of centralization and enlightened absolutism. Although the former immunities and privileges were violated, and the state authority became omnipotent, at the same time, the entrenched conservatism of the burghers was broken and the burgher elites were expanded and altered. This resulted in the introduction of numerous necessary reforms, e.g.: the towns' sanitary conditions were improved (by tidying up water management, transferring cemeteries outside the town walls, introducing regulations regarding cleanliness, etc.) or building construction was regulated and fire safety increased (the existing roofs were replaced with ceramic, nonflammable ones; timber structures were replaced with stone or brick walls, etc.).

ENFORCED REVIVAL OF SELF-GOVERNANCE MODELLED ON THE HOSTILE FRENCH REVOLUTION (PRUSSIAN REFORMS AFTER THE DEFEAT BY NAPOLEON)

The need to modernise the state in the Napoleonic spirit in the period after the defeat of Jena (1806) meant that the social class system had to be abandoned. At Strzegom, the process took place at the discretion and under the supervision of state authorities. The reforms, especially the regulation 'On Municipal Order' (Städteordnung), restored towns' self-governance, which, however, showed that the burgher elites were unable to perform the transformation tasks they had been entrusted with. Already in the second elections to the Representatives' Assembly former royal officials gained some seats; this time, they had a much stronger authorization to rule, as they were chosen in a democratic process.

The town's development was slow and a more noticeable revival did not occur until the second half of the 19th c. As part of the reforms, the church estates were secularized (1810); already at the time of Frederick II, these were marginalized as far as integration with the town is concerned. The liquidation of Catholic monasteries, nunneries and foundations meant that the real properties they had owned were now able to be used by government offices and the underfunded Protestant church.

Thanks to the fact that Strzegom remained home to the reorganised county authorities, its local role increased, bringing some benefits to the town. This capital city status had two dimensions in respect of the immediate rural hinterland: on the one hand, just like previously, government authorities, while on the other hand, self-governing bodies, e.g. the county dietine.

Last but not least, the burghers' sense of being carriers of rights strengthened, which was greatly helped by government reforms with their self-governing nature, but also the struggle with the Napoleonic France, conducted not for the king, but rather for the homeland.

THE 19TH AND 20TH CENTURIES – A TIME OF CHANGE

The decades following the reforms at the beginning of the 19th c. brought about a rapid development of the province, especially its towns, including Strzegom. Its population grew from over 3,000 in 1800 to 4,772 in 1840, which was largely a consequence of the town reform that merged the town with its suburbs. A later intensive increase in the number of inhabitants was caused by economic factors, principally the development of industry, e.f. quarries. In 1861, Strzegom's population amounted to 7,592 and in 1898 – 12,626.

The over fourfold increase in population was accompanied by the town's significant material development. The town spread far beyond the walls, which were already demolished in the 18th c.; in the 1820s and 1840s most of the gate towers that were blocking the town's medieval exits from the town were pulled down. The streets were paved and lit, the houses provided with running water, gas and a wastewater system, and in the early 19th c. – also with electricity. The burghers lived much more comfortable, healthier and safer lives. The town created recreational and green areas.

An important aspect of the town's formation was the development of various associations and societies. The involvement of the burghers, especially their elites, in various types of social and cultural activities, attests to the emergence of new, lay forms of manifestation of the sense of belonging to the community. The earlier socio-religious activities were not abandoned, but their proportions changed considerably. The bourgeoisie was becoming secularized. Obviously, the processes required some material base. Numerous utility buildings were erected – schools, hospitals, banks, fire stations, but also catering establishments and performance halls.

Of importance to the town was the development of its transport services. Still under Frederick, in the second half of the 18th c., at the discretion of the government authorities, the major roads from Strzegom – those leading to Wrocław, Jawor, Legnica and Świdnica – were changed into hard-surfaced ones. The work was continued, and in 1856 the town started operating a railway service with Legnica and Jaworzyna Śląska. Towards the end of the 19th c., the town was connected with Bolków (1890) and Malczyce (1895), which made Strzegom a provincial rail junction.

The town's peaceful development lasted until the 1930s. It was principally based on the quarries and agricultural processing. The population rose to nearly 17,000 (a census of 17 May 1939 recorded 16,856) and thanks to the demand driven by building construction the stone extracted at Strzegom was easily sold. The town greatly improved its residential infrastructure by building considerable housing estates.

The war period resulted in another increase in the population, this time because of an influx of compulsory workers (e.g. connected with the nearby concentration camp at Gross Rosen) and fugitives from western Reich that were being destroyed by air raids by the Allied Forces. This settlement can hardly be regarded as permanent and made the town's mass evacuation before the approaching eastern front in the winter of 1945 even more tragic. Fighting spread throughout the town and the population was only able to return to their homes once it was finished. War damage was substantial (it is estimated that 40% of all buildings were totally destructed and another 20% damaged) and the situation was made even worse by looting and no supervision by owners. The development of the town's infrastructure practically began only in 1947, when the number of Polish newcomers exceeded the number of Germans deported in large numbers.

Rafał Eysymontt

STRZEGOM IN THE MODERN PERIOD

THE TOWN IN THE 19TH CENTURY³⁶⁰

The first Romantic description of the town comes from 1829: '...Strzegom has preserved its ancient, proud appearance. Black, dark walls surviving from old times; narrow, high towers. Everything from broken stone, reminds the town's history. ...defending itself against enemies'. The walls – as a chronicler put it – were still 6 ells thick, 16 ells high and 2,700 ells long. There was also a dry moat and gardens were in between the walls. The chronicler reports that most of the houses within the town walls were masonry, two-storey structures. At the time, there were 246 houses in town, and 110 in the suburbs. In the years 1814-1822 the main streets were paved. Rynek Square, surrounded on four sides with arcades, was paved slightly later, in the period 1824-1826. The town romantically hid some secrets underground, such as a tunnel in the southern Rynek Square frontage, which led from Rynek house No. 197 to the town hall, and then to Szeroka Mountain. The tunnel is supposed to have been filled in already in 1829. In the years 1740-1825, the number of houses grew from 218 to 264 (and fell from 120 to 119 in the suburbs). Although the houses were masonry structures, most of them were shingled. In 1764 only two houses had roof tiles and 100 buildings were still thatched. The darkness in town was only handled in 1862, when gas lighting was introduced. Administratively, throughout the 19th c. Strzegom belonged to the district of Wrocław, except for the years 1816-1820, when it was part of the district of Dzierżoniów. In the years 1747-1816, 1912-1918 and 1935-1945, Strzegom had the status of a garrison town.

THE SUBURBS AND THE TOWN AREA IN THE EARLY 19TH CENTURY

As it follows from an 1811 plan that was implemented in connection with the local government reform of Minister Stein, four suburban districts were then incorporated into the town: I – District of Jawor, with 76 houses, II – District of Nowy, with 101 houses, III – District of Świdnica, with 77 houses, and IV – District of Grabiny, with 116 houses (Illustr. No. ?).

In 1829 the town occupied an area of 212 morgens (118.6 ha), and the suburbs – 164 morgens (91.7 ha). The town had 13 main streets and 6 side streets, and was divided into 4 police districts. The first one encompassed the town's northern part, with one half of Rynek Square; the second district – 1/4 of Rynek Square together with the Church of St Barbara and Nowa

Street, the town's properties at Stary Strzegom – Koy (today: 9 Maja Street) and the land next to the Catholic church; the third district – 1/8 of Rynek Square up to Świdnicka, Kościelna and Świdnickie Przedmieście Streets, with part of Koy; the fourth district – 1/8 of Rynek Square rynku, the right side of Świdnicka Street, the streets: Thomas (today: św. Tomasza Street), Weber Strasse (today: Bohaterów Getta Street) and Auengasse (today: Ogrodowa Street) and Grabińskie Suburb.

In 1784 Stary Strzegom had two granges, 11 farmers and 152 inhabitants. In 1844, there were 243. The settlement was divided into three parts: one owned by Strzegom's royal estate management office, one – by the Hospitallers' commandry (composed of four houses, a grange and a sheepfold), and one – by the Benedictine nunnery. In 1873 Stary Strzegom was ultimately incorporated into the town.

Grabina, situated to the south-east of Strzegom, in 1784 had only 204 inhabitants, 23 farmers and 4 cottagers. By 1821, the population grew to 286, with 21 farmers, and by 1844 – to 362; in 1872 1,032 inhabitants lived in 63 buildings.

The incorporation in the second half of the 19th c. of Stary Strzegom and Grabina into the town's administrative area significantly increased its geographical reach and boosted the urbanization of both Strzegom and these settlements.

PUBLIC FACILITIES

At the beginning of the 19th c. Strzegom boasted numerous inns, roadhouses, coffee houses and taverns. Both the coffee houses – one belonging to Joseph Heilmanner, building No. 116 before Wittigtore, and the other one belonging to Gottlieb Jakel – had a billiard table. 1827 saw, in the inn Braunen Hirsch in Rynek Square, the first performance of an amateur theatre group at Strzegom. Already next year the group gave its performances in a specially adapted section of a newly built house of the haberdasher Franke. The public utilities also included the shooting house before Jaworska Gate, expanded in 1797. The shooting gallery on the site is first mentioned as early as 1587.

According to C.F.W. Richter, in 1829 Strzegom had the following catering establishments:

Coffee houses:	Rynek 193/the exit of Świdnicka Street Joseph Heilmanner's coffee house before <i>Wittigtore</i> 116 ottlieb Jakel's coffee house
Roadhouses:	Rynek 33 – <i>Der Goldene Adler</i> Rynek 141 – <i>Der Braune Hirsch</i> Rynek 1 – <i>Der Goldene Krone</i> Rynek 6 – <i>Der Schwarze Baer</i> Rynek 20 – <i>Der Schwarze Adler</i> Rynek 26 – <i>Der Goldene Loewe</i> Before Świdnicka Gate No. 8 – <i>Das Goldene Lamm</i>
Inns:	<i>Der Neukretschan</i> – before Nowa Gate No. 48 <i>Der Steinkretschan</i> , – before Świdnicka Gate No. 4 <i>Der Goldene Sonne (Schieferkretschan)</i> – before Świdnicka Gate No. 6 <i>Der Drei Linden or Letze Heller</i> – before Świdnicka Gate No. 10 <i>Der Blaue Hecht</i> – before Grabińska Gate No. 65 <i>Der Goldene Stern</i> – before Jaworska Gate No. 112 And 25 houses with Wirthshaeuser taverns

PROMENADES

As opposed to other Silesian towns, no decision was made at Strzegom to demolish the town walls – only the ramparts and moats were transformed into a green belt. The process lasted throughout the 19th c. In 1810 the town authorities asked the inhabitants for voluntary help with transport and work on making the promenade more beautiful. Over half a century later, it was expanded near the mathematical-and-natural-science secondary school in Sedan Strasse (today: Krótka Street), by planting trees and bushes. The best preserved section of the belt is now to be found in the west of the town. The fragment in the immediate vicinity of the Burglehn-Promenade castle was turned green towards the end of the 19th c. The promenade ring around the town was finalised in 1907.

Apart from the very green, the appearance of the promenades was determined by the facilities – mostly public ones – situated near them, such as a 'folk house', a mathematical-and-natural-science secondary school or buildings in Stock Gasse erected in 1874 (currently vocational schools in Kamienna Street) and in 1909 – a double-wing hall of residence with a schooling section and teachers' quarters. Nearby, there were also the renowned Teichert's gardens.

The green and the urban architecture were supplemented by, among

19. Strzegom. A view of the town with church of SS Peter and Paul, 1887

other things, an 1880 monument to the victims of the French-and-Prussian War, situated at the exit of today's Kamienna Street (Stock Gasse) – a copy of the figure of Borussia from the monument to Frederick Wilhelm II in Berlin, executed by Albert Wolf (the monument was designed by Wilhelm Rhenius of Wrocław), a 1908 monument to Emperor Frederick III by Prof. Seeger of Berlin, located near the crossing of today's Kamienna (Stock Gasse) and Dywizji im. Tadeusza Kościuszki Street (Jauer Gasse), and an 1897 monument to Emperor Wilhelm I near the crossing of today's Czerwonego Krzyża Street (An der Promenade) and Ignacego Paderewskiego Street (Wilhelm Strasse). In 1917, the bronze monuments, just like many others in Silesia, were handed over for military purposes.

The town's green area also included the lime alley (today's Promenada Street) that led from a so-called Święteczny Square (Festplatz) located at the meeting point of today's Dywizji im. Tadeusza Kościuszki Street (Jauer Strasse) and Legnicka Street (Liegnitzer Strasse), to the top of Krzyżowa Mountain, where in 1850 (on the site of a wooden cross destroyed by fire in 1819), an iron cross was placed, and a quarter of a century later stairs to the top were built composed of 102 granite steps. The restaurant established near the top in 1858, remodelled in 1914, ultimately assumed a form in between a mountain hostel and a typical restaurant; it was built from wood, partly stone, and had a wooden porch-portico, which opened onto the green surrounding the structure. Today, the only surviving fragments are the building's foundations, and out of the entire complex on Krzyżowa Mountain – the Neo-Gothic water supply system station from 1902.

The town's parks and promenades, just like at many other Silesian towns, were managed by the municipal promenade management board set up in 1879. Photographs of the eastern section of the green belt from the interwar period (today's Kasztelańska Street and Wojska Polskiego Alley) (Bahnhof Strasse) show flower beds, lawns and lines of trees surrounded by iron fencing. In an 1910 town map, Strzegom was promoted as a health resort, and the high quality of its water and landscape values were praised.

CEMETERIES³⁷⁴

Until 1819, Strzegom's most important cemetery, for the first time mentioned in 1272, was located next to the parish church. In the Middle Ages, there were probably other burial grounds outside the town walls as well. At the Church of St Hedwig (formerly: St Peter), there was once a cemetery located north of today's Szarych Szeregów Street (Weber Gasse). Its northern edge was used as a small Jewish cemetery.

The hospital cemetery of St Nicolas was at the road to Świdnica. Still in the interwar period, the most important monuments in the cemetery were the two columns in honour of pastor Georg Theodor Thilo, who died in 1796, and his son, and a so-called 'Strzegom column' from 1857 in honour of Heinrich Wilhelm Thilo, an honorary citizen of the town. There are still several gravestones from the 18th c. and several dozen ones from the 19th c. The most interesting structure is the 1845 massive mausoleum of Frederick Bartsch, the founder of Strzegom's quarries, made from granite blocks. The building is in the Neo-Gothic style, with numerous elements of the so-called 'revolutionary architecture' – an avant-garde architectural trend in the second half of the 18th c. Both the cemeteries were closed down in 1890.

Further away from the centre, a new burial ground, in today's Olszowa Street (Lindenweg), next to a former inn 'The Three Limes', was established in 1870. The road leading to the cemetery was made in 1872. The cemetery boasts a Neo-Gothic cemetery chapel from 1870. In 1910 it received a mortuary. In the centre of the cemetery there is a monument to soldiers-WWI victims, in the form of a circle of gravestones. The youngest of them bears the date 1921; earlier dates are to be found on the outside, the youngest – inside the circle that surrounds a tomb decorated with Strzegom's coat of arms, with a figure of soldier lying on it. The idea for the monument appeared in 1915; the layout was designed by Erbe, Wrocław's park construction director.

THE TOWN'S FUNCTIONAL LAYOUT, TRANSFORMATIONS IN THE 2ND HALF OF THE 19TH C. AND IN THE EARLY 20TH C.

The principal stimulus for the town's development was the opening of the town gates, the widening of their roads and the connection of the centre with the suburbs. As a result, the suburbs ceased to perform a subservient role in respect of the historical centre and began to develop on their own, as the town's separate districts. In 1824, Nowa Gate was pulled down and thus an open connection between Stary Strzegom and the town was created. In 1872 two Strzegom burghers began the extension of today's Ignacego Paderewskiego Street (formerly: Klosterstrasse, afterwards: Wilhelmstrasse) towards today's Bankowa Street (Ciganstrasse). The work took 15 years. In 1876 a new street – Bismarckstrasse (today's Jana Matejki Street) – was created in the north of the town.

In the 1870s, the town's functional-and-spatial layout was made up by two major transport routes: 'cardo' – the north-south axis of a former Subudeten road, along which two suburbs formed: one in Świdnicka Street from the south, and the other one – between Dywizji im. Tadeusza Kościuszki Street and Ignacego Paderewskiego Street (Jaworskie Suburb) from the north. The north-south axis crosses 'decumanus' – the axis along the brook in the former village of Grabina from the west and the suburb along the road to Międzyrzecze (today's Szarych Szeregów Street). Along the axis, major residential buildings were erected, but there were no dense blocks.

Out of the four suburbs, the north one, with two roads starting at the north section of the promenade that met one another near the so-called Festplatz (Święteczny Square), was subject to the most intensive urbanization. At the beginning of the 20th c., in the suburb there was located (at the last, Legnicka Street, which joined Jaworska Street), next to the town's ceremonial square, a 'county home of the sick' and an old people's home, a construction-and-loan association housing estate next to Legnicka Street and a newly built Stanisława Okrzei Street (Steinstrasse) and Jana Matejki Street (Bismarckstrasse) – a district police management building, with a massive balcony supported on columns. It was there that in today's Dywizji im. Tadeusza Kościuszki Street (Jauer Gasse), there was a Scharke & Comp. cigarette factory and in today's Ignacego Paderewskiego Street (Wilhelmstrasse) – a factory of chairs, a post office and a royal penalties office. Between Ignacego Paderewskiego Street (Wilhelmstrasse) and its cross streets – Bankowa Street (Ciganstrasse) and Jana Matejki Street (Bismarckstrasse) – the only sections of continuous tenement houses were

20. Strzegom. A bird's-eye view, 1929

created.

In 1879, under the direction of town councillor Keller, today's Bankowa Street (Cigannestrasse) was regulated and the railway station promenade (today's Aleja Wojska Polskiego Street) was established; the latter was paved in 1890, and pavements were built along it at the beginning of the 20th c. In line with the commentary to the town map from 1910, it was here that two Evangelical schools, a fire station and a town bath house were located. In 1886 Kasztelańska Street (Kohlenstrasse) and the Strzegom-Jawor road were paved, and in the next year – the road to the suburban village of Stanowice. In the 1890s, for the second time granite blocks were placed on the following streets: Jana Dąbrowskiego (Güntherstrasse), Kościelna (Kirchstrasse), Kamienna (Stockgasse), Bohaterów Getta (Weber Gasse) and Dolna (Gräben Strasse).

THE RAILWAY LINE

A major stimulus for the town's development was the construction in 1856 of the railway line Kamieniec-Strzegom-Legnica, which ran north, via the junction at Jaworzyna Śląska. However, it was located at a certain distance east of the town. In 1890, a branch connecting Strzegom, Bolków and then Marciszów with Jelenia Góra and Kamienna Góra, was built. Five years later, a branch of the route – to Malczyce – was constructed. A railway viaduct on this section was erected in 1911 in the south of the town, very near the town walls; soon it became one of the most characteristic elements of the townscape. The town railway station Strzegom-Miasto, connected with the viaduct, was built in the years 1912-1914. The development of this section of the railway line was completed in 1916, by building a line branch to the sugar factory at the suburban Grabina.

INDUSTRY

In the first half of the 19th c., new industrial plants began to be built around the town. For instance, in 1836, a sugar factory was erected at Grabina Śląska, to the south-west of the town. After the railway line was constructed, industrial facilities were more often placed between the town centre and the railway tracks, especially along today's Wojska Polskiego Street (Bahnhofstrasse). One of the structures connected with Strzegom's industrialization was the railway station erected about 1890 on the town's north edge. Near it, there were erected a mill owned by the Wahrendorf family (1899) and a malt plant, rebuilt after a fire in 1906, which was connected with the station by means of a special railway siding.

At the beginning of the 20th c., the town had 53 operating industrial plants. In 1872, at the corner of Wojska Polskiego and Legnicka Streets, on the plot of a former roadhouse Zum goldenen Anker (The Golden An-

chor), a Seewald & Priesemuth foundry and engineering plant were built; three years later they were relocated and then, in the years 1880-1885 – expanded. An example of monumental industrial architecture was the brush factory building erected in 1905/1906, gradually developed from the 1880s. In 1910 it employed 700 people (Wojska Polskiego Alley). In the same street, a Hammer Drill Factory and an H. Bartsch Tool Factory were built in 1908. A typical factory (Silvena) building in today's Tadeusza Kościuszki Street was erected around 1890. In Rzeźnicza Street (Schlachthofstrasse), a town slaughterhouse was established in 1908.

PUBLIC BUILDINGS

The 19th c. saw the construction at Strzegom of numerous public buildings. In the years 1822-1824, a Catholic school with three classrooms and three teacher flats was built in Kościelny Square. In the second half of the 19th c. another Catholic school for boys was opened, and a plot bought from Rudolf Bartsch was set aside as a site for a future mathematical-and-natural-science secondary school. Furthermore, Strzegom boasted a secondary school for girls and an Evangelical school, initially housed in building No. 189 before Świdnicka Gate, and then in a building in Szkolna Street (Burglehn). By the end of the 1920s, two teacher training colleges – an Evangelical one and a Catholic one – were established in town.

In 1799, on a plot No. 224 in Bohaterów Getta Street (Webergasse) a garrison field hospital was built. In 1893, at 12, Dolna Street (Gräben Strasse), a 'homeland hostel' (Herberge zum Heimat) was created. In its front section, there lived Evangelical nuns – diaconesses. The beginning of the 20th c. brought more changes to the town's building layout – new buildings were erected, including a town bath house in today's Wojska Polskiego Alley (Bahnhof Strasse), built for the Patriotic Women's Association, and a town sports hall in today's Św. Jana Street (Johans Strasse).

Also the town's technical infrastructure was developed. 1862 saw the first gas lamps installed in the town streets. The increased demand for gas in town brought about the need to build another gas tank at Promenada (1878), and in the early 20th c. – a considerably bigger one, erected by the firm Julius Pietsch of Berlin. In the first decade of the 20th c., a water supply system was built within the town limits and a wastewater collection system in its centre. This was also a period in which social housing was developed at Strzegom. Strzegom's chronicle until 1906 recorded the fact that a local financial-and-construction association placed 121 flats into service. Around 1909, the areas near the main road leading to the railway station in today's Mikołaja Reja Street (Moltke Strasse) were built up. Other residential complexes, with 20 new buildings, were erected near the road to Jawor (Liegnitzer Strasse – Legnicka Street) and in Wincentego Witosa Street (Stein Strasse).

21. Strzegom. A bird's-eye view, 1929

THE TOWN HALL IN THE 19TH C.

In the 19th c., also the new town hall building (1858-1860), designed by Karl Lüdecke, was constructed. It was built on a site other than the original structure – in the north-east corner of Rynek Square, on a plot bought from merchant Mantler. On a map from around 1800, the area is still marked as undeveloped. In 1857, an architectural competition was announced, for which 35 entries were submitted. It was won by carpenter Lange of Środa Śląska, but the royal government discovered numerous defects in the design and ordered a new drawing to be made by Karl Lüdecke. The stonework and masonry work was done by Strzegom-based mason and stonework businessman Paul Bartsch, and carpentry work – by Strzegom-based carpenter Kuhn. The structure was in the English Neo-Gothic style, similar to that of the Nowa Gielda (new commodity exchange) building, also designed by K. Lüdecke and built at Wrocław in the years 1864-1867. The town hall underground section, as K. Lüdecke wrote himself in a commentary to the design, was to house a restaurant; the ground floor – a waiting hall, a cashier's office and a remand; the first floor – a meeting hall for the town council and management board (the timber ceiling of the hall, adorned with a 19th-century copy of a Baroque painting depicting the Rape of the Sabine Women), a police office, and a mayor's room; the third storey – the mayor's flat. The Gothic style is reportedly to have been chosen by the artist because of Strzegom's architecture: 'the arcades on both sides of Rynek Square, the style of the free-standing tower of the former town hall building, the decorative tower of the former (Benedictine) nunnery, the brick gables of the stone church of SS Peter and Paul' (the author drew such a gable in his commentary to the design). Unfortunately, because of the shortage of moulded bricks, K. Lüdecke had to use a 'slightly more modern' material in architectural detail, i.e. Portland cement. In some details (the stairs, columns, turret consoles) Strzegom granite was used. However, K. Lüdecke regarded this material as too difficult to deal with as well and used Bolesławiec sandstone for the balconies. The building was remodelled in 1930, and it was then that it lost nearly all of its historical character, becoming a typical office block; the only surviving element of the former mass was a turret crowned with a lantern.

THE ARCHITECTURE OF THE NEWLY ERECTED BUILDINGS

At the turn of the 20th c., there was some serious remodelling taking place within the town walls. Numerous Art Nouveau buildings in Świdnicka Street (Schweidnitzer Strasse) and Bohaterów Getta Street (Weber Gasse) were erected on foundations and frameworks of older structures. This is attested to by the entrance halls and cellars of the buildings, among others, at 14, Kościelna Street (Kirch Strasse), which bears the date of 1832, or at 28, 30, 32 Bohaterów Getta Street (Weber Gasse). A mention may also

be made of the building at 12, Świdnicka Street, with a fragment of a groin vault, whose ground floor was remodelled in line with the surviving design from 1877. Also the buildings in the mid-Rynek Square block were remodelled. An example is the building in the south-east corner of the block, bearing the date 1560. In this case, the 19th-century changes consisted in a serious interference with the building's structure – the basement ceilings were even replaced with ceramic-and iron ones.

In several buildings glazed bricks were used. The elevation of the building at 37, Rynek Square contains multi-colour glazed brick; one of the more impressive buildings of the last phase of the Neo-Gothic style, with a typical interior design that made use of ceramic profiles, was the convent of the Daughters of Charity of the Order of St Elisabeth (built soon after 1892), who arrived at the town in 1858.

The designs of the houses remodelled or erected in the third or fourth quarters of the 19th century or at the beginning of the 20th century have survived. Some of the earliest designs are: an 1862 design for a building at today's 12, Wojska Polskiego Street; a design for a Neo-Renaissance building at today's 12, Tadeusza Kościuszki Street, bearing the date 1867; and a classicizing villa at today's 16, Tadeusza Kościuszki Street – designed in 1874. The most architecturally fertile period were the first and second decades of the 20th c. The archive has a 1910 design by architect Conrad Helbig of Wrocław (born at Strzegom) for a building in the mid-Rynek Square block (46/47 Rynek Square), and an Art Nouveau building with an asymmetrical facade from 1910 at today's 1, Ignacego Paderewskiego Street (Wilhelm Strasse) and at No. 3 in the same street from 1907. In the same year (1910), Helbig prepared a design for a remodelling of the corner house at the corner of today's Ignacego Paderewskiego Street (Wilhelm Strasse) and Św. Anny Street (Wittigstrasse) (the former Schmidt's wine bar). On the ground floor of the house there was a clothes shop, above it – three storeys of flats and two storeys of attic with an observation area in the east. The corner, tower projections were also used in the side streets, e.g. at 15, Brzegowa Street, in a building bearing the date 1902, or at 10, Kamienna Street, in a building from 1907, or at a 1914 building at today's 26, Dywizji im. T. Kościuszki Street. Between 1900 and 1914, there were also constructed some buildings in today's Legnicka Street (8, Legnicka Street – 1905; 2, Legnicka Street – 1910), or at today's 14, Wojska Polskiego Street – 1904, No. 39 – 1911, although buildings in this street have earlier dates in decorative cartouches – 1882 at 43, Wojska Polskiego Street (Bahnhof Strasse), and 1892 at 46, Wojska Polskiego Street (Bahnhof Strasse).

Of special importance in the historicizing architectural styles that appeared in the second half of the 19th c. was the Baroque Revival – 29, 33, 19, Świdnicka Street (the last one from 1910). The rich architecture of the residential houses found its counterpart in the 1906 bank building at the corner of today's Bankowa Street (Ciganstrasse) and Dywizji im. T. Kościuszki Street (Jauer Gasse), designed by Julius Habicht. The latest

phase of Neoclassicism, already from the second decade of the 20th c., is represented by the monumental secondary school building from 1914 (currently the Stefan Żeromski Upper Secondary School) in Dywizji im. Tadeusza Kościuszki Street (Jauer Gasse), with a simplified classical portico.

One of the major episodes in the development of the town's architecture in the first decade of the 20th c. was the New Empire style. Its eminent representative was Berlin-based architect Hugo Moehring, who also built at Strzegom. In 1909 he constructed at the town promenade, partly from the local granite, a teacher training college building, covered with a roof with bay windows. The college was surrounded by a garden, also designed by Moehring. The same architect erected a new gym in today's Niepodległości Street, which was broadly discussed in German architectural magazines at the time.

In some buildings, historical decor elements were installed, e.g. at 20, Rynek Square (formerly, a municipal and national savings association), where a Gothic figure of the Mother of God with Baby Jesus was placed. A characteristic feature, repeated in many Silesian towns, attesting to the inhabitants' historical interests, was the use in newly erected buildings of the original Renaissance portals (e.g. a portal from around 1600 in the yard of the building at today's 1, Ignacego Paderewskiego Street (Wilhelm Strasse)).

One of the more interesting, surviving streets of the old Strzegom is Güntherstrasse (until 1871 – Neugasse) – today: Henryka Dąbrowskiego Street. The extant buildings, known from various chronicles, show how burgher architecture changed at Strzegom throughout the 19th c. Chronicker Filla writes that in 1886, during the construction of the house at No. 7, an inscription from the previous building owned by councillor Valentin Springsgut was mounted on the new one – 'MVS' with the date: '1538'. A historically important building in this street is the one with the number 20, as it is the family home of poet Johann Christian Günther, who lived in the years 1695-1723.

TENEMENT HOUSING ESTATES AND THE MAJOR URBAN DEVELOPMENT COMPLEXES IN THE TOWN CENTRE

Towards the end of the 19th c., in some parts of the town tenement houses were built. Typical houses built in the 1870s and 1880s can be found in today's Ignacego Paderewskiego Street (Wilhelm Strasse) (e.g. at Nos. 19-23).

The element that still stood out architecturally in the town centre was the square next to the parish church (plots – 9-11, Kościelna Street and 1, Jana Pawła II Street). The buildings formed jointly composed architectural complexes. They still possess decor components from the epoch, including colour glasses in the entrance doors. The building at 14, Kościelna Street received a neoclassical-Neo-Baroque elevation, with manneristically flattened balustrade over the third storey, with the founder's monogram and the date 1832, which indicates its earlier origin than its present decor. A unique element is the rich entrance door joinery with two figures of SS Peter and Paul, originally holding their attributes (nonextant) and two shop windows framed by pilasters with Neo-Baroque herms and caryatids. Other unique shop windows from 1909, in the Art Nouveau style, have survived in the south-western part of the town, at today's 4, Bohaterów Getta Street (Weber Gasse).

ARCHITECTURE OF THE SUBURBS

Despite such serious architectural interferences in the town centre, the suburban streets still preserved their rural character. An example might be one of the streets leading north from Rynek Square outside the former charter town – today's Dywizji im. Tadeusza Kościuszki Street (Jauer Gasse). On neighbouring plots there are typical rural structures, some from the early 19th c. – plots Nos. 20 and 21, but also several-family monumental villas (plot No. 16). An interesting architectural complex has survived along the Strzegomka River, in Brzegowa Street (Ufer Gasse), which runs south-north, in parallel to Świdnicka Street. Plot No. 15 is an example of a grange

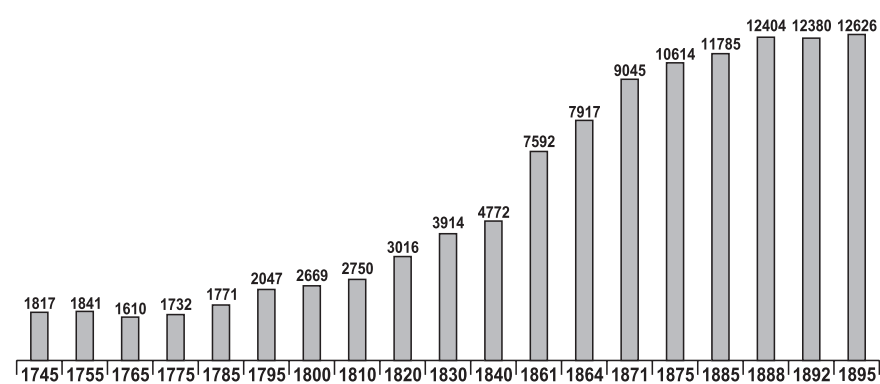

Chart 2. The population according to the chronicle by J. Filla and the chronicle of the E.T.H. Bartsch family³⁹⁹.

with a rich Neo-Baroque building with a turret and a glazed brick decoration. The complex was created around 1900. On the other hand, most of the structures at Grabina are massive, Lower Silesian, quadrangle-shaped farm complexes, with representative residential villa-like buildings.

STRZEGOM'S QUARRIES

The biggest source of income for Strzegom's inhabitants was the quarry established by Friedrich Samuel Bartsch in 1826, which produced up to 20,000 tons of granite per year. Three years later, within the area of today's town, at Fuchsberg at Grabina, a basalt and sandstone quarry operated. Towards the end of the 19th c., the district of Strzegom boasted 30 quarries, whose production in some years totalled 300,000 tons of the raw material.

The growth in the number of people employed by the quarries also boosted the local population – from 4,772 in 1840 up to 14,120 in 1910, which in turn had a significant impact on the number of newly constructed flats. New quarry employees are connected with the buildings in Górnicza Street (around 1910) and Jeleniogórska Street. The stone material popular at Strzegom meant that after some time, even plastered buildings sometimes acquired elevations that imitated stone facing (8, Kasztelańska Street). In 1884, Wrocław-based architect Wilhelm Rhenius together with Strzegom-based stonework businessman C. Kulmitz showed at an export exhibition at Amsterdam a Neo-Renaissance portal from Strzegom granite, supplemented with bronze details.

Interestingly enough, the building used as the former seat of the mine's management board at Grabina Śląska is a villa from glazed red brick.

In the years 1905-1930, the town's population grew from 13,427 in 1905 to 15,918 in 1939. In 1913, the town already had 15,498 inhabitants. In respect of the previous year, their number grew by 801. These were mainly soldiers (625) quartered in newly built barracks.

BARRACKS AND HOUSING ESTATES FOR QUARRY EMPLOYEES, REGIONALISM

In the 1920s and 1930s, a military housing estate was built along Armii Krajowej Street (Kaiserstrasse), which ran north-east from the town. On one side, in the years 1913-1915, Berlin-based architectural firm Mohr & Weidner, with the assistance of firms from Świebodzice (Curt Rudelius) and Strzegom (Heinrich Elsner), erected massive barracks in a style between Neoclassicism and modernism. On the other side, along alleys grown with trimmed hornbeams, there were built several-family villas, residential houses for officers and non-commissioned officers, with varied shapes and forms, either in historicising or modern styles.

HOUSING ESTATES FROM THE 1920S AND 1930S⁴⁰³

The dynamic development of housing at Strzegom that took place in the interwar period was connected with the popularization in Lower Silesia of the idea of cheap social housing promoted by the organisation called Schlesische Heimstaedte. The first mention of such activity at Strzegom comes from 1926.

The estate connected with the movement, created south of the town centre, is located along today's Olszowa Street (Lindenweg), Stanisława Starzyńskiego Street, which is parallel to it, and Brzozowa Street (Birkenweg), which is perpendicular to it and which closes the estate from the south. This is a complex of terraced houses with deep plots, thanks to which utility structures can be located on them. The houses are single-storey and have high, pitched roofs with bay windows. Near today's Kwiatowa Street (Blumenweg) slightly bigger, two-storey houses with pitched roofs were built. The only decorative element of the buildings are bases from broken stone and the plaster texture.

Different buildings can be found along today's św. Jadwigi Street, located at Stary Strzegom, east of the town centre. These are terraced, single-family houses with small gardens. The estate has both buildings from the interwar period and modern buildings built on originally laid out plots.

North of the town, in the vicinity of the granite extraction sites, near today's Legnicka, Granitowa, F. Chopina, Niecała and A. Mickiewicza Streets, there is an estate that has been built gradually since the beginning of the 20th c. Its most characteristic structures are semi-detached, four-family houses with projections and windows with small divisions, imitating English architecture, which was fashionable in Germany from the very beginning of the 20th c.

A typical town planning operation in the interwar period was to combine housing architecture with sports facilities. The first swimming pool at Strzegom was designed already in 1910 – its author was architect Wilhelm Werdelmann.

Despite its urban development in the interwar period, the town did not maintain its administrative status. In 1932 the county (powiat) of Strzegom was divided among the districts of Świdnica, Jawor and Środa Śląska.

THE TOWN AFTER WWII

Strzegom suffered severe damage during the Second World War. About 70% of all old town buildings were destroyed. The losses were a result of the operations conducted in the period 9-11 March 1945. Ultimately, German troops left Strzegom on 6 May 1945, and the Red Army arrived the following day. Towards the end of WWII, Strzegom became a shelter for German population. At the time, there were about 7,400 people in town, and by the end of 1945, the number rose to nearly 10,000. These were

both pre-war inhabitants of Strzegom and fugitives from other towns in Silesia. At the beginning of June 1945, Strzegom was taken over by Polish authorities. Already in 1947 work was begun on a development plan, whose principal element was a newly designed system of outside communication with the bypass of the Wrocław-Jelenia Góra road, which ran south of the town. The plan was implemented as late as the 1980s. Soon after the war serious demolition work was done. For instance, in the years 1958-1959, the historical, arcaded houses in the southern frontage of Rynek Square, which came from the turn of the 16th c., were demolished. In 1961 the post-monastic complex of Benedictine nuns was pulled down. The demolition work violated the 'Conservation Guidelines for the Local Development Plan' drawn up as early as 1955.

As a result of a so-called 'clearing-the-rubble campaign', conducted especially intensively in the years 1958-1960, large areas of undeveloped land were created in the town centre. Soon they were filled in with new, styleless buildings, which interfered with the previous town planning system and whose architecture did not suit the historical neighbourhood. The buildings were created from 1962 onwards. The process was stopped in the second half of the 1980s. The laborious return to the former plot divisions, renovation and reconstruction work of historical buildings were commenced. During the last several years, work was completed in the northern frontage of Rynek Square on the transformation of old prefabricated elevations by crowning them with gables and colour feigning of old, historical house forms. The western part of Rynek Square was adorned with a modern fountain. In the years 1989-1998, the market tower was renovated.

A sign of the post-war time were Red Army monuments: in today's Kasztelańska Street in the form of a stone obelisk, a similar one commemorating the battle of Lenino in today's Dywizji im. Tadeusza Kościuszki Street, a monument to the 15th anniversary of the Polish People's Republic in św. Anny Street and a monument to the millennium of the Polish state at the corner of today's Kasztelańska and Świdnicka Streets. From the 1990s comes a monument to Pope John Paul II at the parish church, identical to the one at Leśnica near Wrocław.

The period after WWII was also a time for rebuilding and developing various industries. The major post-WWII industrial plants of Strzegom included: Building Stone Production Plant, Fireproof Materials Manufacturing Plant at the nearby Jarosów, Railway Sleepers Manufacturing Plant at Goczałkowice, Building Construction Mechanization Plant 'Zremb', Retting Plant 'Konpar', Paper Products Plant. In 1975 Strzegom became the seat of the authorities of a district encompassing 22 villages. The town boasted four primary schools, two secondary schools, two vocational schools at the Vocational Schools in Strzegom and JZMO at Jarosów, and four infant schools.

In recent times, a wastewater treatment plant has been built, eight villages have been provided with a sewerage, and an outpatient clinic –

the biggest one in Lower Silesia – has been opened. The town's spatial development was determined by the local development plans from 1983 and 1993. The most recent development plan is the Study of Development Directions and Requirements, adopted on 27 March 2000. More detailed guidelines are set out in the Local Development Plan for the Centre from 2001.

Still the most important employer in town are the granite quarries, among them the plants 'Granit' and 'Morstone'. The town also has numerous small masonry firms. The town's future may also lie in the extraction and processing of graphite schists. The other plants operating in the town, apart from the quarries, include: a shoe factory, a clothes factory, a malt plant, an engineering plant 'Zremb', a mill, a paper production plant 'Unipap'. The town is also the administrative centre for the county (powiat), and a centre for social and cultural life. Apart from primary and middle schools, there is also a general education secondary school, a vocational school and a school for children with special needs. Aside from institutions typical of a town with a supralocal role, Strzegom also has an important centre of culture, i.e. a local library, a small museum, a sports and recreation centre with a swimming pool. There is also a sports hall and a stadium. Strzegom is the seat of a Catholic Church Deanery, it has a convent house of the Order of the Sisters of St Elizabeth and a Pentacostal church. Until the 1970s, its population did not exceed that from the interwar period. In 1961, the town had 12,390 inhabitants, and in 1970 – already 14,085. The area occupied by the town grew from 13.72 km² in 1939 to 20.52 km² in 1961.

Today, the town's transport system is mainly based on the road connecting Bolków with Motorway A2. The new ring road to the south of the town crosses the road from Jawor to Świebodzice on the line of the former road to Świdnica. Strzegom also has a road to Środa Śląska. The railway station services the connection between Jaworzyna Śląska and Legnica; two lines – to Roztoka and Malczyce – have been closed down. Two railway stations are not used – the town centre station and the station at Grabina. Both before the administrative reform of 1973 and until the next reform in 1998, the town belonged to Wałbrzyskie Province (województwo). Since 1999 Strzegom has been part of the county of Świdnica in Dolnośląskie Province and currently has about 18,000 inhabitants.

Today, Strzegom is an extensive town, which has developed particularly northwards and north-eastwards. It occupies an area of 2,050 ha, including 1,407 ha of agricultural land. It encompasses the villages of Stary Strzegom, Grabina to the south-west of the centre, Kamionki to the west of the centre and Domki to the south of the ring road. One of the major town capital investment projects, which is visible from afar, is a glass dome in the form of a prism on top of the market tower, which is lit at night and which was installed on 19 April 1999.

¹ M. Jahn, Die Ringwälle auf dem Breiten..., s. 93-94; G. Raschke, Die Striegauer..., s. 68.

¹ M. Jahn, Die Ringwälle auf dem Breiten..., pp. 93-94; G. Raschke, Die Striegauer..., p. 68.

¹ J. Lodowski, Badania archeologiczne na grodzisku... [Archaeological surveys on the gord...], p. 220.

¹ K. Nowiński, B. Buczek-Plachtowa, Wyniki badań na grodzisku... [The results of surveys on the gord...], p. 250.

¹ J. Lodowski, op. cit., p. 220.

¹ J. Kaźmierczyk, Kamienne elementy obronne grodów... [Stone defensive elements of burgs...], Note 20, Illustr. 7 (the middle drawing), Illustr. 8.

¹ This fortification element, i.e. the palisade, is not mentioned by J. Kaźmierczyk in his text about the reconstructed rampart, but the palisade at Graniczna is clearly presented in its graphic reconstruction (J. Kaźmierczyk, op. cit., Illustr. 7 – the lower drawing).

¹ KdŚI, Vol. I, No. 35; SUB, Bd I, No. 28.

¹ M. T. Kaletynowie, J. Lodowski, Grodziska..., p. 136; SR, Nos. 2241, 2531, CDS, Bd. VII.

¹ G. Bersu, Die Breite Berg bei Striegau...

¹ J. Kaźmierczyk, op. cit., p. 38.

¹ Ibidem, p. 38, Illustr. 5.

¹ There is no mention in the documentation of any row of vertical poles making up a palisade. However, J. Kaźmierczyk assumed that some form of breastwork must have existed on the rampart and when preparing its graphic reconstruction, he chose the simplest solution, i.e. placed a palisade on the rampart crown.

¹ H. Kurtz, Slawische Bodenfunde..., p. 7, 61; K. Wachowski, Cmentarzyska doby... [The burial grounds from...], p. 125 et seq.

¹ K. Wachowski, op. cit., p. 126.

¹ KdŚI, Vol. I, No. 35; SUB, Bd. I, No. 28.

¹ Z. Wojciechowski, Najstarszy ustrój... [The oldest system...], p. 142 et seq.; H. Uhtenwoldt, Die Burgverfassung...; T. Lalik, Organizacja grodowo-prowincjonalna... [Burg-and-provincial organisation...], p. 5 et seq.

¹ See chapter by K. Jaworski, Strzegom i okolice we wczesnym średniowieczu [Strzegom and its surroundings in the Early Middle Ages].

¹ Wzgórza Strzegomskie... [Strzegomskie Hills...], pp. 20-21.

¹ K. Zierhoffer, Strzegom..., pp. 444-445.

¹ K. Modzelewski, Organizacja gospodarcza państwa... [The economic organisation of the state...], pp. 9-12, 192-196, 209-212, there the literature and a map with comments.

¹ H. Modrzewska, Osadnictwo jenieckie... [Captive settlement...], pp. 345-383; K. Modzelewski, op. cit., p. 158 et seq.

¹ LfV, pp. 124-125; the publishers claimed that the source came from the early 14th c., but E. Maetschke, Die Entstehung..., p. 22 et seq. observed that the 'Book' was not homogenous in terms of content or time, that it was a collective work, partly based on 12th/13th-century listings of the assets of the church of Wrocław, and that in most part it was a result of the development of the diocese's administrative system, which occurred in the second half of the 13th c.

¹ Walter, bishop of Wrocław, granted to the monastery of the Virgin Mary on Piasek in Wrocław the tithes from Strzegom and the nearby villages: Jeryszów (Jaroszów), Lusina, Rusko, Piotrowice, Pastuchowo (1149-1150), SUB, Bd. I, No. 23.

¹ SUB, Bd. I, No. 88.

¹ SUB, Bd. III, No. 144.

¹ SUB, Bd. I, No. 88, 'Rssna'; SUB, Bd. III, No. 144, 'Renzuo'. Identified with the settlement called 'Wreschen', lost within Strzegom.

¹ Mentioned in both bishop documents from 1203 and 1255, apart from the lost village of 'Rensuo'. The identification with a distant settlement near Szprotawa (SUB, Bd. I, p. 381) seems not very probable.

¹ SUB, Bd. III, No. 144, '...Haydam sive Medireche'.

¹ SUB, Bd. I, No. 88; SUB, Bd. III, No. 144.

¹ SUB, Bd. I, No. 88; SUB, Bd. III, No. 144.

¹ SUB, Bd. I, No. 88 '...Tirne ex utraque parte aque'; SUB, Bd. III, No. 144 '...Cyrne, que nunc dicitur Cyria'.

¹ Jarosław, bishop of Wrocław, by exchange granted the following tithes to the church at Pożarzysko, for instance the title from the village of lavoravo (Jaworowo) (1198 VI 1 – 1201 II 22), KdŚI, Vol. I, No. 78; SUB, Bd. I, No. 70; 1250 VI 9 (SUB, Bd. II, No. 397); tithes from lavoravo (Jaworowo) were the property of the Church of Virgin Mary on Piasek Island in Wrocław.

¹ SUB, Bd. III, No. 553; a 1255 document only mentions grants by Henry III in the village to the benefit of Henryk, village administrator of the nearby Jeryszów (Jaroszów).

¹ SUB, Bd. I, No. 23, 88; SUB, Bd. III, No. 144.

¹ Under an arrangement dated 1246, a parson of Rusko gave up for instance tithes from Dupnica (Dębica) to the benefit of the monastery of the Blessed Virgin Mary on Piasek Island (SUB, Bd. II, No. 307, 397). The village is mentioned in the list of tithes 'circa Strigoniam', LfV, p. 125.

¹ SUB, Bd. I, No. 23, 61; SUB, Bd. II, No. 397. In Latin sources – 'lerisschaw', 'lersow'; the name from the first name: Jerosz, Jarosz, Jirosz, today: Jaroszów, see: Słownik Staropolskich Nazw Osobowych [A dictionary of Old Polish personal names], Vol. II, pp. 448-449.

¹ SUB, Bd. I, No. 23, 61; SUB, Bd. III, No. 277.

¹ Part of today's village of Kruków (Raaben). Under an arrangement dated 1246, a parson of Rusko gave up tithes from Drobniszowo to the benefit of the monastery of the Blessed Virgin Mary on Piasek Island (SUB, Bd. II, No. 307, 397).

¹ SUB, Bd. I, No. 70; SUB, Bd. II, No. 397.

¹ SUB, Bd. I, No. 23, 61; SUB, Bd. II, No. 397.

¹ In accordance with a mention in LfV, p. 124, the church of Wrocław collected tithes from Osiek and the other part belonged to the parish church at Rusko; before 1198 tithes from Osiek belonged to the church at Pożarzysko, and were acquired by exchange by Jarosław, bishop of Wrocław, between 1 June 1198 and 22 February 1201 (SUB, Bd. I, No. 70).

¹ Under an arrangement dated 1246, tithes from the village of 'Cotrcza' (Zastruże) were approved for the church at Rusko (SUB, Bd. II, No. 307, 397).

¹ SUB, Bd. III, No. 338.

¹ SUB, Bd. I, No. 70; in 1201, tithes from Pożarzysko belonged to the monastery at Lubiąż (Ibidem, No. 74).

¹ SUB, Bd. I, No. 61; SUB, Bd. II, No. 397; SUB, Bd. III, No. 277.

¹ Before 1198, tithes from Żarów 'Scharino' belonged to the church at Pożarzysko, and were acquired by exchange by Jarosław, bishop of Wrocław, between 1 June 1198 and 22 August (SUB, Bd. I, No. 70).

¹ SUB, Bd. I, No. 28.

¹ M. Młynarska-Kaletynowa, Z zagadnień zarządu terytorialnego... [Issues related to territorial management...], pp. 127-129.

¹ M. Młynarska-Kaletynowa, Rozwój sieci miejskiej... [The development of the town network...], p. 350 et seq.

¹ See: P. Możdźdich, Organizacja gospodarcza państwa... [The economic organisation of the state...], pp. 31-33.

¹ G. Bersu, op. cit., p. 42; W. Dziewulski, Problem genezy... [The issue of origin...], p. 240 et seq.

¹ See: Plate No. ??? The town's land development plan.

¹ M. Młynarska-Kaletynowa, Niemcza..., pp. 7-10: Plate 2a Niemcza in 11th/12th-13th c. and Plate 2b Niemcza. A charter town in the Late Middle Ages and in the modern period.

¹ T. Wąsowiczówna, Kalisz..., p. 69 et seq.; P. Trawkowski, Geneza regionu... [The origin of the region...], p. 7 et seq.

¹ See: R. Żerelik, Dzieje polityczne... [The political history...], pp. 43-44. The change of patricium of older churches during the Middle Ages occurred for instance in the case of the church of St Mary the Egyptian at Wrocław or that of St Adalbert at Niemcza. See: M. Młynarska-Kaletynowa, Wrocław w XII-XIII wieku... [Wrocław in the 12th-13th centuries], pp. 69-71; idem, Najdawniejsza Niemcza... [The oldest Niemcza], pp. 36-38.

¹ SUB, Bd. I, No. 86.

¹ SUB, Bd. I, No. 86.

¹ SUB, Bd. I, No. 23.

¹ T. Lalik, Stare Miasto w Łęczycy... [Old Town at Łęczycza], pp. 631-678; M. Młynarska-Kaletynowa, Struktura społeczna... [The social structure...], pp. 9-26.

¹ SUB, Bd. I, No. 290.

¹ SUB, Bd. II, No. 170, 171.

¹ SUB, Bd. I, No. 367, 368.

¹ D. Adamska, Fundacje dewocyjne... [Devotional foundations...], p. 66 et seq.

¹ T. Silnicki, Dzieje i ustrój Kościoła... [The history and governance of the Church...], pp. 110-115.

¹ See: R. Żerelik, op. cit., pp. 43-44.

¹ SUB, Bd. I, No. 88.

¹ SUB, Bd. I, No. 98.

¹ SUB, Bd. I, No. 87.

¹ SUB, Bd. I, No. 86.

¹ SUB, Bd. I, No. 87.

¹ SUB, Bd. I, No. 142.

¹ SUB, Bd. I, No. 290.

¹ SUB, Bd. I, No. 311.

¹ SUB, Bd. II, No. 170, 171; the third diploma, reputedly made by Paweł Imbramowic and dated 19 August 1239, regarding the privileges granted by him to the Strzegom-based Hospitaliers, was recognized by W. Irgang as a forgery from the end of the 13th c. or the beginnings of the 14th c. (SUB, Bd. II, No. 430, pp. 273-274). Before that, K. Maleczyński, who had published the diplomas of Paweł Imbramowic together with photocopies (Kilka dokumentów... [Several documents], pp. 361-372, Photo 204) did not negate the authenticity of the document, but drew attention to the fact that it was younger than suggested by the date of its issue (p. 371, No. 6).

¹ SUB, Bd. II, No. 170, see the remarks by W. Irgang, p. 109; the diplomas of Paweł Imbramowic together with photocopies were published earlier by K. Maleczyński, op. cit., pp. 361-372, Photos 2-4.

¹ SUB, Bd. II, No. 170, 171; see: M. Gumowski, Pieczęcie śląskie... [Silesian seals...], p. 327.

¹ K. Maleczyński, op. cit., p. 370, No. 5, Note 7; M. Cetwiński, Rycerstwo śląskie... [Silesian knights...], pp. 141, 158-159.

¹ M. Cetwiński, op. cit., p. 68; J. Długosz, Roczniki... [Annals...], p. 26.

¹ SUB, Bd. II, No. 170.

¹ M. Cetwiński, op. cit., p. 141, probably the same as Krystyn of Wierzbno, a witness on a 1245 document of Bolesław Rogatko (SUB, Bd. II, No. 299).

¹ M. Cetwiński, op. cit., pp. 82-83; T. Jurek, Najdawniejsze dobra... [The oldest properties...], p. 27 et seq.

¹ M. Cetwiński, op. cit., p. 89; SUB, Bd. II, No. 252, 329, 339, 375; with no office he was a witness on documents of Henry III from the years 1250-1252, (SUB, Bd. II, No. 391; SUB, Bd. III, No. 19, 22, 50 (Dobessus Vanda).

¹ M. Cetwiński, op. cit., p. 153-154; SUB, Bd. II, No. 375; SUB, Bd. III, No. 20, 25, 102, 103., 166, 226, 299, 353, 434, 547; SUB, Bd. IV, No. 141, 142, 161, 194, 197, 368.

¹ M. Cetwiński op. cit., p. 147; SUB, Bd. II, No. 252, 255, 270, 299.

¹ M. Cetwiński, op. cit., p. 100; Vita Sanctae Hedwigis..., p. 524, earlier he was perhaps identical to a witness of the same name, recorded on documents of Henry the Bearded as a bailiff in 1231 (SUB, Bd. II, No. 5).

¹ In a document dated 31 July 1246 (SUB, Bd. II, No. 307) there is a Polonus, a parish priest from the village of Rusko in dispute with the monastery of the Virgin Mary in Piasek Island regarding tithes from the villages owned by the parish.

¹ K. Maleczyński (op. cit., pp. 370-371, Note 25) suspects that it was identical to Konrad, a curate of the cathedral of Wrocław, recorded in a document dated 21 November 1219 (KdŚI, Vol. II, No. 223, p. 242).

¹ W. Irgang, SUB, Bd. II, p. 310; K. Maleczyński, op. cit., pp. 361-363, 371-372, No. 6.

¹ SUB, Bd. II, No. 171; M. Cetwiński, op. cit., pp. 158-159.

¹ In 1218 and 1223, he is listed after Konrad's death as the only son of Henry the Bearded 'filius suus' (SUB, Bd. I, No. 171, 236); in the years 1224-1227-1234 and 1228 matters of property and income were handled with Henry's consent (SUB, Bd. I, No. 246, 287), in 1229, the son of Henry I is called 'iunior dux Zlesie', a year later – 'iunior dux Slesie' and 'minor dux' (SUB, Bd. I, No. 305, 308).

¹ SUB, Bd. II, No. 171, 430; see: SUB, Bd. I, No. 87, 142.

¹ SUB, Bd. II, No. 239.

¹ See the maps of Strzegom, Plates:; SR, No. 2831, CDS, Bd. XVI.

¹ See: R. Eysymontt, Zamek [The castle].

¹ See Plate: Strzegom in the Middle Ages.

¹ SUB, Bd. VI, No. 310.

¹ SUB, Bd. II, No. 229; see: R. Grodecki, Aet sequa..., pp. 117-119; K. Jasiński, Rodowód Piastów Śląskich [The lineage of the Silesian Piasts], Vol. I, pp. 109-111; M. Słoń, Szpitale średniowiecznego... [The hospitals of the medieval...], pp. 132-134.

¹ A Gieysztor pointed out the making of legal documents in this way, Les chartes de franchises..., pp. 103-125; similarly: B. Zientara, Przemiany społeczno-gospodarcze... [Socioeconomic transformations], p. 79 et seq.

¹ SUB, Bd. III, No. 373, 374; M. Młynarska-Kaletynowa, Wrocław w XII-XIII wieku... [Wrocław in the 12th-13th centuries...], p. 161 et seq.

¹ Persons bearing this name are mentioned in Silesian documents from the 12th c. and the first decades of the 13th c.; see: M. Cetwiński, op. cit., p. 161.

¹ A hand-written note of H. v Loesch in an interfoliate copy of a list of documents (currently kept at the Section of Auxiliary Studies and Archiving of the Historical Institute of Wrocław University), SR, No. 1222, CDS, Bd. VII; see a commentary of W. Irgang, SUB, Bd. II, No. 239; W. Kuhn, Die Städtegründungspolitik..., pp. 45-47.

¹ SUB, Bd. VI, No. 310; M. Słoń, Sukiennictwo w Europie... [Cloth making in Europe...], p. 212 et seq.; idem, Początki osady walońskiej... [The beginnings of a Wallonian settlement...], pp. 11-20.

¹ M. Młynarska-Kaletynowa, Wrocław w XII-XIII wieku... [Wrocław in the 12th-13th centuries...], p. 143 et seq.

¹ SUB, Bd. VI, No. 394.

¹ SUB, Bd. IV, 63.

¹ SUB, Bd. IV, No. 345.

¹ SUB, Bd. III, No. 387.

¹ See Strzegom settlement map.

¹ M. Młynarska-Kaletynowa, O sołtysie Henryku... [About village administrator Henryk...], pp. 284-289.

¹ SUB, Bd. III, No. 553.

¹ See: M. Młynarska-Kaletynowa, O sołtysie Henryku... [About the village administrator Henryk...]; A similar endowment was effected by Duchess Anna in 1255, when she granted to Burhard for hereditary possession a mill with a meadow and a pond at Gałów, which later became property of Wrocław-based Poor Clares. SUB, Bd. III, No. 163; M. Młynarska-Kaletynowa, Wrocław w XII-XIII wieku... [Wrocław in the 12th and 13th centuries...], p. 145.

¹ T. Jurek, Obce rycerstwo na Śląsku... [Foreign knights in Silesia...], pp. 140, 226, 239.

¹ SUB, Bd. VI, No. 402.

¹ K. Jasiński, Rodowód Piastów Śląskich [The lineage of the Silesian Piasts], Vol. I, pp.

118-122, 148-151.

- ¹ Sub, Bd. III, No. 553.
¹ M. Goliński, *Środa Śląska...*, pp. 35-36.
¹ Sub, Bd. II, No. 430.
¹ Sub, Bd. II, No. 287; LfV, D 105.
¹ H. Neuling, *Schlesiens Kirchorde...*, p. 314; J. Filla, *Chronik der Stadt Striegau...*, p. 4; W. Dziewulski, *Problemy genezy...* [The problems of the origin...], p. 245; D. Adamska, op. cit., pp. 67, 292.
¹ RS, No. 2831.
¹ APWr, Rep. 123, No. 97.
¹ *Landbuch księstw...* [Landbuch of the duchies...], Vol. 1, No. 668.
¹ APWr, Rep. 124, No. 12.
¹ APWr, *Dokumenty miasta Świdnicy* [The documents of the town of Świdnica], U 3422.
¹ LfV, D 106.
¹ R. Grodecki, *Dzieje polityczne Śląska...* [The political history of Silesia], p. 287.
¹ *Lehns- und Besitzurkunden...*, Vol. I, pp. 487-488; E. Gospos, *Die Politik Bolkos II...*, p. 5; K. Jasiński, *Rodowód Piastów Śląskich* [The lineage of the Silesian Piasts], Vol. II, pp. 18-21; A. Barciak, *Czechy a ziemie południowej Polski...* [Bohemia and the lands in southern Poland], p. 66.
¹ RS, No. 6101, 6103; J. Dąbrowski, *Dzieje polityczne...* [The political history...], pp. 436-437 (Note 2). Most probably, the marriage was concluded in June 1338, after putting financial matters in order: K. Jasiński, *Rodowód Piastów Śląskich* [The lineage of the Silesian Piasts], Vol. II, p. 39.
¹ The Duchess was widowed on 6 May 1326; before April 1330, she is supposed to have married again, this time to Rudolf of Saxony: K. Jasiński, *Rodowód Piastów Śląskich* [The lineage of the Silesian Piasts], Vol. II, pp. 19-20.
¹ Cf. W. Sobociński, *Historia rządów opiekuńczych...* [The history of regency], p. 315.
¹ RS, No. 5028.
¹ APWr, Rep. 123, No. 28.
¹ *Lehns- und Besitzurkunden...*, Bd. I, pp. 497-502; J. Dąbrowski, op. cit., pp. 492-493; T. Jurek, *Zapomniana Piastówna...* [The forgotten daughter of the Piasts...], p. 436.
¹ Sub, Bd. I, No. 23; Sub, Bd. II, No. 170, 307, 356; cf. archaeological surveys of villages: J.M. Burdukiewicz, J. Durbajło, *Studnia wczesnośredniowieczna...* [An early medieval well], pp. 301-306; P. Rzeźnik, M. Trzciniński, *Późnośredniowieczna ceramika...* [Late medieval ceramic...], pp. 301-314; A. Błażejowski, *Wyniki ratowniczych badań...* [Results of rescue surveys...], pp. 251-261.
¹ Sub, Bd. III, No. 297; M. Młynarska-Kaletynowa, *O sołtysie Henryku...* [About village administrator Henryk], pp. 284-289.
¹ It is difficult to unquestionably link the settlement with Gostizlauiia, which is known from 1189 (Sub, Bd. I, No. 56-57).
¹ Sub, Bd. IV, No. 87.
¹ Sub, Bd. V, No. 19.
¹ An estate initially connected with the Wrocław-based family of Katzenschinders, perhaps the same as Buczki (today, part of the village of Ciechów). Buczki appears in documents from the 1320s as 'small Buchwald': M. Goliński, op. cit., p. 41.
¹ M. Goliński, op. cit., pp. 41-42.
¹ Sub, Bd. IV, No. 278.
¹ Sub, Bd. VI, No. 65; LfV, D 103.
¹ Sub, Bd. I, No. 88; Sub, Bd. VI, No. 13; LfV, D 78.
¹ LfV, B 497; RS, No. 5409.
¹ LfV, D 120; RS, No. 3842.
¹ *Landbuch księstw...* [Landbuch of duchies...], Vol. III, No. 16, 705, 721.
¹ RS, No. 5359, 5409; H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler...*, Bd. III, p. 265; H. Neuling, op. cit., p. 64.
¹ RS, No. 3857; H. Neuling, op. cit., p. 89.
¹ LfV, B 501; RS 5409.
¹ RS, No. 5409; T. Jurek, *Obce rycerstwo...* [Foreign knights...], p. 286.
¹ LfV, D 278; H. Neuling, op. cit., p. 162.
¹ RS, No. 3464; 5409.
¹ *Landbuch księstw...* [Landbuch of duchies], Vol. III, No. 1316-1317.
¹ RS 3850-3851.
¹ LfV, D 110.
¹ Por. M. Treblin, *Beiträge zur Siedlungskunde...*, Bd. 6, p. 55-56.
¹ APWr, Rep. 123, No. 46.
¹ M. Treblin estimated that in 1885 in Kreis Striegau only 12.3% of the area was covered by forests: *ibidem*, p. 55.
¹ *Landbuch księstw...* [Landbuch of the duchies...], Vol. III, No. 794, 1164, 1165, 1167; APWr, Rep. 83, No. 259.
¹ RS, No. 4597.
¹ *Landbuch księstw...* [Landbuch of the duchies...], Vol. III, No. 1196.
¹ M. Treblin, op. cit., p. 55.
¹ *Ibidem*, No. 415.
¹ Before 1327 (RS, No. 4696).
¹ *Landbuch księstw...* [Landbuch of the duchies...], Vol. I, No. 1014; t. II, No. 344; t. III, No. 661, 1768; *Die landständische Verfassung...*, CDS, Bd. XXVII, p. 179.
¹ *Landbuch księstw...* [Landbuch of the duchies...], Vol. III, No. 557, 1741.
¹ LfV, D 123.
¹ Cf. M. Treblin, op. cit., p. 56.
¹ APWr, *Dokumenty majątku Schaffgotschów* [Documents of the estate of the Schaffgotsch family], Fach 28, No. 11, No. 13.
¹ A court district around the town was established before 1278. The local official had the right to exercise the higher judiciary (über Hals und Hand): Sub IV, No. 245; RS 5429.
¹ Cf. M. Goliński, op. cit., pp. 33-40.
¹ RS, No. 2709.
¹ *Landbuch księstw...* [Landbuch of the duchies...], Vol. III, No. 552.
¹ About the issue of chartering cf.: R. Żerelik, op. cit., p. 45 et seq. and M. Młynarska-Kaletynowa, *Strzegom wczesnośredniowieczny i lokacyjny* [Early medieval and chartered Strzegom], there also literature on the subject.
¹ W. Dziewulski, *Problem genezy...* [The issue of the origin...], p. 258. Towards the end of the 18th c., the town had 219 plots with the beer brewing rights. F.A. Zimmermaet seq, *Beiträge zur Beschreibung...*, Bd. 5, p. 208.
¹ SR, No. 2831, CDS, Bd. XVI.
¹ Sub, Bd. VI, No. 402.
¹ Sub, Bd. IV, No. 163.
¹ Sub, Bd. IV, No. 180; Sub, Bd. VI, No. 413.
¹ SR, No. 2962, Bd. XVI.
¹ R. Żerelik, op. cit., p. 74.
¹ J. Filla, op. cit., p. 373.
¹ Sub, Bd. VI, No. 310.
¹ Sub, Bd. III, No. 553.
¹ Sub, Bd. VI, No. 310.
¹ Sub, Bd. VI, No. 392.
¹ J. Filla, op. cit., p. 35.
¹ C.F.W. Richter, *Historisch-Topographische...*, p. 284.
¹ SR, No. 3269, CDS, Bd. XVI.
¹ SR, No. 2831, CDS, Bd. XVI. The Duchess granted the endowment with the following incomes: one grzywna from a garden at Gottschalci villa (Gutshof), from the village of Klonica near Jawor, at the town of Strzegom – 2 grzywnas from bread benches, 3 wiarunekes from a butchery located 'before Strzegom', 22 szkojecs from two gardens at Stary Strzegom.

- ¹ SR, No. 3012, CDS, Bd. XVI.
¹ H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler...*, Bd. II, p. 287.
¹ J. Filla, op. cit., p. 86, 87.
¹ J. Filla, op. cit., Note 37.
¹ C.F.W. Richter, op. cit., p. 285.
¹ On 25 July 1534 the town council of Strzegom left master Schleusshof Hans Grundel and Peter Hornstein the right to clean saltpeter. In return, the council was to receive 2 cetnars of saltpeter. *Bergbau und Huttenwesen*, (in:) CDS, Bd. XXI, p. 37; J. Filla, op. cit., pp. 157, 158.
¹ E.I. Naso, *Phoenix redivivus...*, p. 216.
¹ J. Filla, op. cit., pp. 215, 216; C.F.W. Richter, op. cit., p. 286.
¹ A. Łaciuk, *Sprawozdanie z badań archeologicznych...* [A report on an archaeological survey], p. 11.
¹ C.F.W. Richter, op. cit., p. 170.
¹ With the consent of Matthias Corvinus, King of Bohemia, double towers with loopholes were erected before the gates; J. Filla., op. cit., p. 85.
¹ H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler...*, Bd II, p. 284.
¹ C.F.W. Richter, op. cit., pp. 290, 291.
¹ J. Filla, op. cit., p. 211.
¹ C.F.W. Richter, op. cit., p. 171.
¹ J. Filla, op. cit., p. 266; C.F.W. Richter, op. cit., p. 170.
¹ E.T.H. Bartsch, *Urkundliche Chronik...*, p. 297; C.F.W. Richter, op. cit., p. 171.
¹ J. Filla, op. cit., p. 335.
¹ E. Wernicke, *Schlesische Steinmetzzeichen*, p. 162.
¹ H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler...*, p. 243.
¹ SR, No. 3801, CDS, Bd. XXVIII.
¹ SUG, (in:) CDS, Bd. VIII, No. XX.
¹ SUG, (in:) CDS, Bd. VIII, No. XXVI.
¹ RŚI, Vol. I, No. 440.
¹ RŚI, Vol. II, 1354, No. 88.
¹ SUG, (in:) CDS, Bd. VIII, No. XXVII.
¹ SUG, (in:) CDS, Bd. VIII, No. XL.
¹ SUG, (in:) CDS, Bd. VIII, No. LIV.
¹ SUG, (in:) CDS, Bd. VIII, No. LXI.
¹ SR, No. 5089, CDS, Bd. XXII.
¹ SR, No. 5429, CDS, Bd. XXIX.
¹ RŚI, Vol. V, No. 132.
¹ RŚI, Vol. I, No. 308.
¹ SUG, (in:) CDS, Bd. VIII, No. XXXVII. The town council of Strzegom exempts sellers of iron products from the obligation to sell at stalls on market days.
¹ SUG, (in:) CDS, Bd. VIII, No. XXXIII, XXXVII.
¹ RŚI, Vol. I, No. 454.
¹ RŚI, Vol. II, No. 389.
¹ RŚI, Vol. II, No. 34.
¹ RŚI, Vol. II, No. 449.
¹ RŚI, Vol. II, No. 888.
¹ Mentioned Konrad, rector of a school at Strzegom, SR, No. 2869, CDS, Bd. XVI.
¹ RŚI, Vol. II, No. 295; RŚI, Vol. IV, No. 479.
¹ The mid-Rynek Square block was discussed by J. Eysymontt, *Studium historyczno-architektoniczne...* [A historical and archaeological study...].
¹ A. Gemoll, *Das Häuserviereck...*
¹ Sub, Bd. VI, No. 65, 394.
¹ '...textores et operarii paet seqorum de Stregon...' Sub, Bd VI, No. 310.
¹ SR, No. 2766, CDS, Bd. XVI.
¹ SR, No. 6754, CDS, Bd. XXX, a privilege of Duke Bolko II from 12 February 1342.
¹ SR, No. 5955, Bd. XXII.
¹ SUG, (in:) CDS, Bd. VIII, No. XXVI-XXVII.
¹ The duke's privilege regarded the scales, where any merchandise, apart from madder dust (a valuable colouring), could be weighed, with all of the rights corresponding to those at Świdnica. SR, No. 5764, CDS, Bd. XXII.
¹ SUG, (in:) CDS, Bd. VIII, No. XXXII, the privileges of thread merchants, from 16 November 1358.
¹ SR, No. 3711, CDS, Bd. XVIII.
¹ SR, No. 6089, CDS, Bd. XXX.
¹ RŚI, Vol. I, No. 701.
¹ RŚI, Vol. I, No. 205.
¹ SUG, (in:) CDS, Bd. VIII, No. XXXI.
¹ J. Filla, op. cit., pp. 31, 339.
¹ A. Gemoll, op. cit., p. V.
¹ A. Gemoll, op. cit., p. II.
¹ SR, No. 3038, CDS, Bd. XVI.
¹ J. Filla, op. cit., pp. 35, 75.
¹ F.A. Zimmermaet seq, op. cit., p. 205.
¹ C.F.W. Richter, op. cit., p. 292.
¹ J. Filla, op. cit., p. 339.
¹ A. Gemoll, op. cit., p. III.
¹ C.F.W. Richter, op. cit., pp. 291-294.
¹ A. Gemoll, op. cit., p. V.
¹ H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler...*, Bd. 5, p. 285.
¹ SUG, (in:) CDS, Bd. VIII, No. XXXIII. The privileges setting out the principles of trade in bread provide for the right to sell bread from outside Strzegom only after the bell in the market square has been struck ('glocke vff dem markte').
¹ C.F.W. Richter, op. cit., pp. 294, 295
¹ J. Filla, op. cit., p. 340; H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler...*, Bd. 5, p. 285; C.F.W. Richter, op. cit., p. 295.
¹ C.F.W. Richter, op. cit., p. 296.
¹ Sub, Bd. I, No. 86; Sub, Bd. I, No. 239.
¹ Sub, Bd IV, No. 163, No. 180; Sub, Bd. VI, No. 402.
¹ J. Filla, op. cit., p. 93.
¹ C.F.W. Richter, op. cit., p. 288.
¹ SR, No. 2831, CDS, Bd. XVI.
¹ SR, No. 2962, CDS, Bd. XVI.
¹ SR, No. 2983, 2999, CDS, Bd. XVI.
¹ SR, No. 3084, CDS, Bd. XVI.
¹ SR, No. 3269, CDS, Bd. XVI.
¹ Bolko decides that the nuns should not extend their nunnery beyond the established limits. SR, No. 5760, CDS, Bd. XX.
¹ SR, No. 6841, CDS, Bd. XXX.
¹ J. Filla, op. cit., p. 22; J. Kühnel, *Das Benedikteriet seqerinen Kloster...*
¹ APWr., Rep. 123, No. 119.
¹ C.F.W. Richter, op. cit., p. 319.
¹ J. Kühnel, op. cit.
¹ J. Kühnel, op. cit.; J. Filla, op. cit., p. 225.
¹ C.F.W. Richter, op. cit., p. 322.
¹ J. Filla, op. cit., p. 277.
¹ J. Filla, op. cit., p. 311; C.F.W. Richter, op. cit., pp. 323, 331, 332.
¹ J. Filla, op. cit., pp. 111-120.
¹ C.F.W. Richter, op. cit., p. 333.
¹ *Scriptores rerum silesiacarum*, Bd. 6, No. 122; APWr., Rep. 1 124, No. 7.

- ¹ C.F.W. Richter, op. cit., p. 333; J. Filla, op. cit., p. 113.
- ¹ C.F.W. Richter, op. cit., p. 334.
- ¹ J. Filla, op. cit., pp. 116, 117, 119, 120.
- ¹ J. Filla, op. cit., pp. 330, 331, 363.
- ¹ A. Schade, Geschichte der ritterlichen..., p. 84.
- ¹ J. Filla, op. cit., pp. 145, 365.
- ¹ J. Filla, op. cit., p. 85.
- ¹ A. Schade, op. cit., p. 85.
- ¹ J. Filla, op. cit., p. 365.
- ¹ C.F.W. Richter, op. cit., p. 350, writes about the erection of the structure in 1460; J. Filla, op. cit., p. 358, provides the first mention from 1456.
- ¹ J. Filla, op. cit., pp. 105, 108, 109.
- ¹ C.F.W. Richter, op. cit., p. 351; A. Schade, op. cit., p. 61.
- ¹ J. Filla, op. cit., p. 357.
- ¹ SR, No. 4632, CDS, Bd. XXII.
- ¹ SUG, (in:) CDS, Bd. VIII, No. LXII, the bakers' rights from 11 May 1390.
- ¹ SR, No. 6683, CDS, Bd. XXX, 1 X 1341.
- ¹ J. Filla, op. cit., pp. 109-111.
- ¹ F.A. Zimmermaet seq op. cit., p. 205.
- ¹ C.F.W. Richter, op. cit., p. 362.
- ¹ J. Filla, op. cit., p. 375.
- ¹ RŚI, Vol. I, No. 454; Vol. II, No. 389.
- ¹ M. Brauet seq, Geschichte der Juden..., p. 95.
- ¹ Geschichtschreiber Schlesiens des XV. Jahrhunderts, CDS, Bd. XII, p. 64.
- ¹ J. Filla, op. cit., pp. 144, 145.
- ¹ This chapter is largely based on: R. Eysymontt, Kod genetyczny miasta [The town's genetic code], pp. 287-501.
- ¹ SR, No. 3038, CDS, Bd. XVI.
- ¹ J. Filla, op. cit., pp. 111-113.
- ¹ H. Lutsch, Verzeichnis der Kunstdenkmäler..., Bd. II, p. 280.
- ¹ SR, No. 5470, CDS, XXIX.
- ¹ The most complete information about the town books lost after WWII is given by J. Filla in Chronik der Stadt..., pp. 66-69, and after him: P. Stulin. See: P. Stulin, Kościół joannicki... [The Hospitallers' church...], pp. 149-202; P. Stulin, A. Włodarek, Strzegom. Kościół parafialny... [The parish church...], Vol. I, p. 152; Vol. II, pp. 216-217.
- ¹ F.A. Zimmermann, op. cit., p. 198.
- ¹ H. Hoffman, Die Kirchen in Striegau..., p. 15.
- ¹ P. Stulin, op. cit., p. 157.
- ¹ P. Stulin, A. Włodarek, Strzegom. Kościół parafialny... [Strzegom. The parish church...], Vol. II, p. 216.
- ¹ M. Zlat, Sztuki śląskiej drogi od gotyku... [Silesian art paths since the Gothic...], p. 218.
- ¹ D. Hanulanka has suggested a slightly different chronology of the vaulting process (Sklepienia późnogotyckie na Śląsku [Late Gothic vaults in Silesia], pp. 43, 87); according to her, the stellar vaulting in the aisle-nave crossing and the vaulting in the transept and the nave of the chancel were created around the mid-15th c., while the nave vaulting – in the 4th quarter of the 15th c. The groin vaults of the aisles were probably made in the 15th c., although the authoress draws attention to the archaic form of the ribs.
- ¹ In 1311 SR 3175, CDS, Bd. XVI the provision of funds for the church's altars was confirmed. The first, unconfirmed, source information about the construction of the church comes from a chronicle by E.I. Nason and H. Lutsche, according to which the construction was initiated by priest Bernard. See: P. Stulin, op. cit., Note 35.
- ¹ C.F.W. Richter, op. cit., p. 343.
- ¹ A. Hryniewicz, Strzegom, kościół parafialny... [The parish church...], p. 810.
- ¹ R. Kaczmarek, Rzeźba architektoniczna... [Architectural sculpture...], p. 33.
- ¹ E.I. Naso, op. cit., p. 137.
- ¹ W. Wilczyńska-Koper, R. Eysymontt, Urbanistyka... [Town planning...], pp. 260-261.
- ¹ Cf. M. Chorowska, Cz. Lasota, Kamienica mieszczkańska w Świdnicy... [The burgher house at Świdnica...], p. 14.
- ¹ A. Łaciuch, Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w trakcie budowy sieci... [A report on the results of an archaeological survey conducted during the construction of a network...]
- ¹ I. Fromm, Studien zur Geschichte..., p. 24.
- ¹ J. Filla, op. cit., p. 45.
- ¹ The authors of reports on archaeological surveys in the region believe that the above-ground storeys of houses with such basements were originally built as wattle-and-daub structures, but they do not present any grounds for such an interpretation, cf. A. Łaciuch, op. cit.
- ¹ According to M. Chorowska, Cz. Lasota, Kamienica mieszczkańska... [The burgher house...], p. 14, lime mortar was used to build house basements at Świdnica from the mid-14th c. until the 1530s.
- ¹ A. Łaciuch, op. cit.
- ¹ A. Dwojak, A. Wasilewski, Sprawozdanie z ratowniczych badań... [A report on rescue surveys...], p. 23.
- ¹ J. Filla, op. cit., p. 38.
- ¹ E.I. Naso, op. cit., p. 145; K. Kaszuba, Terra Sigillata de Strigovia, pp. 30-31.
- ¹ SUG, (in:) CDS, Bd. VIII, No. XX.
- ¹ A. Dwojak, A. Wasilewski, op. cit., p. 17.
- ¹ Cf. B. Czechowicz, Późnogotycka figura Marii z Dzieciątkiem... [The Late Gothic figure of Virgin Mary with the Infant Jesus], pp. 204-208.
- ¹ J. Filla, op. cit., p. 45.
- ¹ In the Herder Institut collection at Marburg, Reg. No. 51 183.
- ¹ Ibidem, p. 285.
- ¹ H. Lutsch, Die Kunstdenkmäler..., pp. 285-286.
- ¹ I am grateful to Prof. M. Chorowska for this information.
- ¹ H. Lutsch, Die Kunstdenkmäler..., p. 286.
- ¹ In the Herder Institut collection at Marburg, Reg. No. 130 603.
- ¹ J. Pudelko, Rynki w planach miast Śląska [Market squares in the Silesian towns], p. 254.
- ¹ W. Wilczyńska-Koper, R. Eysymontt, Urbanistyka... [Town planning...], p. 261.
- ¹ C. Buśko, Budynek wieżowe... [Tower buildings...], pp. 63-65.
- ¹ Herder, II. No. 51 182; H. Lutsch, Die Kunstdenkmäler..., p. 285.
- ¹ H. Lutsch, Die Kunstdenkmäler..., p. 286.
- ¹ Springsgut, referred to in the portal, appeared in the town records in 1534 as the second consul, and in 1535 as the first consul, later as a juror – the last mention is from 1542; cf. H. Lutsch, Die Kunstdenkmäler..., p. 287.
- ¹ H. Lutsch, Die Kunstdenkmäler..., p. 285.
- ¹ J. Fromm, Studien zur Geschichte...; A. Gemoll, op. cit.
- ¹ About Strzegom's religious situation from the time of the Reformation cf.: H. Grüger, Striegau – Benediktinerinnenkloster...; J. Grünwald, Kleine Beiträge zur schlesischen Presbyterologie..., pp. 37-73; H. Hoffmann, op. cit.; G. Hultsch, Schlesische Dorf- und Stadtkirchen..., pp. 363-364; Kirchenkreis Striegau in Geschichte...; J. Kühnel, Das Benediktinerinnen...; H. Lummert, Chronik der evangelischen Parochie...; L. Radler, Beiträge zur Kirchengeschichte des Kreises Schwiednitz..., pp. 90-132; A. Schade, op. cit.; F. B. Werner, Schlesische Bethäuser...; O. Schultze, Predigergeschichte des Kirchenkreises...
- ¹ H. Kaulbach, Aus der Verwaltungs-...; E. Krause, Aus der Chronik der Stadt Striegau, pp. 146-147.
- ¹ Cf. L. Ziątkowski, Okres odbudowy i rozwoju absolutyzmu [The period of rebuilding and developing absolutism], p. 108 et seq.; idem, W państwie pruskiego oświeconego... [In a state of a Prussian, enlightened...], p. 123 et seq.; Also cf.: C.F.W. Richter, op. cit.; W. Dziewulski, Zarys dziejów... [An outline history...], pp. 7-29.
- ¹ The town's 19th-century history still remains relatively poorly examined by historians, despite the fact that a large amount of archival materials have survived, including Strzegom's Official Records (1850-1945) – a total of 1710 archival items, e.g. part of the town's building construction archive; among the above-mentioned works on the 19th c. the following synthetic ones deserve special attention: K. Popiński, Strzegom w latach 1807-1900... [Strzegom in the years 1807-1900...], pp. 153-181 and M. Czaplński, Miasto u progu XX wieku... [The town on the eve of the 20th century...], pp. 182-196; idem, Miasto do I wojny światowej... [The town until WWI...], pp. 197-211; idem, Wczesne lata republiki weimarskiej... [The early years of the Weimar Republic...], pp. 212-227; idem, Od wielkiego kryzysu do końca republiki weimarskiej... [From the Great Depression to the end of the Weimar Republic...], pp. 228-237; idem, Trzecia Rzesza wraz z II wojną światową... [The Third Reich and WWII...], pp. 238-250.
- ¹ Prepared on the basis of a monograph by W. Wilczyńska-Koper, R. Eysymontt, Urbanistyka... [Town planning...], pp. 286-303 and a study by W. Wilczyńska, Studium historyczno-architektoniczne miasta... [A historical and architectural study of the town...], pp. 20-26, 37-42.
- ¹ C.F.W. Richter, op. cit., pp. 169-173.
- ¹ H. Weczerka, Striegau..., p. 524.
- ¹ C.F.W. Richter, op. cit., pp. 172, 174.
- ¹ E.T.H. Bartsch, op. cit., p. 305.
- ¹ J. Filla, op. cit., p. 373.
- ¹ C.F.W. Richter, op. cit., pp. 421, 423.
- ¹ C.F.W. Richter, op. cit., p. 388.
- ¹ J. Filla, op. cit., p. 360; H. Aschenbach, Chronik der Stadt..., pp. 31, 49.
- ¹ J. Filla, op. cit., p. 371.
- ¹ H. Aschenbach, op. cit., pp. 53, 56.
- ¹ J. Filla, op. cit., pp. 377, 378.
- ¹ H. Aschenbach, op. cit., pp. 27, 60.
- ¹ A detailed description of the remodelling is provided by H. Aschenbach, op. cit., pp. 141-144.
- ¹ Information about Strzegom's cemeteries can be found in: Die Entwicklung der Friedhöfe in Striegau.
- ¹ SUB, Bd IV, No. 163.
- ¹ F. Marahrens, Führer durch Striegau..., pp. 33, 34.
- ¹ E.T.H. Bartsch, op. cit., pp. 328, 329.
- ¹ H. Aschenbach, op. cit., p. 161.
- ¹ J. Filla, op. cit., pp. 335, 373-374.
- ¹ H. Aschenbach, op. cit., pp. 21, 22; J. Filla, op. cit., p. 375.
- ¹ J. Filla, op. cit., p. 351; H. Aschenbach, op. cit., pp. 17, 26, 96, 108, 174.
- ¹ J. Filla, op. cit., p. 343.
- ¹ H. Aschenbach, op. cit., pp. 8, 20, 38.
- ¹ J. Filla, op. cit., pp. 336, 360, 373; C.F.W. Richter, op. cit., p. 359.
- ¹ H. Aschenbach, op. cit., pp. 32, 56 i 61; H. Weczerka, op. cit., p. 524.
- ¹ C.F.W. Richter, op. cit., pp. 364, 365.
- ¹ H. Aschenbach, op. cit., pp. 10, 170.
- ¹ J. Filla, op. cit., p. 359; H. Aschenbach, op. cit., pp. 29, 30, 44.
- ¹ H. Aschenbach, op. cit., pp. 41, 63.
- ¹ J. Filla, op. cit., p. 353; K. Lüdecke, Das Rathaus zu Striegau..., pp. 18-20.
- ¹ K. Lüdecke, op. cit., pp. 18-20.
- ¹ H. Aschenbach, op. cit., p. 22.
- ¹ The Branch of Wrocław State Archive at Kamieniec Żąbkowski.
- ¹ H. Aschenbach, op. cit., pp. 28, 78, 79, 140.
- ¹ B. Möhring, Turnhalle in Striegau, Bautechnische Zeitschrift, p. 238; idem, Turnhalle in Striegau, Deutsche Bauzeitung, pp. 698-699; idem, Turnhalle in Striegau, Der Bauhutter, p. 106; idem, Turnhalle in Striegau, Suddeutsche Bauhütte, p. 30; idem, Präparandien Anstalt, Der Bauhutter pp. 701-702; idem, Präparandien Anstalt, Architektonische Rundschau, pp. 76-78.
- ¹ H. Lutsch, Verzeichnis der Kunstdenkmäler..., Bd. II, p. 287.
- ¹ E.T.H. Bartsch, op. cit., p. 301.
- ¹ C.F.W. Richter, op. cit., p. 40.
- ¹ E.T.H. Bartsch, op. cit., p. 293.
- ¹ H. Weczerka, op. cit., p. 524.
- ¹ H. Aschenbach, op. cit., p. 138.
- ¹ H. Aschenbach, op. cit., p. 134.
- ¹ On the basis of the publication: W. Wilczyńska-Koper, R. Eysymontt, Urbanistyka... [Town planning...], pp. 303-304.
- ¹ In that year, a competition for a design of a housing estate for Strzegom and Grabina was announced. Schlesisches Heim. Monatschrift der Schlesischen Heimstätte. Band V, 1926. p. 197.
- ¹ H. Weczerka, op. cit., p. 524.
- ¹ H. Weczerka, op. cit., p. 524.
- ¹ APWr, call number: Province Governor's Office, Wrocław. Regional Planning Board XVIII/177.
- ¹ M. Kierycz, B. Sebza, Strzegom..., p. 4.
- ¹ M. Przyłęcki, Strzegom. Wytoczne konserwatorskie... [Guidelines for conservators...]; idem, Studium historyczno-urbanistyczne miasta Strzegomia [A historical and city planning study of the town of Strzegom].
- ¹ 1962 designs of buildings in Rynek Square have survived (2, św. Anny Street/Rynek Square. Chief designer K. Bieńkowski, Eng. Arch., W. Prymon, MSc. Eng. Arch.). APWr, Miastoprojekt 548.

BIBLIOGRAFIA / BIBLIOGRAPHY

WYKAZ SKRÓTÓW

APWr	– Archiwum Państwowe we Wrocławiu
CDS	– Codex diplomaticus Silesiae
Dom w mieście	– Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym, red. B. Gediga,
Wrocław 2004	
Historia Śląska	– Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400, t. I-II, red. S. Kutrzeba, t. III, red. W. Semkowicz, Kraków
IHASiT PWr	– Instytut Historii, Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej
KdŚI	– Kodeks dyplomatyczny Śląska
KHKM	– Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
LfV	– Liber fundationis episcopatus Vratislaviensis
RŚI	– Regesty Śląskie
SR	– Regesten zur schlesischen Geschichte
SUB	– Schlesisches Urkundenbuch
SUG	– Schlesische Urkunden zur Geschichte des Gewerberechts insbesondere des Innungswesens aus der Zeit vor 1400
Sobótka	– Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”
Strzegom. Zarys	– Strzegom. Zarys monografii miasta i regionu, red. K. Matwijowski, Wrocław-Strzegom 1998
ŚSA	– Śląskie Sprawozdania Archeologiczne

ŹRÓDŁA

Archiwum Państwowym we Wrocławiu, Akta miasta Strzegomia (1850-1945).
 Bergbau und Huttenwesen, hrgs. v. K. Wutke, CDS, Bd. XXI, Breslau 1901.
 Codex diplomaticus Silesiae, Bd. 1-36, Breslau 1857-1930.
 Dienst G., Franz G. B., Kurzer Berichte des uhralten Gnaden-Bildnis Unser Lieben Frauen bey dem Fürstlichen Jungfräulichen Kloster-Stift Ordinis Sancti Benedicti in Schlesien zu Striegau, Schweidnitz 1694.
 Długosz J., Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego, Warszawa 1974.
 Geschichtschreiber Schlesiens des XV. Jahrhunderts, hrgs. v. F. Wachter, CDS, Bd. XII, Breslau 1883.
 Kodeks dyplomatyczny Śląska, wyd. K. Maleczyński (t. 2 z A. Skowrońską) t. 1-3, Wrocław 1956-1964.
 Landbuch księstw świdnickiego i jaworskiego, wyd. T. Jurek, t. I (1366-1376), Poznań 2004; t. II (1385-1395), Poznań 2000; t. III (1396-1407), Poznań 2007.
 Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter, hrgs. v. C. Grünhagen, H. Markgraf, Bd. I-II, Leipzig 1881-1883.
 Liber fundationis episcopatus Vratislaviensis, CDS, Bd. XIV, hrgs. v. H. Markgraf, J. W. Schulte, Breslau 1889.
 Montanus J., Judicum de terra sigillata strigoviensis, 1563.
 Naso E. I., Phoenix redivivus ducatum Svidnicensis [et] Jauroviensis: Der wieder-lebendige Phoenix Der Beyden Fürstenthümer Schwednitz und Jauer [...], Breßlau 1667.
 Regesten zur schlesischen Geschichte, hrgs. v. C. Grünhagen, K. Wutke, E. Randt, H. Balle, (w:) CDS, Bd. VII, XVI, XVIII, XXII, XXIX, XXX, Breslau 1875-1930.
 Regesty Śląskie, opr. K. Bobowski, J. Gilewska-Dubis, W. Korta i inni, t. I-V, Wrocław 1975-1992.
 Schlesisches Heim. Monatschrift der Schelesischen Heimstätte, Bd. V, 1926, s. 197.
 Schlesisches Städtebuch, opr. H. Stoob, P. Johaneck, Stuttgart-Berlin-Köln 1995.
 Schlesisches Urkundenbuch, hrgs. v. H. Appelt (Bd. I), W. Irgang (Bd. II-VI), Köln-Wien 1971-1998.
 Schlesische Urkunden zur Geschichte des Gewerberechts insbesondere des Innungswesens aus der Zeit vor 1400, hrgs. v. G. Korn, (w:) CDS, Bd. VIII, Breslau 1867.
 Scriptores rerum silesiacarum, Bd. 6, Geschichtsquellen der Hussitenkriege, hrgs. v. F. Wachter, Breslau 1883.
 Schweidnitzer Chronisten des XVI. Jahrhundert, hrgs. v. Dr. Schimmelpfenig, Dr. Schönborn, Breslau 1878, (w:) Scriptores rerum Silesiacarum, Bd. 11.
 Vita Sanctae Hedwigis, wyd. A. Semkowicz, Monumenta Poloniae Historica, t. IV, Lwów 1884, s. 501-642, Genealogia Sanetae Hedwigis, s. 642-651 + VII tablic, (reed.:) Pomniki Dziejowe Polski, t. 4, Warszawa 1961.
 Zimmermann F. A., Beyträge zur Beschreibung von Schlesien, Bd. 5, Fürstenthum Schweidnitz, Brieg 1785..

LITERATURA

Adamska D., Fundacje dewocyjne rycerstwa księstwa świdnicko-jaworskiego w średniowieczu, Poznań-Wrocław 2005.
 Aschenbach H., Chronik der Stadt Striegau von 1870 bis 1918, 1997.
 Barciak A., Czechy a ziemię południowej Polski w XIII oraz w początkach XIV wieku. Polityczno-ideologiczne problemy ekspansji czeskiej na ziemię południowej Polski, Katowice 1992.
 Bartsch E. T. H., Urkundliche Chronik der Familien Bartsch zu Striegau, Liegnitz, Jauer, Freiburg unter Berücksichtigung einiger verschwägerer Familien von ältesten Zeiten bis zum Jahre 1899, Loschwitz 1899/1900.
 Beschreibung der Königlichen Weichbilds-Stadt Striegau, Breslau 1809.
 Bersu G., Der Breite Berg bei Striegau. Eine Burgwalluntersuchung, T. 1. Die Grabungen, Breslau 1930.
 Błażejowski A., Wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych na średniowiecznych stanowiskach w Rusku gm. Strzegom, ŚSA, t. 39, 1997, s. 251-261.
 Bojanowski M., Zur Erinnerung an die siebenhundertfeste Wiederkehr des Gründungsjahres der Stadt Striegau 1942, Striegau [1942].
 Bogacz T., Środowisko geograficzne, (w:) Strzegom. Zarys, s. 11-19.
 Braunn M., Geschichte der Juden in Schlesien, Breslau 1896.
 Burdukiewicz J. M., Durbajło J., Studnia wczesnośredniowieczna z Ruska koło Strzegomia, ŚSA, t. 36, 1995, s. 301-306.
 Buško C., Bydnyki wieżowe w krajobrazie średniowiecznego miasta, (w:) Dom w mieście, s. 61-74.
 Cetwiński M., Rycerstwo śląskie do końca XIII w. Biogramy i rodowody, Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, Seria A, Nr 229, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1982.
 Chorowska M., Lasota Cz., Kamienica mieszczańska w Świdnicy. Karczma i mieszkanie w XIII-XVIII w., Wrocław 2013.
 Czaplński M., Miasto u progu XX wieku, (w:) Strzegom. Zarys, s. 182-196.
 Czaplński M., Miasto do I wojny światowej włącznie, (w:) Strzegom. Zarys, s. 197-211.
 Czaplński M., Wczesne lata republik weimarskiej, (w:) Strzegom. Zarys, s. 212-227.
 Czaplński M., Od wielkiego kryzysu do końca republiki weimarskiej, (w:) Strzegom. Zarys, s. 228-237.
 Czaplński M., Trzecia Rzesza wraz z II wojną światową, (w:) Strzegom. Zarys, s. 238- 250.

Czechowicz B., Późnogotycka figura Marii z Dzieciątkiem na fasadzie domu rynkowego w Strzegomiu. Nieznany refleks sztuki Albrechta Dürera, (w:) Dom w mieście, s. 203-208.
 Darstellung der Drangsale, welche der Errichtung eines Denkmals auf dem Kreuzberge bei Striegau am 100-jährigen Jahres-Tage der Schlacht bei Hohenfriedeberg am 4. Juni 1845 sich entgegen gestellt haben, Schweidnitz 1850.
 Dąbrowski J., Dzieje polityczne Śląska w latach 1290-1402, (w:) Historia Śląska, t. I, 1933, s. 327-562.
 Die Entwicklung der Friedhöfe in Striegau, (ok. 1931).
 Die Landständische Verfassung von Schweidnitz – Jauer, wyd. G. Groom, (w:) CDS, Bd. XXVII, Breslau 1912.
 Dwojak A., Wasilewski A., Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologiczno-architektonicznych na przebiegu wykopów pod miejscową sieć telefoniczną w Strzegomiu. Zadanie 03-R-116, maszynopis, Wrocław 2000.
 Dziewulski W., Problem genezy miasta Strzegomia, KHKM, R. IV, 1956, nr 2, s. 240-261.
 Dziewulski W., Strzegom, (w:) Studia z historii budowy miast polskich, Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury, Warszawa 1957.
 Dziewulski W., Zarys dziejów Strzegomia w czasach feudalizmu i kapitalizmu, „Rocznik Świdnicki”, 1975, s. 7-29.
 Eysymontt J., Studium historyczno-architektoniczne wieży ratuszowej w Strzegomiu, maszynopis PKZ Wrocław. Archiwum Oddziału Wrocławskiego Narodowego Instytutu Dziedzictwa, Wrocław 1960.
 Eysymontt R., Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasto lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej, Wrocław 2009.
 Filla J., Chronik der Stadt Striegau von den ältesten Zeiten bis zum Jahre 1889, Striegau 1889.
 Filla J., Kronika miasta Strzegomia od czasów najdawniejszych do roku 1889, red. M. Żubryd i inni, Strzegom 2014.
 Fromm J., Studien zur Geschichte der Zünfte in Striegau, Striegau 1938.
 Galerie schlesischer Städte. Fünftes Stück: Beschreibung der Königlichen Weichbilds-Stadt Striegau, Breslau 1809.
 Gancarczyk K., W kwestii początków zakonu Joannitów na Śląsku, Sobótka, R. 37, 1982, nr 2, s. 191-201.
 Gemoll A., Das Häuservierrick auf dem Striegauer Ringe Festschrift zum 25 jährlichen Bestehen des Wissenschaftlichen Vereins zu Striegau, mit Plan 2 Bildern, Striegau 1894.
 Gieysztor A., Les chartes de franchises urbaines et rurales en Pologne au XIIIe siècle, (w:) Les Libertés urbaines et rurales du XIe au XIVe siècle, Collection Histoire-Historische Uitgaven, in-8o, n. 19, 1968.
 Goliński M., Środa Śląska w średniowieczu, (w:) Środa Śląska – dzieje miasta wina i skarbów, red. R. Żerelik, Wrocław 2006.
 Gospos E., Die Politik Bolkos II, von Schweidnitz – Jauer (1326-1368), Halle a. S. 1910.
 Gottschalk J., Die Kommenden- und Pfarrkirche St. Peter und Paul in Striegau, Schlesien, (w:) Der Johanniter-Orden. Der Malteser Orden, wyd. 2, Köln 1977.
 Grodecki R., Dzieje polityczne Śląska do roku 1290, (w:) Historia Śląska, t. I, 1933, s. 155-226.
 Grodecki R., Anna (1204-1265), Polski Słownik Biograficzny, t. 1, Kraków 1935, s. 117-119.
 Grüger H., Striegau – Benediktinerinnenkloster. Schlesisches Klosterbuch. Striegau. Benediktinerinnenkloster, (w:) Jahrbuch des Friedrichs-Wilhelms Universität zu Breslau, Bd. 26, 1985.
 Grünzel G., Österreichische und preußische Stadtverwaltung in Schlesien während der Zeit von 1648-1809, dargestellt am Beispiel Stadt Striegau, Breslau 1911, (w:) Darstellung und Quellen zur schlesischen Geschichte, Bd. 14.
 Grünewald J., Kleine Beiträge zur schlesischen Presbyterologie, (w:) Jahrbuch für Schlesische Kirchengeschichte, Neue Folge Bd 38/1959, s.37-73.
 Gumowski M., Pieczęcie Śląskie do końca XIV w., (w:) Historia Śląska, t. III, 1936.
 Hantsche J. C., (Striegau) 1792.
 Hantsche J. C., Festordnung und Folge der Gesänge, Jauer 1819.
 Hanulanka D., Sklepienia późnogotyckie na Śląsku, Wrocław 1971.
 Hennig M., Strzegom. Historia i współczesność, Warszawa 1992.
 Heś R., Joannici na Śląsku w średniowieczu, Kraków 2007.
 Historia Śląska, pod red. K. Maleczyńskiego, W. Długoborskiego i S. Michalkiewicza, t. 1-3, Wrocław 1960-1985.
 Hoffmann H., Die Kirche in Striegau, Breslau 1937.
 Hryniewicz A., Strzegom, kościół parafialny św. Piotra i Pawła, (w:) Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk, red. S. Brzezicki i inni, Warszawa 2006.
 Hultsch G., Schlesische Dorf- und Stadtkirchen (w:) Das Evangelische Schlesien. Bd.7/1977, s.363-364
 Jahn M., Die Ringwälle auf dem Breiten Berg und dem Streitberge bei Striegau, Schlesien Bd. 7, 1913/1914, s. 93-94.
 Janczak J., Człowiek i przyroda. Przegląd zmian środowiska geograficznego Śląska w ostatnim tysiącleciu, Wrocław 1985.
 Jasiński K., Rodowód Piastów Śląskich, t. I Piastowie wrocławscy, legnicko-brzescy, Wrocław 1973; t. II Piastowie świdniccy, ziebiccy, głogowscy, żagańscy i oleśnicy, Wrocław 1975.
 Jaworski K., Pradzieje Strzegomia, (w:) Strzegom. Zarys, s. 20-40.
 Johannis-Loge Friedrich zur Treue an den 3 Bergen zu Striegau Festschrift zur Jubelfeier ihres 50-jährig Bestehens den 5. Juni 1910.
 Jurek T., Zapomniana Piastówna: Elżbieta córka Bolka II świdnickiego, Przegląd Historyczny, R. 84, 1993, z. 4.
 Jurek T., Obce rycerstwo na Śląsku do połowy XIV wieku, Poznań 1996.
 Jurek T., Najdawniejsze dobra śląskich Pogorzeliów, Roczniki Historyczne, R. LXVIII, 2002.
 Kaczmarek R., Rzeźba architektoniczna XIV wieku we Wrocławiu, Wrocław 1999.
 Kaletynowicz M. T., Lodowski J., Grodziska wczesnośredniowieczne województwa wrocławskiego, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968.
 Kaszuba K., Terra Sigillata de Strigovia, Strzegom 2004.
 Kaulbach H., Aus der Verwaltungs- und Wirtschaftsgeschichte der Stadt Jauer vom Ende des 30 jährigen Krieges bis zur preußischen Besitzergreifung. (1648-1740). Breslau 1936.
 Kaźmierczyk J., Kamienne elementy obronne grodów śląskich w VIII-XI w., (w:) Początki zamków w Polsce, red. M. Niemczyk, Prace Naukowe IHASiT PWr Nr 12, Seria: Studia i Materiały Nr 5, Wrocław 1978, s. 33-49.
 Kierycz M., Sebza B., Strzegom. Studium wartości kulturowych do miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego części miasta Strzegom, obręb staromiejski, Regionalny Ośrodek Studiów Ochrony Środowiska Kulturowego we Wrocławiu, maszynpis, Wrocław 2000.
 Kirchenkreis Striegau in Geschichte und Gegenwart. Festschrift..., Saarau in Schlesien (ok. 1932).
 Knoblauch E., Projekt zu einem Rathause für Striegau. Zeitschrift für praktische Baukunst, Bd. 18, 1858, s. 233-236.
 Krause E., Aus der Chronik der Stadt Striegau, (w:) Wir Schlesier, Jg.4/1924, s.146-147.
 Kuhn W., Die Städtegründungspolitik der schlesischen Piasten im 13. Jahrhundert vor allem

gegenüber Kirche und Adel, Archiv für schlesische Kirchengeschichte, Bd. 29, 1971, s. 45-47.

Kühnel J., Das Benediktinerinnen-Kloster zu Striegau. Ein Beitrag zur Geschichte der Frauenklöster in Schlesien bis zur Säkularisation, Auszug aus einer Schrift zur Erlangung der Doktorwürde bei der Hohen Philosophischen Fakultät der Schlesischen Friedrichs-Wilhelms-Universität zu Breslau, Breslau 1923.

Kurtz H., Slawische Bodenfunde in Schlesien, Breslau 1936.

Lalik T., Stare Miasto w Łęczycy. Przemiany w okresie poprzedzającym lokację – schyłek XII i początek XIII w., KHKM, R. IV, 1956, nr 4, s. 627-676.

Lalik T., Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce XI i początków XII wieku. Studia z dziejów osadnictwa, t. 5, 1968, s. 5-51.

Lindemann, Naturwissenschaftliche Heimatkunde von Striegau, Striegau 1928.

Lodowski J., Badania archeologiczne na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Granicznej, pow. Świdnica, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 21, 1969, s. 215-221.

Loesch H., Die schlesische Weichbildverfassung der Kolonisationszeit, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Germanistisch Abteilung, Nr 58, 1938, s. 311-336.

Lummert H., Chronik der evangelischen Parochie Striegau seit 1741, Striegau 1876.

Lutsch H., Die Kunstdenkmäler der Landkreise des Reg.-Bezirks Breslau, Breslau 1889.

Lutsch H., Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien, Bd. II, Breslau 1889, s. 283-286, Bd. III, Breslau 1891, s. 265.

Lüdecke K., Das Rathaus zu Striegau, „Zeitschrift für Bauwesen”, 1861, s. 18-20.

Łaciuch A., Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w trakcie budowy plebanii dla parafii pod wezwaniem Najświętszego Zbawiciela Świata i Matki Boskiej Szkaplerznej przy ul. Kościuszki w Strzegomiu, maszynopis, Jarosów 1999.

Łaciuch A., Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w trakcie budowy sieci telekomunikacyjnej Dialog w Strzegomiu. Zadanie nr 03-R-115, maszynopis archiwum Dolnośląski Wojewódzki Urząd Konserwatora Zabytków delegatura w Wałbrzychu, inw. 4693, Jarosów 2001.

Maetschke E., Die Entstehung des „Liber Foundationis” (CDS XIV), Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens”, Bd. 77, Breslau 1943.

Maleczyński K., Kilka dokumentów z pierwszej połowy XIII wieku z archiwum Joanitów w Orliku, Sobótka, R. XII, 1957, nr. 3.

Marahrens F., Führer durch Striegau. Die schöne Dreibergstadt in Niederschlesien, Striegau 1934.

Młynarska-Kaletynowa M., Rozwój sieci miejskiej na Śląsku na przełomie XII/XIII i w XIII w., KHKM, R. XXVIII, 1980, nr 3, s. 349-361.

Młynarska-Kaletynowa M., Wrocław w XII-XIII wieku. Przemiany społeczne i osadnicze. Prace Komisji Archeologicznej Oddziału PAN we Wrocławiu nr 4, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1986.

Młynarska-Kaletynowa M., Struktura społeczna stołecznych ośrodków polskich w XI-XII wieku, (w:) Miasta zachodniosłowiańskie w XI-XII wieku. Społeczeństwo i kultura, Prace Komisji Archeologicznej Oddziału PAN we Wrocławiu, nr 9, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 9-26.

Młynarska-Kaletynowa M., Najdawniejsza Niemcza, (w:) Niemcza. Wielka historia małego miasta, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Wrocław 2002, s. 27-42.

Młynarska-Kaletynowa M., Niemcza w państwie piastowskim do około 1300 roku, (w:) Atlas historyczny miast polskich, t. IV, Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 4, Niemcza, Wrocław 2003, s. 7-10.

Młynarska-Kaletynowa M., Z zagadnień zarządu terytorialnego Śląska w XIII wieku. Nowe kasztelanie: na Śląży, w Urazie i Oleśnicy, Przeszłość z perspektywy źródeł materialnych i pisanych, Archaeologia Historica Polona, t. 15/2, Toruń 2005, s. 125-138.

Młynarska-Kaletynowa M., O sołtysie Henryku ze wsi Jeryszów koło Strzegomia, (w:) Świat średniowiecza. Studia ofiarowane profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi, Warszawa 2010, s. 284-289.

Modrzewska H., Osadnictwo jenieckie we wczesniejszym średniowieczu polskim, KHKM, R. XVII, 1969, nr 3, s. 345-386.

Modzelewski K., Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X-XIII wiek, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.

Moździoch S., Organizacja gospodarcza państwa wczesnopiastowskiego na Śląsku. Studium archeologiczne, Prace Komisji Archeologicznej Oddziału PAN we Wrocławiu nr 8, Wrocław-Warszawa-Kraków 1990.

Möhrling B., Turnhalle in Striegau, „Bautechnische Zeitschrift”, Bd. 23, 1908, s. 238.

Möhrling B., Turnhalle in Striegau, „Der Baumeister”, Heft 9, 1908, s. 106.

Möhrling B., Turnhalle in Striegau, „Suddeutsche Bauhütte”, Bd. 9, 1908, s. 30.

Möhrling B., Praparandie Anstalt, „Architektonische Rundschau”, Bd. 24, 1908, H. 10, s. 76-78.

Möhrling B., Turnhalle in Striegau, „Deutsche Bauzeitung”, Bd. 44, 1910, nr 86, s. 698-699.

Möhrling B., Praparandie Anstalt, „Deutsche Bauzeitung”, Bd. 44, 1910, nr 87, s. 701-702.

Neuling H., Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters, wyd. 2, Breslau 1902.

Nowiński K., Buczek-Plachtowa B., Wyniki badań na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Granicznej, pow. Świdnica, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 35, 1970, s. 235-252.

Popiński K., Strzegom w latach 1807-1900, (w:) Strzegom. Zarys., s. 153-181.

Przyłęcki M., Strzegom. Wytyczne konserwatorskie do planu rozbiórkowo-porządkowego miasta Strzegomia, oprac. M. Przyłęcki, maszynopis, PKZ Wrocław 1955.

Przyłęcki M., Studium historyczno-urbanistyczne miasta Strzegomia, PKZ, Wrocław 1955, maszynopis, Oddział Wrocławski Narodowego Instytutu Dziedzictwa, Wrocław.

Pudełko J., Rynki w planach miast Śląska, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, t. 4, 1959, z. 3-4, s. 235-263.

Rabęcka-Brykczyńska I., Wolnice w miastach śląskich w XIV w., KHKM, R. XV, 1967, nr 1, s. 33-40.

Radler L., Beiträge zur Kirchengeschichte des Kreises Schwiednitz. Die friderizianischen „Bethäuser” in Striegau, Freiburg, Oels, Peterwitz, Domanze, Leutmannsdorf, Ober-Weistritz, Konradswaldau, Gräditz, Gross-Rosen, (w:) Jahrbuch für Schlesische Kirchengeschichte, Neue Folge Bd 60/1981, s.90-132.

Raschke G., Die Striegauer Berge, der Streitberg und ihre vorgeschichtlichen Burgen, „Altschlesisches Blätter”, Bd. 5, 1927, s. 65-68.

Richter C. F. W., Historisch-Topographische Beschreibung der Striegauer Kreises mit zwei Steinzeichnungen, Striegau 1829.

Rössler R., Striegau im XIV Jahrhundert, (w:) Jahresbericht über Städtische Höhere Bürger-Schule zu Striegau, Striegau 1872.

Rzeźnik P., Trzciniński M., Późnośredniowieczna ceramika ze wsi Rusko z badań w 1994 r., ŚSA, t. 37, 1996, s. 301-314.

Schade A., Geschichte der ritterlichen Johanniter – Kirche und Komthurei von St. Peter und Paul in Striegau und ihrer 4 Nebenkirchen daselbst, Breslau 1864.

Schiller A., Führer durch Striegaus Alterthümer, Striegau 1931.

Schlesiens Heim. Monatschrift der Schlesischen Heimstätt, Bd. V, 1926.

Schultze O., Prediger Geschichte des Kirchenkreises Striegau. Glogau 1938.

Silnicki T., Dzieje i ustrój Kościoła na Śląsku do końca w XIV w., (w:) Historia Śląska, t. II, 1939.

Słoń M., Szpitale średniowiecznego Wrocławia, Warszawa 2000.

Słoń M., Sukiennictwo w Europie Środkowej i wrocławskie Nowe Miasto, Sobótka, R. LXI, 2006, nr 2, s. 221-223.

Słoń M., Początki osady walońskiej i Kościoła św. Maurycego we Wrocławiu, (w:) Dzieje parafii św. Maurycego na Przedmieściu Oławskim we Wrocławiu. Od początku osady walońskiej – poprzez czas Festung Breslau – do współczesności, red. R. Żerelik, Wrocław 2007, s. 11-20.

Słownik Staropolskich Nazw Osobowych, red. W. Taszycki, t. II, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968-1970, s. 448-449.

Sobociński W., Historia rządów opiekuńczych w Polsce, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, R. 2, 1949, s. 227-353.

Stulin J., Kościół joannicki w Strzegomiu i jego znaczenie dla architektury gotyckiej Śląska, (w:) Z dziejów sztuki śląskiej, red. Z. Świeciechowski, Warszawa 1978, s. 149-202.

Stulin J., Włodarek A., Strzegom. Kościół parafialny pod wezwaniem św. Piotra i Pawła, (w:) Dzieje sztuki polskiej, t. I, Architektura gotycka w Polsce, red. T. Mroczko, M. Arszczyński, t. II, Katalog i bibliografia zabytków, red. A. Włodarek, Warszawa 1995.

Szczepeński E., Wieża targowa – historia i współczesność, „Strzegomski Biuletyn Samorządowy”, maj 1998, s. 10-11.

Trawkowski S., Geneza regionu kaliskiego, (w:) Osiemnaście wieków Kalisza, t. III, red. A. Gieysztor, K. Dąbrowski, Kalisz 1962, s. 9-51.

Treblin M., Beiträge zur Siedlungskunde im ehemaligen Fürstentum Schweidnitz, (w:) Darstellungen und Quellen zur Schlesienschen Geschichte, Bd. 6, Breslau 1908, s. 55-56.

Uthenwoldt H., Die Burgverfassung in der Vorgeschichte und Geschichte Schlesien, Breslau 1938.

Wachowski K., Cmentarzyska doby wczesnopiastowskiej, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.

Wąsowiczówna T., Kalisz na tle wczesnośredniowiecznej sieci drogowej, (w:) Osiemnaście wieków Kalisza, t. I, red. A. Gieysztor, K. Dąbrowski, Kalisz 1960, s. 69-102.

Weczerka H., Striegau, (w:) Schlesien. Handbuch der historischen Stätten, red. H. Weczerka, Stuttgart [1977].

Weigel J. A. V., Geographische naturhistorische und technologische Beschreibung des souverainen Herzogthums Schlesien. Erster Theil, Das Fürstenthum Schweidnitz, Berlin 1800.

Werner F. B., Schlesische Bethäuser. Reprint von 1748-1752 bearbeitet von Dietmar Neß, Hildesheim 1989.

Wernicke E., Schlesische Steinmetzzeichen, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift”, Breslau 1877.

Wilczyńska W., Studium historyczno-urbanistyczne miasta Strzegomia, maszynopis, archiwum Pracowni Dokumentacji Naukowo-Historycznej, PKZ, Wrocław 1978.

Wiczyńska-Koper W., Eysymontt R., Urbanistyka i architektura miasta, (w:) Strzegom. Zarys, s. 251-304.

Wojciechowski Z., Najstarszy ustrój plemiennie-szczepowy i administracja do roku 1139, (w:) Historia Śląska, t. I, 1933, s. 123-154.

Wyrwa W., Obiekty sakralne Strzegomia, Wrocław 1996.

Wzgórza Strzegomskie, red. M. Staffa, Słownik Geografii Turystycznej Sudetów, t. 19, Wrocław 2004, s. 20-21.

Ziątkowski L., Okres odbudowy i rozwoju absolutyzmu, (w:) Strzegom. Zarys, s. 108-122.

Ziątkowski L., W państwie pruskiego oświeconego absolutyzmu, (w:) Strzegom. Zarys, s. 123-152.

Zientara B., Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji, (w:) Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne, red. A. Gieysztor, T. Roslanowski, Warszawa-Poznań-Toruń 1976.

Zierhoffer K., Strzegom, Słownik Starożytności Słowiańskich, t. 5, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 444-445.

Zlat M., Sztuki śląskiej drogi do gotyku, (w:) Późny gotyk. Studia nad sztuką przełomu średniowiecza i czasów nowożytnych, Warszawa 1965.

Żerelik R., Dzieje polityczne Strzegomia i ziemi strzegomskiej (na tle dziejów księstwa świdnicko-jaworskiego), (w:) Strzegom. Zarys, s. 41-77.

KARTOGRAFIA I ILUSTRACJE

Opracował Rafał Eysymontt

Na okładce i stronie tytułowej: Strzegom. **Panorama miasta od południowego zachodu, 1738.** F.B. Werner, *Scenographia Urbium Silesiae Tab. VIIIe. Vorstellung der Prospective von den vornehmsten Staedten der Fürstenth. Münsterb. laergend. im Hz. Schlesien entworfen von F.B. Werner u. herausgegeben von Homaennischen Erben, Nürnberg Ao 1738.* Tablica VII – Scn. 55–61. Miedzioryt kolorowany, wymiary: 26,3 × 16,7 cm.

Zbiory Ikonograficzne Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, sygn.: 595029.

CZĘŚĆ OPISOWA

1. Strzegom. Szkicowy widok miasta od zachodu, przed 1709. Strigau. F.B. Werner. Rysunek piórkiem na papierze. Wymiary: Numeracją opatrzone 4 obiekty: zamek, kościół parafialny, ratusz i klasztor karmelitów.

Oberösterreichische Landesarchiv in Linz, sygnatura: Neuerwerbungen Hs. Nr 140. Buch 1 s. 13, nr 22.

2. Strzegom. Plan potyczki pod Strzegomem, 1745. Plan von der gegend Striga allwo unter dem 4 Juny 1745 zwischen Beyden Arméen ein Hiziger Treffen Vorgegangen. Rysunek piórkiem, kolorowany, fragment. Wymiary całości: 29 cm x 22,5 cm. Małe sylwety miast, w tym po lewej na górze Strzegomia. Granice: po lewej Strzegom, po prawej Dobromierz, po prawej na dole Roztoki, po lewej na dole nieoznaczona wieś. Legenda z oznaczeniami od litery A do H dotycząca rodzajów i zgrupowań wojsk,

Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Kriegsarchiv, sygn. H III e 140/ 1745.

3. Strzegom. Szkic panoramy miasta od południa, lata 30. XVIII w. Strigau, F.B. Werner, rysunek w pamiętniku podróży Johanna Benjamina Fasserle, [w:] *Herzogthum Schlesien oder Scizzen, dass ist Makulatur buch Von Verschiedenen Reisen durch Schlesien und andere länder, Bresslau, Johann Benjamin Fasserle anno 1760 der 25 Octb. von Herrn von Wernher gemacht in seinem Reissen.* Rysunek piórkiem, kolorowany, fragment. Wymiary całości: 28,5 × 12,5 cm.

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. Hs R. 555e, R 8430, s. 9.

4. Strzegom. Widok miasta z lotu ptaka, ok. poł. XVIII w. F.B. Werner, *Topographia oder Prodrumus Silesiae Volumen III. Das ist Representatio und Beschreibung derer Stadte, Closter, Schlosser, Rittersitz, Kirchen, Bethäuser, garten, Lust und Ziergarten, Dorfschaften etc. Fürstenthumer Münsterberg und Frankenstein, Oels, Schweidnitz, Jauer, Trachenberg...*Mit den Baro [...] oder Standesherrschaften Wartenberg und Militsch [...] auch den kleinen Staaten Freyhan und Sulau oder Zulau Durch des Jährig mühsammen gatragen von F.B. Wernher Locumten Emerito. Rysunek piórkiem. Wymiary: 37, 5 cm x 27, 5 cm.

Geheimes Staatsarchiv. Preussischer Kulturbesitz, Berlin- Dahlem, GStA PK GSA. XVII 526/2 III Teil, s. 120- 121.

5. Strzegom. Panorama, stan sprzed 1823. Nickel. Litografia. Wymiary: 11,7 x 29,3 cm.

A. Pfarr Kirche	Kościół parafialny
B. Kommende	Komandoria joannitów
C. Karmeliten Kloster	Klasztor karmelitów
D. Jungfrauen Kloster	Klasztor Benedyktynek
E. St. Barbara Kapelle	Kaplica św. Barbary
F. Rathaus	Ratusz
G. Burglehn	teren lenna zamkowego
H. Schweidnitzer Thor	Brama Świdnicka
I. Gräben Thor	Brama Grabińska
K. Jauer Thor	Brama Jaworska
L. Wittig Thor	Brama Wittiga
M. Neu Thor	Brama Nowa
N. Mehl Bastei	Baszta Mączna
O. Schnabel Thurm	Wieża Dziobowa
P. Drei Berge	masyw gór Krzyżowej, Szerokiej i św. Jerzego
Q. Vorstadt	Przedmieście
R. St. Hedwigs Kapelle	Kaplica św. Jadwigi
S. Alt Striegau	Stary Strzegom
T. Dorf Gräben	Wieś Grabina

Pod legendą napis: Bez. u. l.: Steindruck v. W. Steinmetz in Breslau.; u. r.: Lith. v. Nickel.; darunter u. Mitte: Ansicht von Striegau in alten Zeiten auf der Blatrückseite mit Blei bez.: Di;

Herder- Institut Marburg, Bildarchiv, sygn. P 4713.

6. Strzegom. Zbór i jego otoczenie (zabudowa ulicy), 1748. Striegau im Creis dieses nahmes. F.B. Werner, *Bethäuser, Perspectivische Vorstellung derer von Sr. Königl. Maytt. in Preussen dem Land Schlesien allergnädigst concedirten Bethäuser. Wie auch derer nach dem Westphäl. Frieden Schlus von Kayserl M. M. allergnädigst verlihenen Evangel. Luther. Drey Privilegierten Friedens und 6 Gnaden Kirchen, zu vollständigem vergnügen, mit grosser mühe und Kosten zusammen gesucht, gezeichnet und in Kupfer befördert von einem Unpartheischen Verehrer der Schlesischen Denkwürdigkeiten. Ao 1748.* Druk. Wymiary: 98 x 130 mm. W tle widoczne: klasztor, ratusz i katolicki kościół parafialny.

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Starodruków, sygn. 387195, No 29.

7. **Strzegom. Widok miasta od południa, 1806. Striegau von der Mittag - Seite, F.B. Endler, [w:] Breslauseische Erzähler, 1808, s.688/689, nr 44. Akwaforta, wymiary: 12,4 x 18,9 cm**

8. Strzegom. Panorama miasta. T. Blätterbauer,

9. Strzegom. Ruiny zamku, ok. 1864 r. Ferdinand von Quast. Rysunek. FOTO !!!
Herder- Institut Marburg, sygn. 55. 866.

10. Strzegom. Klasztor Benedyktynek ok. 1864 r. Ferdinand von Quast. Rysunek ołówkiem. Wymiary: 18,4 x 12,5 cm.
Herder- Institut Marburg, sygn. 55. 877.

11. Strzegom. Baszta Dziobowa, ok. 1864 r. Schnabelturm. Ferdinand von Quast. Rysunek.
Herder- Institut Marburg, sygn. 59. 872.

12. Strzegom. Kościół św. Barbary !!!, ok. 1864 r. Schnabelturm. Ferdinand von Quast. Rysunek.
Herder- Institut Marburg, sygn. 59. 872.

13. Strzegom. Widok podcieni rynkowych, ok. 1930. Fotografia.
Herder- Institut Marburg, sygn. 51. 183.

14. Strzegom. Widok podcieni rynkowych, ok. 1930. Fotografia.
Herder- Institut Marburg, sygn. 51. 182.

15. Strzegom. Widok miasta z lotu ptaka, 1929. Fotografia lotnicza. Wymiary: 13x 18 cm.
Herder- Institut Marburg, Hansa-Luftbild, sygn. 59645.

16. Strzegom. Widok miasta z lotu ptaka, 1929. Fotografia lotnicza. Wymiary: 13x 18 cm.
Herder- Institut Marburg, Hansa-Luftbild, sygn. 59650.

17. Strzegom. Bazaltowa Góra. Grafika z 1806 r.
Według: Gerhard Bersu, Der breite Berg bei Striegau, eine Burgwalluntersuchung, Breslau 1930,, ryc. 5.

18. Strzegom. Bazaltowa Góra. Południowa część szczytu z przedstawionymi ścianami kamieniołomu. Grafika z 1806 r.
Według: Gerhard Bersu, Der breite Berg bei Striegau, eine Burgwalluntersuchung, Breslau 1930,, ryc. 6.

19. Strzegom. Bazaltowa Góra. Plan sytuacyjny relikwów grodziska z zaznaczonymi wykopami archeologicznymi oraz interpretacją poszczególnych elementów dawnej infrastruktury grodu. Przekopy przez wały grodziska.
Według: Gerhard Bersu, Der breite Berg bei Striegau, eine Burgwalluntersuchung, Breslau 1930, Tablica III.

20. Opracowany w okresie międzywojennym model grodu na Bazaltowej Górze na podstawie badań G. Bersu.
Fotografia ze zbiorów Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu.

CZĘŚĆ KARTOGRAFICZNA

1. Strzegom. Panorama miasta od strony północno- zachodniej, 1738. F.B. Werner, *Scenographia Urbium Silesiae Tab. VI. das ist Vorstellung der Prospective von den Staedten Schlesiens Sechste Tabell in welcher die Fürnehmsten Staedte des Fürst. Schweidnitz accurat vorgestellt werdenentworfen von F.B. Werner Siles. und ausgefertiget von Homaenichen Erben, Nürnberg 1738.* Miedzioryt kolorowany wg rysunku F.B. Wenera. Wymiary: 15,5 x 14,8 cm.

1. Der Zobtenberg	góra Ślęza
2. laurische Tor	Brama Jaworska
3. Jungfr.Closter	Klasztor Benedyktynek
4. Pfarr Kirche die höhste Schlesien	kościół parafialny najwyższy na Śląsku
5. Carmeliter Kirche	kościół karmelitów
6. Rath Thurm	wieża ratuszowa
7. Das Pförtel	furta
8. Grabsche Thor	Brama Grabińska
9. ferner Prospect der Stadt Schweinitz	daleki widok miasta Świdnica

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 2468 - IV B. 8, Tablica VI, 48.

2. Strzegom. Widok miasta z lotu ptaka, ok. poł. XVIII w. F.B. Werner, *Topographia oder Prodrumus Silesiae Volumen III. Das ist Representatio und Beschreibung derer Stadte, Closter, Schlosser, Rittersitz, Kirchen, Bethäuser, garten, Lust und Ziergarten, Dorfschaften etc. Fürstenthumer Münsterberg und Frankenstein, Oels, Schweidnitz, Jauer, Trachenberg...*Mit den Baro [...] oder Standesherrschaften Wartenberg und Militsch [...] auch den kleinen Staaten Freyhan und Sulau oder Zulau Durch des Jährig mühsammen gatragen von F.B. Wernher Locumten Emerito. Rysunek piórkiem. Wymiary: 37, 5 cm x 27, 5 cm.

Geheimes Staatsarchiv. Preussischer Kulturbesitz, Berlin- Dahlem, GStA PK GSA. XVII 526/2 III Teil, s. 120- 121.

3. Strzegom. Fragment mapy księstwa świdnickiego, 1747- 1753. Particulare Carte Eines Theils des Schweidnitzischen Fürstenthum, Bolckenhayn, Landeshütischen, Striegauschen und Schweidnitzischen Creise. - Christian Friedrich von Wrede, *Krieges - Carte von Schlesien, 1747- 1753.* Rysunek piórkiem kolorowany. Wielkość karty: 59 x 43 cm, skala oryginału około 1: 35 000, skala liniowa: 1 mila = 2000 reńskich prętów = 21, 3 cm.

Oznaczono sieć dróg, zabudowania wiejskie, bloki zabudowy, wody, rzeźbę terenu.

Staatsbibliothek zu Berlin- Preussischer Kulturbesitz, Berlin sygn. Kart Gr

2 Kart . N 15 060, Teil I karte 25.

4. Strzegom. Fragment mapy topograficznej Śląska, 1764-1770. Ludwig Wilhelm Regler. Schlesien links der Oder ohne Grafschaft Glatz. Sekcja Striegau, Freiburg, Landeshut, Bokenhain, Liebau. Rysunek kolorowany. Wielkość sekcji 90 x 62 cm, skala oryginału 1: 24 000. Mapa orientowana ukazuje sieć dróg, zabudowania wiejskie, bloki zabudowy miasta, wody i lasy na tle rzeźby terenu.

Staatsbibliothek zu Berlin- Preussischer Kulturbesitz, Berlin sygn. Kart N 15 140/ 1, Sekcje 51 i 58.

5. Strzegom. Fragment mapy topograficznej Śląska, 1781. Friedrich Wilhelm Carl von Schmettau.

Rysunek piórkiem. Wymiary: 82 x 62 cm, skala oryginału 1: 24 000. Oznaczona sieć dróg, zabudowania wiejskie, bloki zabudowy, wody na tle rzeźby terenu.

Staatsbibliothek zu Berlin- Preussischer Kulturbesitz, Berlin sygn. Kart L. 5420/ 10 sect. 41, Staatsbibliothek zu Berlin- Preussischer Kulturbesitz, Berlin sygn. Kart L. 5420/9 sect. 31.

6. Strzegomka. Mapa przebiegu rzeki Strzegomki, 1794. Carte des Striegauer Wasser von der Schweinzer Grenze über Ullersdorf, Albendorf, Teichau, Graeben bis nach Striegau, 1794. Hoffslaedter, Zu dem Bericht u. Protocoll des Krieges Rath und Ober Teich Inspector Neunwertz zum 1: 7 X. 1794. Reprodukacja fragmentu planu. Rysunek kolorowany na papierze podklejanym płótnem. Wymiary: 147,5 cm x 34,5 cm, skala oryginału 1: 5000, skala liniowa: 152 mm= 200 prętów reńskich. Orientacja północno- zachodnia. Oznaczony szpital, kościół św. Jadwigi, cmentarz i szkoła.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. Zespół regulacji rzeki Odry I/ 133.

7. Strzegom. Plan miasta z ok. 1800 r. Stadt Striegau. Rękopis wielobarwny, papier czerpany ze znakiem wodnym. Wymiary: 55 x 39 cm.

Oznaczono mury i bramy miejskie, ulice i ich nazwy, parcelację, budynki administracyjne, sakralne, oświatowe, mieszkalne i ich numerację w ramach murów miejskich zgodnie z ruchem wskazówek zegara poczynając od pierzei zachodniej (ostatni z numerów to 242 - na przedłużeniu północnym Weber Gasse, dalej budy dobudowane do ratusza od nr 243 do 253. Komentarz pod tytułem B: gelb sind die Wüsten und Grau die Cassirten Wüste Stellen.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV/ 190.

8. Strzegom. Plan miasta 1811/ 1825. Charte von der Königlichen Creis Stadt Striegau mit den darin abgetheilten Bezirken, dem Flaecheninhalten nach verkleinert im Verhältniss 7 : 6 von Heinrich Sigis mund Trepp. Rysunek kolorowany na papierze podklejonym płótnem. Wymiary: 86 x 81 cm, skala oryginału około: 1: 5400, skala liniowa: 200 prętów = 13,9 cm.

Oznaczono cztery okręgi podmiejskie, mury obronne, północną granicę miasta- Spitzberg. Na odwrocie dopisek: Aufgenmen von Krause 1811, copiert Trepp. o. 1825.

Geheimes Staatsarchiv. Preussischer Kulturbesitz, Berlin- Dahlem, sygn. GStA PK B 502 83.

9. Strzegom. Plan miasta 1811/ 1825. Charte von der Königlichen Creis Stadt Streigau mit darin abgetheilten Bezirken. Aufgenommen i Monath October 1811 durch den Königlichen Bauinspektor Krause copiert durch den Albert Hanke, revidiert, und die Karte nach dem Orginal richtig befinden, welches hiermit bescheiniget, Breslau 8 Niv. 1825, J. Baum Vermessungs Director. Rysunek kolorowany, papier na płótnie. Wymiary: 92 x 88 cm, skala oryginału ok. 1: 5100, skala liniowa: 190 prętów reńskich = 14 cm. Oznaczenia i opisy od I do IV dotyczą okręgów miejskich i ilości domów w poszczególnych okręgach. Na odwrocie dopisek o kopiowaniu planu w 1825 r.

Geheimes Staatsarchiv. Preussischer Kulturbesitz, Berlin- Dahlem, sygn. GStA PK A 505 515.

10. Strzegom. Fragment mapy topograficznej Śląska, 1824. Preußische Urmeß- tischblätter, 1824, lieut Weyher. Druk wielobarwny, skala oryginału 1: 25 000. Reprodukacja złożona z dwóch osobnych arkuszy mapy. Mapa orientowana, z oznaczeniem sieci dróg, zabudowań wiejskich, bloków zabudowy miasta, wody, rzeźby terenu.

Staatsbibliothek zu Berlin- Preussischer Kulturbesitz, Berlin sygn. Kart band X Blatt 1, 1824, N. 729, 2951, Band X. Blatt 6, N. 729/ 1.

12. Strzegom. Fragment mapy topograficznej, 1885/1883. Striegau, nr 2951. Preussische Landesaufnahme. Opracowanie 1881 r., aktualizacja 1883 r., druk 1918. Druk wielobarwny, papier na płótnie. Wymiary: 49 x 47 cm, skala oryginału 1: 25 000, skala liniowa: 4000m = 160 mm.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. Kartografia Rejencji Wrocławskiej VIII/271.

13. Strzegom. Fragment mapy topograficznej, 1932/1936.

14. Strzegom. Plan miasta, około 1925. Plan der Stadt Striegau, Verlag Rudolf Mitschke. Rękopis. Wymiary: 36,8 x 35, 4 cm, skala 1: 10 000, 1: 8000, skala liniowa: 500 m = 6 cm.

Legenda z 42 obiektami, rzuty budynku pocztowego.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn.: Zarząd Pocztowy we Wrocławiu, 137, str. 38, 100.

15. Strzegom. Plan przeglądowy miasta, 1937. Übersichtsplan der Stadt Striegau, 1937, H. Süßmann, Tiefbautechniker. Druk C. Maresch, Graphische- Anstalt Breslau 1. Druk wielobarwny, papier podklejony na płótnie. Wymiary: 58 x 73 cm, skala 1: 7500 .

Legenda z 52 obiektami, zaznaczone poziomicie.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV/193.

16A. Strzegom. Widok miasta z lotu ptaka, 1929. Fotografia lotnicza. Wymiary: 13x18 cm.

Herder- Institut Marburg, Hansa-Luftbild, sygn. 59651.

16B. Strzegom. Widok miasta, 1931. Fotografia lotnicza, **Herder- Institut Marburg, Hansa-Luftbild, sygn. 59644.**

17. Strzegom. Plan zagospodarowania, 1948. Strzegom. Pow. Świdnicki. Projekt planu sytuacyjnego. Zał. 4b do szkicu uproszczonego planu zagospodarowania. Stefan Sękowski, 20 XII 1947. Rękopis kolorowany na przedwojennej odbitce na papierze światłoczułym, brystol. Wymiary : 49,5 x 70,5 cm, skala oryginału 1: 7500, skala liniowa: 1500 m = 8 cm

Legenda opisuje 50 najważniejszych obiektów publicznych miasta. Kolorowe oznaczenia: jasny błękit- tereny rezerwowane pod urządzenia komunikacji, biały - arterie komunikacyjne, jasnobrązowy- tereny pod budownictwo społeczne, ciemnobrązowy - tereny pod rozbudowę, niebieski- tereny pod rozbudowę przemysłu, granatowy- zabytki, ciemnoniebieski - zieleń publiczna, niebieski z krzyżkami- cmentarze, zielona obwódka- tereny rolne we władaniu gminy miejskiej, granatowa obwódka- była własność państwowa, czerwona obwódka- własność samorządowa, niebieska obwódka- własność przemysłu..

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn. Urząd Wojewódzki, Wrocław. Regionalna Dyrekcja Planowania XVIII/177.

18. Strzegom. Wytyczne konserwatorskie do planu rozbiórkowo-porządkowego, 1955. Inż. arch. M. Przyłęcki. Odbitka ozalidowa kolorowana kredką planu sytuacyjnego śródmieścia. Wymiary 58,5 x 81 cm, skala oryginału 1: 1000. Oznaczono obiekty wyłączone z akcji rozbiórkowej, wymagające zabezpieczenia, dopuszczone do częściowej rozbiórki oraz wyburzenia i odgruzowania, tereny zielone, zarezerwowane do badań oraz lokalizację zabytkowych detali.

Narodowy Instytut Dziedzictwa Oddział we Wrocławiu, Archiwum PPPKZ Wrocław, sygn. PDNH 72.

19. Strzegom. Mapa topograficzna, 1996. Arkusz Strzegom M-33-59-A-a-3 w układzie współrzędnych 1992, z 1996 r. Skala 1 : 10 000. **Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.**

20. Strzegom. Współczesna ortofotomapa, 2010. Arkusz M-33-45, piksel 0,25 m, z 2010 r. **Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.**

CARTOGRAPHY AND ILLUSTRATIONS

By Rafał Eysymontt

On the cover and on the front page: Strzegom. **A town panorama from the north, 1738.** Colored copperplate, by F.B. Werner. *Scenographia Urbium Silesiae Tab. VII ie. Vorstellung der Prospective von den vornehmsten Staedten der Fürstenth. Münsterb. laergend. im Hz. Schlesien entworfen von F.B. Werner u. herausgegeben von Homaennischen Erben, Nürnberg Ao 1738.* Table II – Scn. 20. Colored copperplate, size 10.6 cm x 16.5 cm.

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (University Library in Wrocław), Iconography Collection call number 595029.

DESCRIPTIVE SECTION

1. Strzegom. A sketch view of the town from the west, pre-1709. Strigau. F. B. Werner. A pen-and-ink drawing on paper. Dimensions: 4 structures are numbered: the castle, the parish church, the town hall and the Carmelites' monastery.

Oberösterreichische Landesarchiv in Linz, call number: Neuerwerbungen Hs. No. 140. Buch 1 p. 13, No. 22.

II1. 2. Strzegom. A plan of a skirmish of Strzegom, 1745. Plan von der gegend Striga allwo under dem 4 Juny 1745 zwischen Beyden Arméen ein Hiziger Treffen Vorgegangen. A pen-and-ink drawing, coloured, a fragment. Total dimensions: 29 cm x 22.5 cm. Small town silhouettes, including on the left, at the top of Strzegom. Boundaries: left – Strzegom, right – Dobromierz, bottom right – Roztoki, bottom left – a non-designated village. A legend with markings from A to H regarding types and concentrations of troops.

Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Kriegsarchiv, call number H III e 140/1745.

II1. 3. Strzegom. A sketch panorama of the town from the south, 1730s, Strigau, F.B. Werner, a drawing in a journey journal by Johann Benjamin Fasserle, [in:] Herzogthum Schlesien oder Scizzen, dass ist Makulatur buch Von Verschiedenen Reisen durch Schlesien und andere ländel, Bresslau, Johann Benjamin Fasserle anno 1760 der 25 Octb. von Herrn von Wernher gemacht in seinem Reissen. A fragment of a coloured pen-and-ink drawing. Total dimensions: 28.5 cm x 12.5 cm.

University Library in Wrocław, Manuscript Section, call number Hs R. 555e, R 8430, p. 9.

III. 4. Strzegom. A bird's-eye view of the town, around mid-18th c. F.B. Werner, *Topographia oder Prodromus Silesiae Volumen III. Das ist Representatio und Beschreibung derer Stadte, Closter, Schlosser, Rittersitz, Kirchen, Bethäuser, garten, Lust und Ziergarten, Dorfschaften etc. Fürstenthumer Münsterberg und Frankenstein, Oels, Schweidnitz, Jauer, Trachenberg... Mit den Baro [...] oder Standesherrschaften Wartenberg und Militsch [...] auch den kleinen Staaten Freyhan und Sulau oder Zulau Durch des Jährig mühsammen gatragen von F.B. Wernher Locumten Emerito.* A pen-and-ink drawing. Dimensions: 37.5 cm x 27.5 cm.

Geheimes Staatsarchiv. Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, GSA. XVII 526/2 III Teil, pp. 120-121.

III. 5. Strzegom. A panorama, a pre-1823 view. Nickel. A lithograph. Dimensions: 11.7 cm x 29.3 cm.

Na dole legenda:

- A. The parish church
- B. The Hospitallers' Komturei
- C. The Carmelites' monastery
- D. The Benedictine nunnery
- E. A chapel of St. Barbara
- F. The town hall
- G. The castle fiefdom
- H. Świdnicka Gate
- I. Grabińska Gate
- K. Jaworska Gate
- L. Wittiga Gate
- M. Nowa Gate
- N. Mączna Tower
- O. Dziobowa Tower
- P. The masiff of Krzyżowa, Szeroka and St. George's Mountains
- Q. The suburb
- R. St. Hedwig's Chapel
- S. Old Strzegom
- T. The village of Grabina

Inscription under the legend: Bez. u. I.: Steindruck v. W. Steinmetz in Breslau.; u. r.: Lith. v. Nickel.; darunter u. Mitte: Ansicht von Striegau in alten Zeiten auf der Blattrückseite mit Blei bez.: Di;

Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, call number P 4713.

II1. 6. Strzegom. The protestant church and its surroundings (street buildings), 1748. Striegau im Creis dieses nahmes. F.B. Werner, *Bethäuser, Perspectiveische Vorstellung derer von Sr. Königl. Maytt. in Preussen dem Land Schlesien allergnädigst concedirten Bethäuser. Wie auch derer nach dem Westphäl. Frieden Schlus von Kayserl M. M. allergnädigst verlihenen Evangel. Luther. Drey Privilegierten Friedens und 6 Gnaden Kirchen, zu vollständigem vergnügen, mit grosser mühe und Kosten zusammen gesucht, gezeichnet und in Kupfer befördert von einem Unpartheischen Verehrer der Schlesiischen Denkwürdigkeiten.* Ao 1748. A print. Dimensions: 98 cm x 130 cm. In the background: a convent, the town hall and the parish Catholic church.

University Library in Wrocław, Old Prints Section, call number 387195, No. 29.

II1. 7. Strzegom. A view of the town from the south, 1806. Striegau von der Mittag - Seite, F.B. Endler, [in:] *Breslauische Erzähler*, 1808, pp. 688/689, No. 44. An etching, dimensions: 12.4 cm x 18.9 cm.

II1. 8. Strzegom. A town panorama. T. Blätterbauer,

II1. 8. Strzegom. Castle ruins, ca. 1864. Ferdinand von Quast. A drawing. **Herder-Institut Marburg, call number 55.866.**

II1. 9. Strzegom. The Benedictine nunnery, ca. 1864. Ferdinand von Quast. A pencil drawing. Dimensions: 18.4 cm x 12.5 cm.

Herder-Institut Marburg, call number 55.877.

II1. 10. Strzegom. Dziobowa Tower, ca. 1864. Schnabelturm. Ferdinand von Quast. A drawing.

Herder-Institut Marburg, call number 59.872.

II1. 11. Strzegom. Arcades in Rynek Square, ca. 1930. A photograph.

Herder-Institut Marburg, call number 51.183.

II1. 12. Strzegom. Arcades in Rynek Square, ca. 1930. A photograph.

Herder-Institut Marburg, call number 51.182.

II1. 13. Strzegom. A bird's-eye view, 1929. An aerial photograph. Dimensions: 13 cm x 18 cm.

Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, call number 59650.

II1. 14. Strzegom. Bazaltowa Góra. An engraving, 1806. According to: Gerhard Bersu, *Der breite Berg bei Striegau, eine Burgwalluntersuchung*, Breslau 1930, III. 5.

II1. 15. Strzegom. Bazaltowa Góra. The southern part of the summit with quarry walls. An engraving, 1806. According to: Gerhard Bersu, *Der breite Berg bei Striegau, eine Burgwalluntersuchung*, Breslau 1930, III. 6.

II1. 16. Strzegom. Bazaltowa Góra. A site plan of the gord remains with archaeological excavations and suggested functions of individual elements of the former burg infrastructure. Cuttings through the gord ramparts. According to: Gerhard Bersu, *Der breite Berg bei Striegau, eine Burgwalluntersuchung*, Breslau 1930, Table III.

II1. 17. A model of the burg on Bazaltowa Mountain made in the interwar period on the basis of studies by G. Bersu. A photograph from the collection of the Archaeological Museum in Wrocław.

CARTOGRAPHIC SECTION

1. Strzegom. A town panorama from the north-west, 1738. F. B. Werner, *Scenographia Urbium Silesiae Tab. VI. das ist Vorstellung der Prospective von den Staedten Schlesiens Sechste Tabell in welcher die Fürnehmsten Staedte des Fürst. Schweidnitz accurat vorgestellt werdenentworfen von F. B. Werner Siles. und ausgefertigt von Homaenichen Erben, Nürnberg 1738.* A coloured copper engraving acc. to a drawing by F.B. Werner. Dimensions: 15.5 cm x 14.8 cm.

Legend

- 1. Ślęza Mountain
- 2. Jaworska Gate
- 3. The Benedictine nunnery
- 4. The parish church, the highest one in Silesia
- 5. The Carmelites' church
- 6. The town hall tower
- 7. A gate
- 8. Grabińska Gate
- 9. A far away view of the town of Świdnica

University Library in Wrocław, Engravings Section, call number 2468-IV B. 8, Table VI, 48.

2. Strzegom. A bird's-eye view of the town, around mid-18th c. F.B. Werner, *Topographia oder Prodromus Silesiae Volumen III. Das ist Representatio und Beschreibung derer Stadte, Closter, Schlosser, Rittersitz, Kirchen, Bethäuser, garten, Lust und Ziergarten, Dorfschaften etc. Fürstenthumer Münsterberg und Frankenstein, Oels, Schweidnitz, Jauer, Trachenberg... Mit den Baro [...] oder Standesherrschaften Wartenberg und Militsch [...] auch den kleinen Staaten Freyhan und Sulau oder Zulau Durch des Jährig mühsammen gatragen von F.B. Wernher Locumten Emerito.* A pen-and-ink drawing. Dimensions: 37.5 cm x 27.5 cm.

Geheimes Staatsarchiv. Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, GSA. XVII 526/2 III Teil, pp. 120-121.

3. Strzegom. A fragment of a map of the Duchy of Świdnica, 1747-1753. *Particulaire Carte Eines Theils des Schweidnitzischen Fürstenthum, Bolckenhayn, Landeshüttischen, Striegauschen und Schweidnitzischen Creise.* - Christian Friedrich von Wrede, *Krieges - Carte von Schlesien, 1747-1753.* A coloured pen-and-ink drawing. Plate size: 59 cm x 43 cm, scale of the original ca. 1:35,000, line scale: 1 mile = 2,000 Rhenish rods (1 Rhenish rod = 21.3 cm).

The road network, rural buildings and structures, blocks of buildings and structures, water bodies, land relief are marked.

Staatsbibliothek zu Berlin-Preussischer Kulturbesitz, Berlin call number Kart Gr 2 Kart. N 15 060, Teil I karte 25.

4. Strzegom. A fragment of a topographic map of Silesia, 1764-1770. Ludwig Wilhelm Regler. Schlesien links der Oder ohne Grafschaft Glatz. Section: Striegau, Freiburg, Landeshut, Bokenhain, Liebau. A coloured drawing. Section size: 90 cm x 62 cm, scale of the original: 1:24,000. The oriented map shows the road network, rural buildings and structures, blocks of town buildings and structures, water bodies, forests and land relief.

Staatsbibliothek zu Berlin-Preussischer Kulturbesitz, Berlin call number Kart N 15 140/1, Sections 51 and 58.

5. Strzegom. A fragment of a topographic map of Silesia, 1781. Friedrich Wilhelm Carl von Schmettau.

A pen-and-ink drawing. Dimensions: 82 cm x 62 cm, scale of the original: 1:24,000. Marked: the road network, rural buildings and structures, blocks of buildings and structures, water bodies and land relief.

Staatsbibliothek zu Berlin-Preussischer Kulturbesitz, Berlin call number Kart L. 5420/10 Sec. 41, Staatsbibliothek zu Berlin-Preussischer Kulturbesitz, Berlin call number Kart L. 5420/9 Sec. 31.

6. Strzegomka. A map showing the course of the river Strzegomka, 1794. Carte des Striegauer Wasser von der Schweinzer Grenze über Ullersdorf, Albendorf, Teichau, Graeben bis nach Striegau, 1794. Hoffslaedter, Zu dem Bericht u. Protocoll des Krieges Rath und Ober Teich Inspector Neunwertz zum 1: 7 X. 1794. A reproduction of a fragment of the plan. A coloured drawing on canvas-backed paper. Dimensions: 147.5 cm x 34.5 cm, scale of the original: 1:5,000, line scale: 152 mm = 200 Rhenish rods. North-west orientation. Marked: a hospital, the church of St. Hedwig, a graveyard and a school.

State Archive in Wrocław, call number Zespół regulacji rzeki Odry I/133.

7. Strzegom. A town map from ca. 1800. Stadt Striegau. A multi-colour manuscript, handmade paper with a watermark. Dimensions: 55 cm x 39 cm.

Marked: town walls and gates; streets and their names; parcellation; administrative, sacred, educational, dwelling houses and their numbers within the town walls clockwise, starting from the western frontage (the last number is 242 – on the northern extension, then stalls built next to the town hall from No. 243 to No. 253. Comments under title B: gelb sind die Wüsten und Grau die Cassirten Wüste Stellen.

State Archive in Wrocław, call number Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV/190.

8. Strzegom. A town map from 1811/1825. Charte von der Königlichen Kreis Stadt Striegau mit den darin abgetheilten Bezirken, dem Flaecheninhalten nach verkleinert im Verhältniss 7: 6 von Heinrich Sigismund Trepp. A coloured drawing on canvas-backed paper. Dimensions: 86 cm x 81 cm, scale of the original ca.: 1:5,400, line scale: 200 rods = 13.9 cm.

Marked: four suburban districts, defensive walls, the town's northern boundary – Spitzberg. A note on the reverse: Aufgenmen von Krause 1811, copiert Trepp. o. 1825.

Geheimes Staatsarchiv. Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, call number B 50283.

9. Strzegom. A town map from 1811/1825. Charte von der Königlichen Kreis Stadt Streigau mit darin abgetheilten Bezirken. Aufgenommen i Monath October 1811 durch den Königlichen Bauinspektor Krause copiert durch den Albert Hanke, revidiert, und die Karte nach dem Original richtig befinden, welches hiermit bescheiniget, Breslau 8 Niv. 1825, J. Baum Vermessungs Director. A coloured drawing, canvas-backed paper. Dimensions: 92 cm x 88 cm, scale of the original ca.: 1:5,100, line scale: 190 rods = 14 cm. Notes and descriptions from I to IV refer to town districts and numbers of houses in individual districts. On the reverse – a note about copying the map in 1825.

Geheimes Staatsarchiv. Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, call number A 505 515.

10. Strzegom. A fragment of a topographic map of Silesia, 1824. Preußische Urmeßstischblätter, 1824, lieut Weyher. A multi-colour print, scale of the original: 1:25,000. A reproduction composed of two separate map sheets. An oriented map, with the following marked: a road network, rural buildings and structures, blocks of town buildings and structures, water bodies, land relief.

Staatsbibliothek zu Berlin-Preussischer Kulturbesitz, Berlin call number Kart band X Blatt 1, 1824, N. 729, 2951, Band X. Blatt 6, N. 729/1.

12. Strzegom. A fragment of a topographic map, 1885/1883. Striegau, nr 2951. Preussische Landesaufnahme. Prepared 1881, updated 1883, printed 1918. A multi-colour print, canvas-backed paper. Dimensions: 49 cm x 47 cm, scale of the original: 1:25,000, line scale: 4,000 m = 160 mm.

State Archive in Wrocław, call number Kartografia Rejencji Wrocławskiej VIII/271.

13. Strzegom. A fragment of a topographic map, 1932/1936.

14. Strzegom. A town map, ca. 1925. Plan der Stadt Striegau, Verlag Rudolf Mitschke. A manuscript. Dimensions: 6.8 cm x 35.4 cm, scale: 1:10,000, 1:8,000, line scale: 500 m = 6 cm.

A legend with 42 items, projections of a post building.

State Archive in Wrocław, call number: Zarząd Pocztowy we Wrocławiu, 137, pp. 38, 100.

15. Strzegom. A survey map of the town, 1937. Übersichtsplan der Stadt Striegau, 1937, H. Süßmann, Tiefbautechniker. Druk C. Maresch, Graphische-Anstalt Breslau 1. A multi-colour print, canvas-backed paper. Dimensions: 58 cm x 73 cm, scale: 1:7,500.

A legend with 52 items, contour lines marked.

State Archive in Wrocław, call number Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV/193.

16A. Strzegom. A bird's-eye view, 1929. An aerial photograph. Dimensions: 13 cm x 18 cm.

Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, call number 59651.

16B. Strzegom. A view of the town, 1931. An aerial photograph.

Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, call number 59644.

17. Strzegom. A land development plan, 1948. Strzegom. Świdnicki district. A draft site plan. Appendix 4b to a draft summary land development plan. Stefan Sękowski, 20 Dec 1947. A coloured manuscript on a pre-WWII copy on light-sensitive paper, Bristol board. Dimensions: 49.5 cm x 70.5 cm, scale of the original: 1:7,500, line scale: 1,500 m = 8 cm.

The legend describes the town's 50 major public structures. Colour markings: light sky blue – land set aside for transport-related facilities, white – transport routes, light brown – land for social housing, dark brown – land for development, blue – land for industry development, navy blue – monuments, dark blue – public green areas, blue with crosses – graveyards, green outline – urban commune-owned agricultural land, navy blue outline – former state property, red outline – local government property, blue outline – industry-owned.

State Archive in Wrocław, call number Urząd Wojewódzki, Wrocław. Regionalna Dyrekcja Planowania XVIII/177.

18. Strzegom. Historic preservation guidelines for a demolition-and-ordering plan, 1955. M. Przyłęcki, Arch. Eng. A blue-line copy coloured with coloured pencils of a layout plan of the town centre. Dimensions: 58.5 cm x 81 cm, scale of the original: 1:1,000. Marked: facilities excluded from the demolition project, facilities requiring strengthening, facilities allowed to be partially demolished, torn down and cleared of debris, green areas, facilities set aside for examination and the locations of historical details.

National Institute of Heritage, Wrocław Branch, PPPKZ Archive Wrocław, call number PDNH 72.

19. Strzegom. A topographic map, 1996. Strzegom sheet.

M-33-59-A-a-3 in a coordinate system from 1992, 1996. Scale 1:10,000.

Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej in Warsaw.

20. Strzegom. A modern orthophotomap, 2010. Sheet M-33-45, pixel 0.25 m, 2010.

Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej in Warsaw.

**ZESTAWIENIE WSPÓŁCZESNYCH POLSKICH I DAWNYCH NIEMIECKICH NAZW ULIC
COMPILATION OF CONTEMPORARY POLISH AND FORMER GERMAN STREET NAMES**

Opracował Marcin Siehankiewicz
By Marcin Siehankiewicz

ul. 3 Maja	Koy	ul. Limanowskiego Bolesława	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Agatowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Lipowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Ametystowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Matejki Jana	Bismarck Strasse
ul. Andersa Władysława, gen	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Mickiewicza Adama	Zeppelin Strasse
ul. Anielewicz Mordehaja	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Milenijna	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Anny św.	Wittig Strasse	ul. Miodowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Armii Krajowej	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Morska	Muhraer Weg
ul. Bankowa	Cigan Strasse	ul. Mostowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Bazaltowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Niecała	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Bema Józefa, gen.	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Niepodległości	Pilgramshainer Strasse
ul. Bohaterów Getta	Weber Gasse, Hohenfriedberger Strasse	ul. Ofiar Katynia	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Bracka	Koyanger	ul. Ogrodowa	Auen Gasse
ul. Brzegowa	Ufer Strasse, Uferhäuser	ul. Olszowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Brzozowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Paderewskiego Ignacego	Jungfrauen Strasse, Kloster Gasse, Wilhelm Strasse
ul. Bukowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Parkowa	An der Promenade, Promenade
ul. Ceglana	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Piekarnicza	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Chopina Fryderyka	Zeppelin Strasse	ul. Piłsudskiego Józefa, marsz.	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Cicha	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Polna	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Czarna	Schwarze Gasse	ul. Promenada	An der Promenade, Promenade
ul. Czerwonego Krzyża	An der Promenade	ul. Reja Mikołaja	Moltke Strasse
ul. Dąbrowskiego Jarosława, gen.	Neu Gasse, Günther Strasse	ul. Różana	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Dębińskiego Henryka	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Rybna	Fischer Gasse
ul. Dolna	Gräben Strasse	pl. Rynek	Ring
ul. Dworcowa	Weg am Bahnhof	ul. Rzeźnicza	Schlachthof Weg
ul. Fiołkowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Sikorskiego Władysława, gen.	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Górnicza	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Siwca Stanisława, ks.prałata	Schloss Platz, Burglehn
ul. Granitowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Skalna	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Gronowska	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Słoneczna	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Jadwigi, św.	Hedwig Strasse	ul. Sosnowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
pl. Jana Pawła II	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Staffa Leopolda	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Jana św.	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Starzyńskiego Stefana	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Jaśminowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Strzelnicza	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Jeleniogórska	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Szarych Szeregów	Haidauer Strasse
ul. Kalcytowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Szkolna	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Kamienna	Stock Gasse	ul. Świdnicka	Schweidnitzer Strasse
ul. Kasztanowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Tomasza św.	Thomas Strasse
ul. Kasztelańska	Kohlen Strasse	ul. Wałbrzyska	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Klonowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Wałowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Kochanowskiego Jana	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Wesoła	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Kolejowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Witosa Wincentego	Stein Strasse
ul. Konopnickiej Marii	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	al. Wojska Polskiego	Bahnhof Strasse
ul. Kopalniana	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Wojska	Mirten Gasse
ul. Koszarowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Wrzosowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Kościelna	Kirch Strasse, Barbern Strasse	ul. Wspólna	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Kościuszki Tadeusza, gen.	Jauer Strasse	ul. Wydobywcza	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Krótka	Sedan Strasse	ul. Wyspiańskiego Stanisława	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Kwarцова	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Zielona	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Kwiatowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945		
ul. Legnicka	Liegnitzerstrasse, Herbert-Härtel-Straße		
ul. Leśna	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945		

